

НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені М.П. ДРАГОМАНОВА

На правах рукопису

АГАРКОВА Наталя Іванівна

УДК 37.013.42 – 057.874

**ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ
СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВОГО ЗАХИСТУ СТАРШОКЛАСНИКІВ**

13.00.05 – соціальна педагогіка

ДИ С Е Р Т А Ц І Я

на здобуття наукового ступеня
кандидата педагогічних наук

Науковий керівник
Капська Алла Йосипівна,
доктор педагогічних наук,
професор

Київ 2003

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ. I. ЗАХИСТ ПРАВ ДИТИНИ ЯК СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНА ПРОБЛЕМА.....	14
1.1. Історичні передумови розвитку соціально-правового захисту дітей у сучасній Україні	15
1.2. Законодавче забезпечення соціально-правового захисту учнів у загальноосвітній школі	41
1.3. Педагогічні засади діяльності школи щодо забезпечення соціально - правового захисту учнів старших класів.....	63
Висновки до першого розділу.....	93
РОЗДІЛ II. СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ДІЯЛЬНОСТІ ШКОЛИ ЩОДО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЗАХИСТУ ПРАВ СТАРШОКЛАСНИКІВ	
2.1. Виявлення основних напрямків соціально-педагогічної діяльності школи щодо захисту соціальних прав дітей.....	95
2.2. Основні шляхи соціально-педагогічного впливу на розвиток правової освіти учнів старших класів у позанавчальний час.....	141
2.3. Результати перевірки ефективності педагогічних умов щодо забезпечення соціально-правового захисту старшокласників.....	158
Висновки до розділу II.....	179
ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ	182
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	186
ДОДАТКИ	203

ВСТУП

Інтеграція України в європейське співтовариство, побудова громадянського суспільства і правової держави, гуманізація освітньої парадигми з особливою гостротою ставлять на порядок денний питання про гарантії держави щодо забезпечення прав і можливостей дітей у нових макро- і мікросередовищах, які водночас мають сприяти успішній соціалізації молодого покоління завдяки дії різних соціальних інститутів: школи, сім'ї, товариства ровесників тощо. Пошук і створення нових орієнтирів у створенні соціокультурних умов для розвитку суспільства та підвищена увага до формування національної правової освіченості спричинили фактично відмову від тих норм, які прищеплювалися протягом ХХ сторіччя.

Розбудова нових політичних та економічних державних засад потребує не лише переосмислення попереднього досвіду, а й створення якісно нової концепції соціальної роботи з дітьми та молоддю в Україні. Труднощі, які об'єктивно з'являються на цьому шляху, зумовлюють необхідність застосування науково-педагогічних підходів щодо організації соціально-правової роботи у школі у плані забезпечення правового захисту дітей.

Однією з причин кризи як в нашій країні, так і в системі загальної освіти, стало те, що суспільство було побудоване на пріоритеті держави щодо людини, визнанні обов'язків підростаючого покоління щодо суспільства, а не навпаки, адаптації, соціалізації дітей у світі дорослих. У державній політиці дитинства довгий час затверджувався принцип вторинності. Це спровокувало відчуження дітей від виховних і освітніх установ, від суспільства в цілому. Усунення цих розбіжностей сьогодні – одна з глобальних і актуальних соціально-політичних проблем.

Перебудова вітчизняної школи, відбувається у нових складних умовах, в яких здійснюється соціальне виховання людини у важкий момент соціально-економічного становлення України. На сучасному етапі розвитку України значно зростають наукова та практична значущість формування національної

політики із захисту прав дітей та молоді. Протягом 10 років вона називається «перехідною». У цей період трансформуються основи вітчизняної політики та стратегії у галузі захисту прав дітей. Саме в цих умовах постає питання про позицію та роль школи в обранні пріоритетів соціальної політики України взагалі та особливо політики щодо захисту соціальних прав дітей.

Захист прав дитини відноситься до соціальної сфери, де інтереси індивіда, суспільства та держави тісно переплітаються. Політика підвищення знань із захисту соціальних прав дітей включає інші методи регулювання соціального середовища у потрібному для укріплення прав дітей напрямку. Захист соціальних прав дітей в основі своїй має бути детермінованим політичним, економічним, соціальним та фізичним середовищем знаходження. Необхідно поруч із стійким розвитком законотворчості щодо прав дітей та молоді розглядати їх у якості головного пріоритету у процесі прийняття політичних рішень на рівні місцевих владних структур.

Щоб реалізувати ці проблеми замало обмежитися лише діями у соціально-економічному напрямку, вирішення яких втрачає сенс, якщо відсутні загальноприйняті у світі морально-правові стосунки. Необхідне теоретичне осмислення і практичні підходи до особливостей формування соціально-правової освіти особистості; пошук нових форм, методів і технологій вирішення педагогічних завдань з цієї проблеми; з'ясування умов, факторів роботи у соціально-правовій освіті з орієнтацією на розвиток високої правової культури вчителів і учнів.

Деякі аспекти, що стосуються виявлення соціально-педагогічних умов щодо реалізації прав дитини, знайшли своє відображення у теоретичних педагогічних працях. На сьогодні можна сказати, що в теоретичному плані розкрито низку проблем, які стосуються соціально-правового захисту дитини (Л. Волинець, З. Галковська, Н. Малярова, М. Несміянова, Л. Осипова та ін.); правового захисту й охорони здоров'я дітей (Т. Бойченко, О. Вакуленко, М. Голубчиков, О. Гончаренко, О. Деревін, Т. Пантюхіна, Г. Столяров, Л. Сущенко та ін.); сімейно-правової політики (Г. Бевз, А. Капська, І. Мигович,

І. Пеша, В. Сагарда, П. Синютка й ін.); правового виховання школярів (Л. Кузьменко, В. Оксамитний, В. Оржеховська, М. Подберезський, М. Фіцула та ін.); соціально-правових основ діяльності психологічної служби в системі освіти (Р. Грановська, О. Дорогіна, В. Зеньковський, І. Козубовська, І. Мигович, В. Сагарда й ін.); соціально-правових проблем жорстокого ставлення до дітей (О. Балакирева, А. Гетьман, З. Малькова, Г. Мінковський та ін.); історії розвитку прав дітей (В. Боцяновський, Ю. Василькова, Т. Василькова, Л. Волинець, Р. Доватор, І. Кон, Ф. Озерська, С. Соловійов, Л. Старікова); підготовки спеціалістів у навчальних закладах щодо захисту прав дітей (І. Ковчина, Л. Міщик, О. Нікітін, В. Оржеховська, В. Пастухов, Є. Рибинський, Н. Ткачова).

Аналіз праць з означених проблем дозволив з'ясувати, що у сучасних умовах потребує особливої уваги дослідження проблеми соціально-правового захисту школярів у загальноосвітній школі, зокрема учнів старших класів, оскільки недостатній рівень теоретичної та практичної розробленості цієї проблеми у соціальній педагогіці позначається негативно на якості соціально-правової діяльності вчителів.

Залишаються не розкритими питання, які стосуються особливостей соціально-правового захисту учнів старших класів, не розроблені механізми приведення компонентів соціально-правової культури у відповідність з актуальними потребами й перспективними цілями соціально-правової підтримки особистості підлітка, не виявлені педагогічні функції школи щодо реалізації соціальних прав старшокласників в умовах загальноосвітнього навчального закладу.

Незважаючи на поширене декларування відродження соціально-правового захисту дитини та утвердження дійсно правової держави до цього часу не виявлені альтернативні соціально-педагогічні умови, які б ефективно впливали на якісну правоосвітню та соціально-правозахисну роботу з школярами. У масовій школі вихованцям, як і раніше, пропонується роль

об'єктів соціально-педагогічного впливу, а не активних суб'єктів соціально-правових відносин.

Конвенція ООН про права дітей першою визнала дитину самостійним суб'єктом права, а її інтереси пріоритетними щодо потреб суспільства. Реалізація основних прав дітей – права на життя, права на захист, права на розвиток – вимагає від системи освіти, вчених, педагогів вирішення соціальних, правових, юридичних, психологічних і педагогічних проблем.

Діти 14–16 років є одним із найбільш потенційних ресурсів будь-якого суспільства, тому педагогічна наука повинна створити теоретико-практичне підґрунтя для забезпечення захисту їхніх громадянських, соціальних, політичних прав. Відсутність відповідної соціально-правової системи та глибоких правових знань у школярів і вчителів призводить до занепаду правової культури у школі, головним призначенням якої є не лише оволодіння учнями основними напрямками навчальної діяльності, а й формування особистості, орієнтованої у соціально-правовому плані, що прагне мати захист і підтримку, гарантовані державою.

У цьому плані якісна соціально-правова освіта може сприяти заохоченню підлітків до активної участі в житті, критичного мислення, і критичного ставлення до реальної дійсності та продуктивного перетворення суспільства. За таких умов зростає роль формування освітньої правової парадигми сучасного вчителя і школяра та прищеплення оптимальних соціально-правових норм у процесі навчально-виховної діяльності сучасної загальноосвітньої школи. Від результатів вирішення даних завдань залежать перспективи розвитку не лише правової культури суспільства, а й роль і місце нашої країни у європейській спільноті.

У педагогічній практиці до кінця не з'ясованими залишаються не теоретико-методичні підходи щодо соціально-правового виховання особистості школяра у сучасних соціальних умовах, а використання традиційних форм роботи вчителів не вирішує проблему забезпечення соціально-правового

захисту учнів. Тому й виникає необхідність появи нових педагогічних методів вирішення цієї проблеми.

Все це й обумовило вибір теми дисертаційного дослідження: **«Педагогічні умови забезпечення соціально-правового захисту старшокласників».**

Зв'язок роботи з науковими програмами, темами.

Дисертаційне дослідження виконано відповідно до тематичного плану науково-дослідної роботи кафедри соціальної педагогіки Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова за проблемою «Психолого-педагогічні засади професійної підготовки студентів до соціальної роботи» і складало частину загальноуніверситетського наукового напрямку «Зміст, форми, методи та засоби фахової підготовки вчителя». Тему дисертації затверджено Вченою радою НПУ імені М.П. Драгоманова (протокол № 8 від 1 листопада 2002 р.), та Радою з координації наукових досліджень АПН України (протокол № 10 від 24.12.2002 р.).

Об'єкт дослідження – соціально-правове виховання старшокласників у загальноосвітній школі.

Предмет дослідження – педагогічні умови та напрями соціально-правового захисту старшокласників в сучасній загальноосвітній школі.

Мета дослідження: теоретично обґрунтувати та експериментально перевірити ефективність соціально-педагогічних умов щодо забезпечення соціально-правового захисту старшокласників.

Гіпотеза дослідження полягає у тому, що загальноосвітня школа як соціальний інститут має достатньо можливостей у плані забезпечення та захисту базових прав дитини. Гіпотетично вони можуть бути реалізовані за умови, якщо:

– основою соціально-педагогічної діяльності школи стане гуманний напрям організації виховного процесу, реалізація на практиці суб'єкт-суб'єктних відносин у процесі захисту прав і свобод учнів;

– розвиток особистісно-творчого потенціалу педагогів та учнів, який стимулює збагачення їхньої соціально-правової культури;

– особливістю професійного росту соціальних педагогів (класних керівників) щодо соціально-правового захисту дітей стане чітке усвідомлення засобів реалізації соціальних прав дитини в школі, знання міжнародних нормативних актів та законодавчої бази України, що визначають статус дитини й вчителя в сучасному світі;

– реалізація і захист соціальних прав дитини в школі будуть забезпечувати сукупність соціально-педагогічних умов, шляхів і способів, які в цілому зможуть активізувати соціально-правову просвіту школярів і вчителів.

У відповідності з поставленою метою та висунутою гіпотезою визначено наступні **завдання** дослідження:

1) розкрити теоретичні засади соціально-правового захисту дітей як педагогічного феномена;

2) проаналізувати міжнародне та державне законодавство з метою визначення соціальної і правової бази для забезпечення загальноосвітньою школою захисту прав учнів;

3) обґрунтувати педагогічні умови оптимального забезпечення та реалізації соціально-правового захисту старшокласників у загальноосвітній школі;

4) визначити ефективні напрями та зміст соціально-педагогічного впливу на правовиховне становлення старшокласників;

5) розробити комплекс навчально-методичних матеріалів для забезпечення соціально-правової освіти старшокласників і вчителів загальноосвітнього навчального закладу.

Методологічною та теоретичною основою дослідження є провідні положення теорії пізнання, зокрема, врахування єдності загального, особливого та одиночного у соціально-педагогічній діяльності (Л. Виготський, В. Войтко, Г. Костюк, Б. Лихачов, С. Щацький); специфіки суб'єкт-об'єктного і суб'єкт-суб'єктного пізнавального відношення, єдності діяльності, свідомості та

особистісно-орієнтованого підходу вчителів до вихованців, демократичного стилю управління в соціально-виховному процесі, цілісності педагогічного процесу, спрямованого на розвиток особистості (І. Бех, О. Дубасенюк, О. Мороз, В. Синьов, Н. Ткачова); дидактичних принципів, зокрема свідомості та активності особистості, врахування вікових та індивідуальних особливостей, особливості організації навчально-пізнавальної діяльності школярів (Ю. Бабанський, Г. Балл, А. Макаренко, В. Сухомлинський); теорії взаємовідносин особистості з соціальним середовищем (Л. Ахмедзянова, В. Бочарова, А. Капська, О. Коберник, Л. Міщик); міжнародна та державна законодавча база з соціально-правового захисту дітей (Конституція України (1996 р.), Конвенція про права дитини (1989 р.), Закон України “Про охорону дитинства” (2001 р.), Сімейний Кодекс України (2002 р.) та інші).

Методи дослідження. З метою всебічного пізнання предмета дослідження та розв’язання поставлених завдань використано комплекс загальнонаукових теоретичних та емпіричних методів.

Теоретичні методи: аналіз педагогічної, філософської, психологічної, правової літератури та дослідження наукових праць вітчизняних і зарубіжних вчених з даної проблеми; вивчення та узагальнення соціально-педагогічного досвіду роботи щодо захисту прав дітей у школах різного типу; історичний та історико-правовий, логіко-семантичний, порівняльно-правовий.

Емпіричні: спостереження за роботою класних керівників і соціальних педагогів шкіл в межах даної проблеми; методи соціально-педагогічної діагностики, адаптовані відповідно до завдань дослідження; педагогічний експеримент (констатуючий і формуючий); методи збирання емпіричного матеріалу в ході соціально-педагогічного експерименту (анкетування, бесіди, інтерв’ювання вчителів, фахівців, школярів, батьків); соціологічний; метод кількісної та якісної обробки отриманих результатів.

Експериментальна база дослідження. Дослідження проводились на базі шести загальноосвітніх навчальних закладів: загальноосвітні школи – № 2; 7; 9; гімназія, ліцей м. Ялти; школа-гімназія № 221 м. Києва. Науково-дослідною

роботою було охоплено 328 учнів старших класів (9–11 клас), 84 вчителі загальноосвітніх навчальних закладів, 575 батьків міст Ялти та Києва.

Етапи дослідження: здійснювалось протягом 1999–2003 років в три етапи: пошуково-теоретичний, дослідно-експериментальний, підсумково-узагальнюючий.

На першому етапі – пошуково-теоретичному – (1999–2000 рр.) було вивчено та проаналізовано філософську, історичну, правову, соціологічну, соціально-педагогічну та психологічну літературу з проблеми соціально-правового захисту дитинства; досліджено вітчизняний і зарубіжний досвід соціально-правозахисної роботи щодо учнів в умовах загальноосвітнього навчального закладу; сформовані базові поняття та теоретичне підґрунтя щодо експериментального дослідження; розроблені напрями, методики, оптимальні технології для проведення педагогічного експерименту; створені анкети і опитувальники з даної проблеми для вчителів, школярів, батьків.

На другому етапі – дослідно-експериментальному – (2000–2001 рр.) було здійснено дослідно-експериментальну перевірку гіпотези; проведено обробку даних експерименту (анкети, опитувальники, інтерв'ювання); оформлено результати дослідження (таблиці, діаграми, графіки); проведена апробація соціально-правових педагогічних технологій підготовки учнів старших класів до оволодіння знаннями із соціальних прав дитини; виявлено основні напрями діяльності соціального педагога з означеної проблеми; визначені оптимальні педагогічні умови в діяльності загальноосвітнього навчального закладу щодо забезпечення захисту соціальних прав старшокласників.

На третьому етапі – підсумково-узагальнюючому – (2001–2003 рр.) обґрунтовано критерії ефективності та сукупності соціально-педагогічних умов для практичного забезпечення та реалізації прав дитини в загальноосвітній школі; визначено особливості професійної підготовки соціальних педагогів щодо забезпечення соціально-правового захисту старшокласників в умовах загальноосвітнього навчального закладу.

Наукова новизна та теоретичне значення дослідження полягає в обґрунтуванні необхідності спеціально спроектованої соціально-виховної позанавчальної роботи з учнями старших класів та спеціальної організації навчально-виховної роботи з різним контингентом вчителів з метою соціально-правової освіти; уточненні та поглибленні сутності понять “соціально-правовий захист дітей”, “соціально-правове виховання”. Вперше було обґрунтовано педагогічні умови щодо забезпечення соціально-правового захисту старшокласників; виявлено і розкрито основні напрями діяльності школи щодо захисту та забезпечення соціальних прав дітей; визначено можливості підготовки вчителів до ефективної правозахисної діяльності в умовах загальноосвітнього навчального закладу.

Практичне значення дослідження полягає в розробці організаційно-педагогічних умов соціально-правозахисної роботи у загальноосвітніх навчальних закладах. Запропоновано науково обґрунтовані та експериментально перевірені нові технології соціально-правової просвіти учнівської молоді; впроваджено у практику напрями і зміст соціально-педагогічної просвіти школярів щодо регулювання і коригування правових відносин між особистістю та суспільством; розроблено зміст, форми і методи вдосконалення освіти вчителів як організаторів соціально-правової діяльності; визначено загальні й особливі умови реалізації соціально-правового захисту старшокласників, шляхи і способи соціально-педагогічного впливу на правове виховання учнів.

Особистий внесок автора полягає в науковому обґрунтуванні педагогічних умов соціально-правового захисту старшокласників у загальноосвітній школі; запропоновано авторську методику, спрямовану на забезпечення соціально-правового захисту старшокласників, проведені апробації тренінгу «Я маю право на освіту», «Я маю право на здоров'я», «Я маю право на повноцінне харчування», які активізували спільну діяльність вчителів і учнів у плані соціально-правової освіти; розроблено навчально-методичне забезпечення (програма, зміст) курсу «Права дітей у сучасному

світі» та факультативу «Соціально-педагогічні умови забезпечення правового захисту школярів» для вчителів, класних керівників, організаторів виховної роботи; створено навчально-методичний посібник “Соціально-правовий захист дитини” (у співавторстві, авторського тексту 60 відсотків).

Вірогідність і надійність результатів дослідження забезпечується методологічною і теоретичною обґрунтованістю вихідних ідей автора, комплексним використанням методів і методик, оцінно-кількісним і якісним аналізом одержаних даних, результативністю вдосконалення професійної готовності класного керівника і соціального педагога до соціально-правозахисної діяльності у загальноосвітній школі, репрезентативністю вибірки.

Апробація та впровадження результатів дослідження здійснювалися під час експериментальної роботи у Кримському регіоні (місто Ялта) та місті Києві.

Основні практичні та теоретичні положення доповідалися та дістали схвалення на Міжнародній науково-педагогічній конференції «Психолого-педагогічні та економічні проблеми гуманізації навчально-виховного процесу в закладах освіти» (Рівне, 2002); IV Міжнародній науково-практичній конференції «Молодь в умовах нової соціальної перспективи» (Житомир, 2002); Всеукраїнській науковій конференції «Комплексна реабілітація дитини: стратегія, технології, перспективи» (Київ, 2002); Міжвузівської науково-практичної конференції «Соціально-правовий захист молоді» (Херсон, 2002), а також на щорічних науково-звітних конференціях НПУ імені М.П. Драгоманова (2000–2003 рр.), проблемних та науково-методичних семінарах, педагогічних читаннях, засіданнях кафедри соціальної педагогіки НПУ імені М.П. Драгоманова (Київ, 2000–2003 рр.); знайшли відображення в лекціях під час читання в НПУ імені М.П. Драгоманова навчальних дисциплін «Соціально-правовий захист дітей та молоді», «Основи соціалізації особистості».

Результати дослідження, наукові положення, навчальні матеріали, методичні рекомендації впроваджено в навчально-виховний процес Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (м. Київ) (довідка № 04-10 / 564 від 16.04.2003 р.), Кримського державного гуманітарного інституту (м. Ялта) (довідка № 000440 від 7.03.2003 р.); у практику роботи 6 загальноосвітніх навчальних закладів впроваджено соціально-педагогічні механізми правового захисту учнів та рекомендації для роботи соціальних педагогів у школі: гімназія імені Чехова (м. Ялта) (довідка № 79 від 22.04.03), Гуманітарний ліцей при КДГІ (довідка № 13 / 03 від 21.04.03), середня загальна школа I–III ступенів № 9 (м. Ялта) (довідка № 96 від 21.04.03).

Публікації. Основні теоретичні положення і результати дисертаційного дослідження знайшли відображення у 8 публікаціях автора, у тому числі 6 одноосібних у фахових виданнях, 1 – у збірнику матеріалів конференцій, 1 методичний посібник «Підготовка до соціально-правового захисту дітей» (авторського тексту 60 відсотків).

Структура та обсяг дисертації. Робота складається з вступу, двох розділів, висновків до розділів, загальних висновків, списку використаних джерел з 286 найменувань, 9 додатків. Загальний обсяг дисертації становить 231 сторінку. Основний текст викладено на 185 сторінках. Робота містить 16 таблиць та 11 рисунків на 11 сторінках.

РОЗДІЛ I

ЗАХИСТ ПРАВ ДИТИНИ ЯК СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНА ПРОБЛЕМА

Розглядаючи соціально-правові основи захисту дитини в сучасній Україні як об'єкт науково-теоретичного аналізу і мету педагогічного дослідження, зазначимо, що необхідно, передусім проаналізувати генезис проблеми захисту прав дитини в різних аспектах: права дитини в історичному контексті, з точки зору соціальної філософії, соціальної педагогіки та психології, юриспруденції. З цією метою варто дати визначення поняттям «дитинство» й «діти», «права дитини», «право», «правова культура» та її складових: «правове виховання», «правосвідомість», «правова освіта», «правова поведінка».

Будь-яка діяльність індивіда має регулюватися моральними й правовими актами суспільства, тому проблема прав людини є однією з головних проблем людства. Потреби часу, духовний рівень людини, умови історичного, економічного, політичного, національного, демографічного розвитку конкретної країни регулюють виникнення нових законодавств. Сьогодні питання соціально-правового захисту дітей постає як пріоритетне на всіх міжнародних та державних рівнях. Тому важливо з'ясувати, що саме розуміється під поняттям «соціально-правовий захист дитини», в чому проявляється специфіка та основні завдання соціально-правового захисту сучасного дитинства, яке є головним принципом захисту прав дітей.

Міжнародне право розглядає дітей як суб'єкт основних прав і свобод людини, адже “життя дітей не можна захистити, доки світ дорослих зневажає своїми обов'язками стосовно до них” [264]. З цією метою законодавчу базу України слід розглянути під новим кутом зору та визначитись з тими законами і умовами, які б допомогли соціальному педагогу здійснювати соціально-правовий захист учнів у межах загальноосвітньої школи. Варто знайти

ефективні методи правозахисного педагогічного процесу як у навчанні, так і у вихованні; створити умови щодо захисту, підтримки, допомоги подолання труднощів.

Основним видом соціальної роботи є сукупність послуг, об'єднаних за метою, проблемами та ситуацією суб'єкта соціально-педагогічної роботи. Соціальна правозахисна діяльність у школі повинна відповідати чотирьом основним положенням Конвенції ООН про права дитини: виживання, розвиток, захист і забезпечення активної участі у житті суспільства. Тому створення належних умов та всебічного розвитку школярів певною мірою залежить від виконання державними органами законодавчо визначених норм, правил і положень, які дозволяють соціальним педагогам та класним керівникам постійно здійснювати соціально-правовий захист дітей у школі.

1.1. Історичні передумови розвитку соціально-правового захисту дітей у сучасній Україні

Стверджувати, що всі діти мають права, – це кинути виклик багатьом споконвічним віруванням у світі. Так, І. Кон, проаналізувавши динаміку розвитку дитини як соціального суб'єкта, дійшов висновку, що дитина стала цікавити доросле суспільство, як щось відмінне від нього та таке, що має самостійну цінність, відносно недавно, десь біля двох століть тому. До цього дитина вважалась нижчим створінням, повністю залежним від дорослих [108, 218].

До середньовіччя дитину сприймали як таку ж дорослу людину, лише маленьку. Про це свідчать література, мистецтво, архітектура попередніх століть. Так на картинах Веласкеса, Гойї, Брюллов та інших митців діти одягнені в костюми дорослих, мають дорослі зачіски. Крім цього, сама християнська традиція виходила з ідеї гріховної природи дитини, тобто дитина

з самого початку свого життя несла у собі, крім залежності від дорослого, ще й почуття вини, покори, слухняності. Ні про яку специфіку дитинства, про специфіку внутрішнього світу дитини питання не підіймалось. Суспільство ставило дитину в дуже жорсткі умови: дитинство закінчувалось з моменту визначення самостійності з позиції природи [10, 18].

У XIX столітті вчені та педагоги почали вивчати проблему дитинства у різних галузях науки та звернули увагу на її багатоаспектність. Таким чином, поняття “дитинство” поступово набуло науковості. Дитинство можна розглядати, виходячи з різних точок зору: філософської, соціально-філософської, загальнопедагогічної, соціально-педагогічної, психологічної тощо. Міждисциплінарність цього явища й спричинила факт існування різних його тлумачень.

Зокрема, великий вчитель Ш. Амонашвілі акцентував значущість визначення поняття “дитинство”, підкреслюючи, що без чіткого уявлення про його зміст не можна усвідомити основні положення дитячої, вікової і педагогічної психології, а також деяких дій та поведінки дитини. Зробивши аналіз особливостей дитинства, конфліктів у вихованні, великий педагог в книзі «У школу – з шести років» пропонує авторське визначення цього поняття: «дитинство – це дорослішання, суть якого полягає у потребі більш змістовного, цікавого, розумного, самостійного життя» [1, 21]. Ш. Амонашвілі, виділяючи специфіку дитинства, наголошував також на тому, що дитина водночас «має потребу в турботі й захисті дорослих» [1, 33].

Сьогодні педагогіка вже розмежовує поняття «діти» й «дитинство». Вітчизняна соціальна педагогіка визначає «дитинство як період інтенсивного фізичного, психічного розвитку індивіда, протягом якого відбувається підготовка його до життя дорослих. Дитинство – не просто віковий етап розвитку індивіда, а особливе соціальне явище, суть якого визначається специфікою тієї суспільної системи, у яку дитинство інтегроване. Як

суспільство сприймає і виховує дітей і є однією з головних його соціокультурних характеристик. Дитинство людини далеко не вичерпується біологічним дозріванням, а передбачає формування готовності до участі в суспільному, трудовому житті дорослих. А це вже забезпечується системою навчання та виховання і є наслідком засвоєння індивідом досвіду людства, здобутків його матеріальної та духовної культури» [213, 68-69].

Російські вчені визначають дефініцію “дитинство” як стадію життєвого циклу людини, під час якого продовжується становлення організму, розвиток його найважливіших функцій, найбільш активно здійснюється соціалізація індивіда, що включає засвоєння визначеної для певного віку системи знань, норм та цінностей, засвоєння соціальних ролей, що дозволяють дитині формуватися та функціонувати як член суспільства, як цілісна особистість. Тобто, дитинство – це невід’ємна частина способу життя та культури будь-якого окремо взятого народу й людини в цілому [169, 12].

Соціальна філософія визначає поняття «дитинство» – як соціальну проблему суспільства [221, 28]. Хоча, на нашу думку, таке визначення дефініції є досить узагальненим. Але можна погодитися з думкою М. Слюсаревського та І. Жадан, що проблема встановлення межі між виховним і розвиваючим впливом дорослих, з одного боку, та фізичним і психологічним насильством, прагненням до стандартизації – з іншого, має місце в кожному суспільстві [214].

З точки зору вчених-психологів “дитинство” – це той період у житті людини, який відіграє істотну роль у подальшому становленні особистості. Ще З. Фрейд, вивчаючи особливості поведінки людини, акцентував свою увагу на значенні дитинства. Він стверджував, що все подальше життя людини, її злеті і падіння, досягнення і невдачі програмується саме в дитячому віці [253]. Дослідження сучасних психологів щодо проблем людини, підтверджують, що моральні норми і цінності, інтелектуальна сфера особистості, а разом з тим і

підґрунтя для різноманітних відхилень та комплексів інтенсивно формуються саме в ранньому дитинстві [11; 35; 86; 124; 126; 155; 171; 272].

За визначенням М. Слюсаревського та І. Жадан, «дитинство» – процес соціалізації, в ході якого є особливо важливим те, щоб світ дорослих не підходив спрощено до світу дитинства, а підготовка до дорослого життя не перетворювалась на поступове знищення спонтанних життєтворчих сил дитини [214].

Законодавче визначення поняття «дитина» вперше зустрічається в Конвенції про права дитини (стаття 1), де записано, що «...дитиною є будь-яка людська істота до досягнення нею 18 літнього віку, якщо за законом, стосовно даної дитини, вона не досягає повноліття раніше» [110, 5]. У зв'язку з тим, що Конвенція охопила практично весь каталог громадянських, політичних, соціальних, економічних, культурних прав дитини, варто визнати, що дане тлумачення поняття «дитина» повинно мати надзвичайно широке застосування у внутрішньому законодавстві держав-учасниць Конвенції, у тому числі й України, оскільки до прийняття Конвенції віковий критерій юридично не було визначено і держави встановлювали його самостійно.

При цьому в Конвенції ООН про права дитини, акцентується, що діти – особлива соціально-демографічна група населення, яка має не лише визначені законом вікові межі (від народження до 18 років), а й свої специфічні потреби, інтереси і права. У суспільстві діти захищені соціальними, юридичними і моральними нормами, проте через недостатню спроможність задовольняти свої потреби і захищати власні інтереси, потребують піклування й відповідальності родини, а також держави і суспільства в цілому [там само].

За Законом України «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді України» від 23 березня 2000 року, населення віком від 14 до 28 років визначається як молодь, молоді громадяни; виокремлюється, є демографічна група віком до 18 років – неповнолітні [79, 29]. В Законі України

«Про охорону дитинства» вперше офіційно були визначені поняття «дитинство» й «дитина»: дитинство – це віковий період у окресленні людини до досягнення повноліття, цей віковий період конкретно визначається терміном «дитина» – це особа віком до 18 років (повноліття), якщо згідно з законом, застосованим до неї, вона не набуває прав повнолітньої раніше [75, 104].

За наявності такої різноманітності тлумачень постають труднощі в остаточному висвітленні проблем дитинства. Отже, сутність дефініції «дитинство» з педагогічної та психологічної точки зору зводиться до процесу соціалізації, з юридичної – це людина від народження до 18 років.

Проте суспільство не може повною мірою пізнати себе, не зрозумівши закономірностей свого дитинства, не пізнавши історію та особливості дитячої культури. Деякі аспекти, що стосуються виявлення соціально-педагогічних умов щодо реалізації прав дитини та людини в історичному процесі, знайшли своє відображення у теоретичних педагогічних працях (В. Боцяновський [20], Т. Василькова, Ю. Василькова [26], Л. Волинець [28], Р. Доватор [63], Ф. Озерська [164], С. Соловйов [215], Л. Старикова [226], В. Стоюнін [228] та інших).

Важливим для глибокого розуміння питання прав дітей, на нашу думку, є вивчення історико-правового аспекту даної проблеми. Нинішнє ставлення до дитини має пріоритетне значення у суспільстві, проте на такому рівні дитина знаходилась не завжди. Ставлення до дитини в первісному суспільстві було різним: з одного боку – вбивство дитини не вважалось злочином, тому що дитина була безумовною власністю батьків; а з іншого – велика кількість дітей була економічно вигідною (міцність соціальних позицій сім'ї визначалася кількістю синів). Вбивство дітей базувалось на “якісних” показниках – вбивали фізично або морально неповноцінних дітей. Ці моральні установки мали місце й в античному суспільстві. Наприклад, і Аристотель, і Сенека вважали справедливим позбавляти дитину-каліку життя [5, 62]. Лише в IV ст. н.е.

батькам було заборонено розпоряджатися життям дитини. Інфантицид (вбивство дитини) стали вважати злочином, що дорівнював вбивству дорослої людини, лише у 390 році. Але дитина ще не мала права на належне ставлення до неї з боку дорослих.

У середньовічний період дитину сприймали і як образ невинності, і як втілення природного зла. Зокрема, в одній із своїх праць І. Кон зауважував, що часто до дитини у ці часи ставилися як до “нерозумної істоти”, і діти вважалися не індивідуумами, а власністю батьків або суспільства, іншими словами, “рабами”, яких потрібно було змушувати працювати, як тільки вони ставали фізично здатними до цього. Дорослими ігнорувалися фізіологічні та психофізичні особливості дітей [108, 228-231].

Суспільство в період античності, середньовіччя, відродження мало опікувалося формуванням та вихованням дитини. В ці часи майбутнє життя дитини залежало від її соціальної стратифікації: у вищих верствах суспільства – дитина отримувала початкову освіту, яка б відповідала ідеології дорослих; у малозабезпеченому середовищі – з раннього віку вступала у дорослі ролі і функціональні стосунки. Причини такого підходу до становища дитини лежать у матеріальній сфері, засобах виробництва і споживання, у відсутності суспільної потреби у формуванні індивіда, особистості. Головну роль в процесі соціалізації дитини відігравала сім'я. У стосунках з батьками панують авторитарні устої, прагматизм. Освіта, освіченість були прерогативою класів-володарів, людей забезпечених. У школі панували авторитарні підходи до виховання та навчання дитини.

За не менш жорстокими педагогічними методами виховання можна було спостерігати і в часи XVI–XVIII століття: дітей мордували, били, позбавляли їжі. Так, наприклад, у Бельгії Закон 1564 року дозволяв батькові карати дітей різками до крові, а найбільш “неслухняних” відправляти для “перевиховання” на галери. Це право було скасоване лише у 1912 році. У країнах Середньої Азії

батьків не притягували до відповідальності за вбивство своєї дитини, а вчителя – свого учня. Мусульманським правом допускалося вживати будь-які засоби насильства над дітьми [5, 78]. Основою ж в організації шкільного життя була система покарань за порушення і проступки. Таким чином, життєдіяльність дитини в ті часи була побудована на засадах страху та упокорення світові дорослих.

Україна має свій власний історичний досвід щодо визнання статусу дитини в суспільстві. Однією з особливостей ментальності нашого народу є допомога “убоному” і “сірому”, піклування про сиріт “усім миром”. Традицією родової громади слов’ян у дохристиянській Русі було піклування про сиріт “усім миром”, згодом вона була перенесена у будинки при скудельницях, кладовищах, де будувалася сторожка й усім миром годували покинутих немовлят. У божедомках збиралися бездомні старі люди, які одночасно були вихователями залишених дітей. Тоді, мабуть, і з’явилося прислів’я: «Зі світу по нитці, а бідному сироті сорочка». Божедомка була, звичайно, убогим житлом, але це була щира народна турбота про нещасних [26, 86-87].

М. Антонович, В. Боцяновський, Т. Василькова, Ю. Василькова [6; 20; 26] та інші вчені досліджували історичну генезу соціально-правового захисту дитинства в епоху Київської Русі. Аналізуючи цей період, неможливо оминути “Устав Володимира Святославовича” (X–XI ст.) – найдавніший правовий документ, у якому велика увага приділялася сім’ї, яка мала бути одношлюбною, а порушення її підвалин каралося законом [5, 132-140].

У процесі історичного розвитку держави питання соціально-правового захисту дитини набували все більшої значущості. Поряд з вищезгаданим документом з’являється «Руська правда», один із перших законів, в якому говориться про опікунство. Стаття 99 «Руської правди» призначала опікуном людину, що виборола це право в громаді. Опікун зобов’язаний був при досягненні сиротою повноліття представити спадщину останнього збереженою.

В цьому законодавчому акті згадується і про права сім'ї, що торкалися розподілу майна між членами родини, а також про стан дітей після смерті батьків [190].

У період створення Руської держави з'являється досить багатогранний твір, в основі якого лежить не просто закон, а морально-етична сентенція. Домінуючою у «Повчанні» Володимира Мономаха є думка про справедливі взаємини між людьми. Князь, звертаючись до народу, наголошує, щоб «усього ж паче – убогих не забувайте, але, наскільки є змога, по силі годуйте і подавайте сироті, і за вдовицю вступитесь самі, а не дайте сильним погубити людину. Ні правого, ні винного не вбивайте і не повелівайте вбити його; якщо хто буде гідний навіть смерті, то не погубляйте ніякої душі християнської. Ніколи не майте гордощів у своєму серці і в розумі... Старих шануй як отця, а молодших – як братів... Не лютувати словом, не ганьбити нікого в розмові... У домі своїм не лінуйтеся, а за всім дивіться... Ложі бережіться і п'янства, і блуду, бо в цьому душа гине і тіло» [5, 164-167]. Такі морально-етичні закони, висловлені ще далеким пращуром, є базисом християнського віросповідання, що вчить любити “ближнього свого”, бути милосердними до “вбогого” і “сірого”, піклуватися про дітей “усім миром” [там само].

У пізніших літературних пам'ятках Київської Русі (XI–XIV ст.) відображено величезний пласт соціальних проблем, які стосуються правового захисту дитини. “Житіє Феодосія Печерського” (XI ст.), “Житіє Олександра Невського” і “Житіє Сергія Радонежського”(XIII–XV ст.), “Повість про Лихо-Злощастя” (XVI ст.) та “Домострой” (енциклопедія сімейного виховання XVI–XVII ст.), розглядають соціальні проблеми щодо родини, взаємин батьків і дітей, вирішення сімейних, суспільних і соціальних конфліктів, які є основою в підготовці дітей до дорослого життя. Всі проаналізовані праці засвідчують турботу про сиріт, вдів, жебраків та хворих [128].

Кардинальні зміни у ставленні до проблем дитинства й, власне, дитини відбулися наприкінці XVIII століття, напередодні Великої Французької Революції й пов'язані з ім'ям Жан-Жака Руссо (1712–1778 рр.). Його ідеї лягли в основу багатьох інновацій щодо визначення основних етапів розвитку дитини. Філософ, зокрема, зазначив, що формування дитини, її розвиток – це і є життя, а не підготовка до нього. Акцентував свою увагу і на тому, що суспільство має створити всі умови, які б відповідали потребам і завданням підростаючого покоління, де пріоритетними були б свобода, природа і праця [200, 189]. Висунута і узагальнена французьким просвітителем одна з найбільш значущих і вагомих ідей людства – ідея рівності і загальності освіти – залишається головною на сучасному етапі в Конвенції з прав дитини.

До XVIII ст. соціальне виховання здійснювали сім'я, церква, територіальна й етнічна громада. Соціальна педагогіка цього періоду включає сімейне, релігійне й одночасно народне виховання. В ці часи з'являється цікавий звіт законів «Домострой», по суті – це енциклопедія сімейного виховання XVI–XVII століть.

XVII–XVIII століття ознаменувалися баченням нового образу дитинства, визнанням дитинства, посиленням інтересу до дитини у всіх сферах культури, розмежуванням дитячих і дорослих світів, визнанням за дитинством автономії, самостійної соціальної та психологічної цінності. Піклування про дітей-сиріт здійснювалося за двома напрямками: державно-суспільним і приватно-церковним. Ідея щасливого дитинства була державно необхідною в часи царювання Катерини II, яка підтримувала всі реформи Петра I щодо піклування про дітей [5, 217-223; 12, 12; 164, 217-223].

Посилення соціального розшарування, зростання міського населення, збільшення числа знедолених, загострення соціальних проблем – характерні ознаки другої половини XIX століття, періоду розвитку капіталістичних відносин. У цей період нові підходи до проблеми дитинства, їх вирішення та

реалізація відбувалися найперше в школі. Центральною постаттю школи стає дитина зі своїми потребами, особливостями, бажаннями та запитам.

До XIX століття переважали державні заклади, а на початку XIX століття стали поширюватися патронат і виховання дітей-сиріт у міських і селянських родин [26; 114].

У кінці XIX століття особливої значущості набуває соціальний рух, який має на меті створювати та відкривати недільні школи для молоді з робітничого середовища. Особливо відзначився у цій добродійній акції професор Київського університету П. Павлов, який вперше створив недільну школу в місті Києві [164, 286]. У Харкові його ініціативу підтримала активна громадська діячка, письменниця, педагог Х. Алчевська. Оскільки Україна була передовою в цьому плані, то до 1894 року уже було створено 13146 народних школи. Це був процес посилення соціального виховання, освіти широких мас народу [там само].

Передовими мислителями, суспільними діячами, лікарями, педагогами, психологами наступне XX століття було проголошено “Століттям Дитини”. Ця епоха знаменувала початок вільного розвитку сил і здібностей кожної дитини, повне розкриття індивіда, природне зростання і вільний духовний розвиток дитини, створення умов для трудової і практичної спрямованості життєдіяльності, самоцінності її. Ці ідеї лягли в основу всіх сучасних документів, які стосуються прав дитини.

Аналіз історії означеної проблеми дозволив збагнути, що сім'я, діти ніколи не залишалися поза увагою громадськості. На жаль, у сучасному перехідному українському суспільстві процес соціалізації дітей та молоді відбувається в умовах помітного розриву наступності та взаємозв'язку поколінь.

Поступово дитина, дитинство почали отримувати власне середовище існування, свої правила життя і поведінки, свій стиль, це сприяло його

відмежуванню від дорослих. Ці зміни у ставленні дорослих до проблем дитинства мають кілька причин. Нам імпонує погляд Л. Старикової щодо ходу цього процесу. Вона вважає, що у суспільстві постала гостра потреба в ініціативних, всебічно розвинених людях, які мали б хист до індивідуальної, творчої, кваліфікованої професійної діяльності, до особистої відповідальності і особистого внеску в прогрес [226, 24].

Не можна не зазначити той об'єктивний факт, що історія прав та свобод людини в сучасному розумінні починається з Декларації незалежності США та Великої французької революції. Національні збори Франції 14 липня 1789 року проголосували за Декларацію прав людини і громадянина. У тому ж році Білль на Першому Конгресі США затвердив права у вигляді десяти поправок до Конституції. Ці десять поправок стали фундаментом для визнання прав та свобод кожного громадянина США і заборонили урядові ухвалювати та реалізувати закони, які порушають ці права [200, 122].

На початку ХХ сторіччя починає розвиватися дитячий і юнацький рух, який створюється під патронатом дорослих. Це скаутські, різноманітні професійні та релігійні організації, що включили “дитинство” в коло своїх інтересів, створюючи клуби, театри, бібліотеки та інші об'єднання для дітей. До таких об'єднань, наприклад, належать Амстердамський інтернаціонал (1922 рік), Союз вчителів-католиків (1912 рік), Федерація вчителів Америки (1928 рік). Названі соціальні інститути, хоч і побічно, але неодноразово ставили питання про права і свободу дітей різного віку [200; 120, 237].

Важливі, та все-таки обмежені, добродійні дії не задовольняли багатьох борців за права дітей. Про це свідчить активна діяльність Е. Джеба в Англії, котрий у 1919 році створив фонд, що мав влучну назву – “Врятуйте дітей”. Він вперше в історії склав документ, який було прийнято міжнародним співтовариством як підтвердження того, що діти мають свої права. В 1923 році Міжнародна рада захисту дітей розробляє і затверджує Декларацію прав дитини

(більш широко знану під назвою Женевської декларації), що складається з п'яти основних принципів захисту дітей та їх добробуту. В 1924 році П'ята Асамблея Ліги Націй в Женеві приймає Женевську декларацію і закликає своїх членів керуватися її принципами. В 1923 році Е. Джеб наголосив: “Як мені уявляється, прийшов час, коли ми не можемо більше очікувати проведення широких дій по наданню надзвичайної допомоги. Проте, якщо ми хочемо працювати в інтересах дітей, єдиний засіб – це стимулювати спільні зусилля націй щодо охорони своїх власних дітей на конструктивній, а не на добродійній основі. Я упевнений, що ми повинні вимагати для дітей визначення прав і боротися за їхнє універсальне визнання для того, щоб усі... могли сприяти прогресу цього явища” [10, 14].

Історія прав дитини не визначається добродійними підходами. Очевидно, потрібні були жахи Першої світової війни, щоб після її закінчення була створена Ліга Націй, яка сприяла офіційному підняттю питання про те, що діти мають не тільки потреби, але й права. Тому все більш експертів та борців за права дітей на місцях включаються до руху за визнання особливих потреб дітей і гарантій прав, встановлених у законному порядку [там само].

Створення закону, який би захищав можливі права дітей відбувалося поетапно. Важливою подією у проблемі із захисту прав дітей було прийняття 10 грудня 1948 року Генеральною Асамблеєю Організації Об'єднаних Націй більш розширеного тексту Декларації прав людини [52]. Вона складалась із 30 статей, які здебільшого мали пропагандистський та декларативний характер, роз'яснювали і поглиблювали розуміння завдань та гуманістичних поглядів цієї організації щодо побудови нових взаємовідносин між людьми. Це епохальний документ про права особистості, спрямований на розширення прав і свобод людини в суспільстві, забезпечення їй належних умов життя. В цій декларації було проголошено, що право на громадянство, на рівність перед законом і деякі інші має універсальний характер і не повинно залежати від віку людини. В

Декларації мало йдеться про сім'ю, материнство, дитинство, захист прав дитини. Лише в статті 16 затверджується про право людини на шлюб і сім'ю, яке вже сьогодні майже ніким не заперечується. В статті 25, п. 2 «материнство і дитинство дають право на особливе піклування і допомогу. Всі діти, народжені у шлюбі або поза шлюбом, повинні користуватись однаковим соціальним захистом» [52, 9]. У Ст. 26, п. 3 йдеться про те, що «батьки мають право на пріоритет у виборі виду освіти для малолітніх дітей» [там само]. Проте ще не йде мова про обов'язки людини перед власною совістю, сумлінням, сім'єю, дітьми та батьками, суспільством, державою тощо.

У 1959 році 20 листопада Організація Об'єднаних Націй на своїй Генеральній Асамблеї розповсюджує текст Декларації прав дитини [51], що складалась з 10 положень. Це були принципи, які узагальнювали права кожної дитини, і все ж таки майже половина прав, зазначених у Декларації, носить більш біологічний, ніж соціальний характер. Інша група висуває соціальні права (право на житло, на сімейне виховання, навчання), але всі разом вони спрямовані на створення юридичного, правового поля захисту життя і розвитку дитини як істоти самодостатньої й рівної з іншими. Проголошена Декларація мала лише рекомендаційний характер, хоча в ній уже гостріше були поставлені питання щодо гарантій забезпечення прав дітей. Зокрема, у п'ятому принципі йдеться про забезпечення спеціальних режимів для окремих груп хворих дітей; у шостому – міститься норма: “обов'язок здійснювати особливе піклування про дітей, що не мають сім'ї, і про дітей, що не мають достатніх засобів для існування” (принцип 6) [51, 11]. Окремо у декларації робиться акцент на те, що: “дитині законом або іншими засобами повинен бути забезпечений спеціальний захист і надані можливості та сприятливі умови, які дозволяли б їй розвиватися фізично, розумово, морально, духовно та у соціальному відношенні здоровим і нормальним шляхом в умовах свободи та гідності. При виданні з цією метою законів головним міркуванням має бути найкраще забезпечення інтересів

дитини” (принцип 2) [там само]. На жаль, цей документ мав в основному декларативний характер і не вмщував жодних юридичних вимог, окрім закликів.

Через два десятиріччя, у 1979 році, проголошеному Міжнародним роком молоді, ініціативною групою було запропоновано створити Конвенцію з прав дитини як єдиний міжнародний проект. Комісія ООН з прав дитини розглянула ці наміри, висунуті Польщею, й створила спеціальну робочу групу для розробки остаточного проекту Конвенції. Ця робота була складною і багатогранною. До створення Конвенції залучалося багато спеціалістів з різних країн світу, різні громадські, неурядові організації, в центрі діяльності яких стояли питання соціально-правового захисту й охорони дитинства. Внаслідок чого в атмосфері безпрецедентного співробітництва уряду і неурядових організацій усього світу було вироблено досить ґрунтовний документ про права дитини. Пункт за пунктом розробники тексту досягали консенсусу у таких делікатних питаннях: дитяча праця, діти-сироти, сексуальна експлуатація дітей.

У 1989 році, рівно через 30 років після прийняття Декларації прав дитини, робоча група подає в Комісію з прав людини остаточний варіант документа, а 20 листопада 1989 року Генеральна Асамблея ООН приймає Конвенцію з прав дитини. З 2 вересня 1990 року Конвенція набуває чинності. Вона стала віхою в міжнародному законодавстві щодо прав людини, включивши в себе всю гаму прав, що містяться в Загальній декларації прав людини, ухваленою Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948 року (Права були вміщені у двох пактах: Пакті про цивільні й політичні права – 1966 рік, Пакті про економічні, соціальні і культурні права – 1966 рік). Слід відзначити, що у перші місяці незалежності України одним із важливих рішень вищої законодавчої влади України було те, що Верховною Радою 27 вересня 1991 року було ратифіковано Конвенцію з прав дитини. В основі цього міжнародного документу лежить ідея “задоволення найповніших інтересів

дитини”(принцип II) [там само]. Суть цього положення зводиться до чотирьох найважливіших вимог: виживання, розвиток, захист і забезпечення активної участі дітей у житті суспільства.

Не менш важливим міжнародним документом щодо захисту прав дітей є Всесвітня Декларація про забезпечення виживання, захисту і розвитку дітей, прийнята на Всесвітній зустрічі на вищому рівні в інтересах дітей в Організації Об'єднаних Націй в місті Нью-Йорку 30 вересня 1990 року. Це був визначальний факт в історії розвитку правового захисту дітей. Декларація закликала захищати права дітей з метою покращення їхнього життя, проголошувала необхідність «забезпечити кожній дитині краще майбутнє» [38, 20].

Визначення понять “право людини” та “свобода людини” можна знайти в міжнародних документах про права людини [52; 68; 80; 252], які наголошують, що право людини – це можливість людини діяти у відповідності з закріпленими юридичними нормами, що гарантовані державою. Свобода людини – відсутність будь-яких обмежень, перепон у діяльності людини [там само].

В українській юридичній науці права найчастіше визначаються як «певні можливості людини, необхідні для її існування та розвитку у конкретних історичних умовах, які об'єктивно зумовлюються досягнутим рівнем розвитку людства і мають бути загальними та рівними для всіх людей» [269; 118]. Вітчизняна юридична наука, даючи визначення поняття «права», виходить за межі тільки певних можливостей людини, необхідних для її існування та розвитку в конкретно-історичних умовах. Для кращого усвідомлення, що саме стоїть за терміном «право», необхідно простежити етимологію цього слова. Вперше систематизував тлумачення слова «право» В. Хохфельд (1879–1918 рр.). На його думку, слово *right* (право) використовується як родове поняття й означає будь-який вид юридичної переваги, проте слова *claim* (вимога, претензія), *privilege* (привілей), *power* (здатність, можливість) чи

immunity (пільга) [199]. Найближче співвідноситься за сенсом термін right із терміном duty, а синонімом є claim. У юридичному сенсі «право» відповідає одному із значень латинського терміна «jus» і означає право абстрактно, як основу всіх прав чи комплекс моральних принципів, що надають характеру справедливості всьому позитивному праву, тобто «здатність однієї людини контролювати з дозволу і за допомогою держави дії інших» [269, 696].

Український термін «право» аналогічно латинському терміну «jus» має декілька значень, серед яких перше – це законодавство, система встановлених або санкціонованих державою загальнообов'язкових правил (норм) поведінки (що відповідає англійському термінові Law); друге – обумовлена певними обставинами підстава, здатність, можливість робити, чинити щось, користуватись чимось тощо (що відповідає англійському Right) [212]. Витоком української термінології з прав людини є Руська Правда з часів Київської Русі [190]. Саме цей документ засвідчує про випередження Україною розвитку прав людини порівняно з державами Європи та світу.

Дехто із філософів ототожнювали такі пари понять: Liberties (вольності) та Franchises (привілеї), латинське Jus (право) і Lex (закон), англійське Right (право) й Law (закон). Проте їх слід розрізняти, оскільки Right (право) полягає в свободі, щоб робити чи утримуватися від чогось, в той час як Law (закон) обмежує й зобов'язує [285; 159].

На думку Дж. Холта, rights (права) є ширшим терміном, ніж liberties (вольності), оскільки «правами» можна користуватися за звичаєм, в той час як «вольності» більше схожі на привілеї, котрі надаються [277].

Поняття права простежуються з часів давньої Греції та Риму. Термін «jus» (право) зустрічається в працях римського філософа М.-Т. Цицерона [258]. На початку XIII століття поняття «rights of the kingdom» (права королівства) набуло значення «права вільних людей королівства» [284]. Перехід від природного права як обов'язків до природного права як прав відбулося десь к

1648 року (Вестфальський мир). Ідею природного права відображено в працях Дж. Локка, зокрема, у «Другому трактаті про державне правління»[281; 312].

Початок XVII століття ознаменувала Англійська петиція про права (1628 рік) далі з'являється Англійський Білль про права (1689 рік), Американська декларація про незалежність (1776 рік). Українська Конституція Пилипа Орлика (1710 рік) – перша демократична Конституція в світі, яка гарантувала багато прав і свобод. Це було, за класифікацією прав людини Карела Весака, першим поколінням громадянських та політичних прав: право на життя, свободу та особисту недоторканість, свобода від рабства, катувань або жорстокого, нелюдського чи такого, що принижує гідність людини, поводження та покарань тощо [6, 22].

В кінці XVII та протягом XIX століть ідея природних прав піддавалася філософським та політичним відозмінам. Це друге покоління, яке характеризує економічні, соціальні та культурні права: право на соціальне забезпечення, працю, відпочинок, достатній життєвий рівень тощо [5; 28].

Третє покоління колективних (солідарних) прав почалось з прийняття в 1948 році Загальної декларації прав людини – це право на політичне, економічне, соціальне й культурне самовизначення; право на економічний та соціальний розвиток, на користування спільним спадком людства; право на мир, здоров'я, довкілля, на гуманітарну допомогу [52].

Обговорюючи проблему пріоритету прав людини, дослідники поділяють їх на основні та другорядні. Під основними правами людини слід розуміти права, включені до конституцій держав та міжнародно-правових документів із прав людини, зокрема, до Міжнародного Білля про права, а також до Європейської конвенції про захист прав людини та основних свобод 1950 року, Європейської соціальної хартії 1961 року [61]. Ці законодавчі акти визнають будь-яке основне право людини як державно обов'язкове. Є й інша точка зору,

зокрема, Б. Вестон зазначає, що пріоритет прав людини залежить від часу, місця, ступеня кризи та інших обставин [286; 80].

Отже, основні права людини – це універсальні, визнані цінності, закріплені міжнародними конвенціями та практикою держав, що утворюють єдине ціле.

У соціальній філософії ми знаходимо своє визначення поняття «право» – це система загальнообов'язкових соціальних норм, дотримання яких контролює держава. Вона формує певні органи, спеціальний суспільний апарат, що силою змушує людину виконувати норми права, шанувати їх, підкорятися вимогам [4, 368].

В. Андрущенко й М. Михальченко підкреслюють, що право розвивається на стадії класової організації суспільства та у зв'язку з цим є важливим чинником у діяльності суспільства. Джерела його, безперечно, досить суперечливі. Вчені намагаються знайти корені права в природі людини, в так званому, народному дусі, психіці людини, в ідеї права, конкретній ситуації, економічних засадах життєдіяльності суспільства тощо. Напевно, джерело права – в суспільній практиці людей, яка поляризувала їхні відносини, що унеможливило їхню регуляцію релігією та мораллю. Держава узагальнила природні відносини людей, котрі контактували в суспільстві, поділеному на протилежні класи. Узагальнення набуло статусу норми, а пізніше – права й почало виконувати регулятивну функцію, спираючись на авторитет і силу держави. Згодом держава монополізувала інститут права й правотворчої діяльності, зумовила трансформацію його змісту в напрямі першочергового врахування інтересів тих соціальних верств, які володіють державною владою [там само].

Сучасною соціальною педагогікою визначається поняття «права дитини» як забезпечення дитині законом можливості мати і розпоряджатися

матеріальними, культурними та іншими соціальними благами й цінностями, користуватися основними свободами у встановлених законом межах [213, 152].

Права дитини за Конвенцією ООН, у якій проголошено, що діти мають право на особливе піклування і допомогу, для повноцінного і гармонійного розвитку повинні виховуватись у сімейному оточенні, атмосфері щастя, любові та розуміння, більш направлені на турботу про дітей [64, 2].

Засвоєння людиною моральних норм, традицій, добровільне їх дотримання духовно збагачує особистість. Духовність же є критерієм розуміння людиною своїх обов'язків перед іншими людьми, суспільством, державою. Між тим людська суспільна мораль, як регулятор взаємовідносин у суспільстві, покладає на людину більше обов'язків, аніж дає їй прав. Держава, передусім, має дбати про своїх громадян, про нинішнє і майбутнє дітей. Вона на законодавчій основі здійснює свій конституційний обов'язок щодо захисту прав і свобод громадян, а найбільшою мірою – стосовно дітей. Обов'язок держави полягає в тому, аби забезпечити дітям, які цього потребують, нормальні умови життя та розвитку [107]. Тому забезпечення та додержання прав дітей реально й юридично необхідно не тільки в сьогоденній (конкретній) ситуації, а й з огляду на перспективи їхнього фізичного й розумового зросту, соціальної зрілості, громадянського становлення й дієздатності.

Сьогодні, коли Україна знаходиться у складних умовах розвитку, важливо протидіяти негативним наслідкам щодо дітей в результаті різних соціальних змін через систему соціального захисту.

Під соціальним захистом слід розуміти систему заходів, спрямованих на відновлення порушених зовнішніх соціально-економічних, політичних, медико-екологічних, правових, психолого-педагогічних умов, які забезпечують на сучасному рівні виживання і розвиток дітей та подолання ситуацій, коли дії окремих осіб чи інститутів наносять безпосередню шкоду здоров'ю, психічному, моральному, інтелектуальному розвитку дитини [55, 54-55].

Сучасна соціальна педагогіка визначає соціально-правовий захист як одну з головних умов реального визнання правового статусу особистості в державі, який відображає конституційні повноваження громадян по захисту своїх прав та свобод. Він включає комплексний аналіз рівня соціальних та економічних умов життя населення, організацію та впровадження нових форм та видів натуральної, гуманітарної, технічної, екстремальної допомоги. Рівень соціального захисту залежить від ступеню економічного розвитку країни та її правової системи [213, 198].

Соціально-правовий захист дітей базується на основних правових принципах, зокрема на принципі рівності усіх дітей. Ще у Декларації прав дитини 1959 року (стаття 1) було зазначено, що перелічені в Декларації права повинні закріплюватись за всіма дітьми «без будь-яких обмежень, і без різниці або дискримінації за ознакою раси, кольору шкіри, мови, статі, релігії, політичних та інших переконань, національного або соціального походження, майнового положення, народження або інших обставин, що стосуються дитини та її сім'ї» [31]. Конвенція про права дитини, розширюючи ці положення в частині 1 (стаття 2), зобов'язала держави вжити всі необхідні заходи для «забезпечення захисту дитини від усіх форм дискримінації або покарання на підставі статусу, діяльності, висловлюваних поглядів або переконань дитини, батьків дитини, законних опікунів чи інших членів сім'ї» [110, 5]. За статтею 4 Конвенція зобов'язала держави вжити необхідних законодавчих, адміністративних та інших заходів [там само]. Таким чином, можна з певністю сказати, що дійсне забезпечення захисту прав і свобод дитини можливе тільки на основі принципу рівності.

Тому одним із напрямів у практиці соціальної педагогіки повинен бути такий, що сприяє створенню умов для надання допомоги дітям перебороти труднощі, підтримати, захистити їх.

Але ж забезпечити дітям право на життя, виживання, право на здоровий розвиток, захист від експлуатації – це ще не достатні умови для нормального розвитку особистості.

Відомо, що останнім часом проблема правового захисту дітей найчастіше обговорюється в контексті тих чи інших проявів їхньої девіантної поведінки або ж як урегулювання певних стосунків між державою та неповнолітніми громадянами. Правовий захист, з точки зору фахівців соціальних служб, – це діяльність державних органів та громадських організацій щодо надання допомоги громадянам в реалізації їх прав та інтересів, які гарантовані законодавством країни [231, 88]. Однак у сучасному суспільстві, де ще не усталені принципи права і регулятивна функція права частіше лише декларується, де змістова сутність правової держави усвідомлюється громадянами в узагальнених аспектах і навіть не завжди чітко можуть бути сформульовані питання правового захисту дитини, не менш гостро постає проблема стосовно навіть тих дітей, які, на перший погляд, не створюють жодних проблем для дорослих [214].

Цінним, на наш погляд, є накопичений юридичний досвід щодо захисту прав дітей у країнах Заходу, а саме: Франції, Англії, США, Ізраїлю. Там знайшла своє застосування нова система, що захищає інтереси дітей, вона ввійшла у соціальну педагогіку як ювенальна юстиція (ювенальний – від латинського *juveniles* – юний, юнацький – статево незрілий) [211, 889].

Головний принцип ювенальної юстиції – дитина завжди права. Однак це не означає, що ювенальна юстиція відміняє покарання дитини, яка вчинила правопорушення. Проте найперші питання, які мав би з'ясувати служитель системи «дитячої» юстиції, такі: чому підліток скоїв правопорушення, з яких причин та за яких обставин? І чи не слід, насамперед, «засуджувати» саме ці обставини [234]?

При розгляді кожної справи суддя ставить перш за все завдання виявити ті умови, що призвели дитину до асоціальної поведінки. Але у будь-якому випадку міри, що використовуються ювенальним суддею, будуть мати виховний характер [там само].

Так, наприклад, усім неповнолітнім, котрі знаходяться на території Франції, закон гарантує захист, незалежно від їхнього громадянства чи громадянства їхніх батьків. У законі, який заснував у 1945 році в цій країні ювенальне судочинство, є такі слова: «Франція не настільки багата дітьми, щоб дозволити собі зневажати всім тим, що може зробити з них здорових людей» [252, 148]. Це був приклад пріоритету заходів виховного впливу над караючими. А в 1958 році предметом ювенальної юстиції стали не лише юні правопорушники, але й цілком законослухняні діти, яким з певних причин загрожує небезпека [234].

Під поняттям «небезпека» закон має на увазі жорстоке поводження, сексуальне насильство, інцест, а також недостатній догляд за дитиною або відмова у догляді за нею, відсутність у батьків інтересу до дитини, втеча дитини з дому, прогули занять у школі, спроба самогубства, наркоманія, проституція, конфлікти між батьками, з приводу інтересів дітей [156, 127].

У зв'язку з цим ювенальна служба гостро поставила питання про необхідність прийняти пакет «дитячих» законів і дати відповідну освіту «дитячим» суддям, а також створити багатопрофільну інфраструктуру, куди ввійшли б і ювенальна прокуратура, і ювенальний суд присяжних, і ряд соціальних та виховних служб. Проте і ця розгалужена система може надійно функціонувати лише за умови підтримки її всіма громадянами, цивілізованим суспільством. Наприклад, відповідно до французького законодавства, будь-яка людина, котра дізналася, що дитині чи підлітку загрожує небезпека, зобов'язана проінформувати про цей факт адміністративні або судові органи. Сама дитина

чи його батьки можуть апелювати безпосередньо до ювенального судді [142; 81].

В ідеалі закони повинні передбачити способи всебічного захисту дітей. Від бандита, гвалтівника, телевізійної експансії, пропаганди жорстокості і розпусти, у широкому розумінні – від насильства з боку соціального середовища. Закон має захищати і звичайних, і особливих, нестандартних дітей. Як бачимо, система ювенальної юстиції – це багатогалузева служба, найпершим принципом якої є діяти в інтересах дитини. Досвід інших країн засвідчує, що там, де система ювенальної юстиції працює давно, дитяча злочинність знаходиться на досить низькому рівні.

Поряд з цим нововведенням щодо соціально-правового захисту дитини у ряді країн світу (Франція, США та інші) заснований інститут уповноважених, так званих «омбудсменів» (комісари з питань щодо прав дитини). Це нове явище швидко і потужно розвивається в галузі правозахисної практики. Його діяльність зводиться до формування громадської точки зору навколо проблеми дитинства, здійснення ефективного контролю за дотриманням прав дітей, сприяння захисту дітей при порушенні їхніх прав [137; 234].

Виходячи з того, що діти – це найбільш незахищена група населення, тому для захисту і забезпечення їхніх прав вимагається дія незалежних механізмів: адміністративних, правозахисних органів, судів, освітніх закладів, установ, відомств. Ці механізми повинні забезпечувати дотримання прав дітей.

За даних умов діти не мають права голосу, не користуються впливом у жодному із закладів, здатних домагатися політичних і економічних змін. Діти практично позбавлені можливості звернутися за порадою чи захистом до незалежних організацій у тих випадках, коли їхні права порушуються. До скарг, що подають діти, ставляться із значно меншою увагою, ніж до скарг дорослих.

Усе це спонукало демократичні держави (Франція, Велика Британія, США та інші) і їхню громадськість ввести посаду спеціального уповноваженого

щодо прав дитини. У його компетенцію входять як дотримання законодавчо закріплених прав дітей (полегшення доступу до інформації, розгляд випадків тяганини, неефективного представлення послуг чи використання неприйнятних процедур), так і розширення для більш повного дотримання основних прав людини стосовно дітей.

Таким чином, створення інституту уповноваженого стало свідченням того, що існують права дитини, яких необхідно дотримуватися. Зобов'язанням держави щодо дітей, в особі інституту омбудсмена, повинно бути не тільки забезпечення дотримання цих прав, але й контроль за виконанням цього зобов'язання.

Ми вважаємо, що суспільству необхідне створення і розвиток соціальних інститутів, які б сприяли посиленню ставлення до проблеми дитинства. Недопустимо, щоб світ дорослих мирився з порушеннями прав дітей і не приймав усіх необхідних мір для їх захисту. Доречно нагадати, що в статті 6 Закону України «Про органи і служби у справах неповнолітніх та спеціальні установи для неповнолітніх» зі змінами та доповненнями від 24 січня 1995 року [73] передбачено, що справи, які стосуються неповнолітніх, розглядаються спеціально уповноваженими на те суддями (складом суддів) за участю представників служб у справах неповнолітніх, крім випадків, передбачених законом. При судах повинно бути створено інститут судових вихователів для здійснення контролю за виконанням рішень щодо неповнолітніх. Однак, на практиці ця норма не реалізується через велику завантаженість суддів і відсутність коштів.

Усвідомлюючи актуальність даної проблеми, Державний комітет України у справах сім'ї та молоді постійно акцентує увагу державних органів й суспільних організацій на необхідності введення інституту судових вихователів в найближчий час.

Тому можна зазначити, що *соціально-правовий захист дітей* – це комплекс взаємодії державних заходів і зусиль громадських організацій щодо законодавчого і соціального закріплення прав дітей, в основі яких лежить пріоритет дитини, гарантування особистих та соціальних прав, прав у сім'ї та суспільстві, прав на здоров'я, освіту, повноцінне харчування, необхідність першочергової уваги до їх фізичного і духовного розвитку.

Основною проблемою та специфікою соціально-правового захисту сучасного дитинства має стати створення умов для видозміни наявних та появи нових соціальних інститутів, покликаних задовольняти потреби й реалізовувати інтереси дітей, а також пом'якшення для дітей негативних наслідків різних процесів (економічних, політичних, державно-правових), що відбуваються у суспільстві. Все це загалом сприятиме поліпшенню становища дітей.

Під “становищем дітей” ми розуміємо сукупність умов, що склалися в суспільстві щодо виживання й розвитку дітей. До цих умов належать: міра матеріального забезпечення життя дітей, стан дитячої охорони здоров'я й розвиток мережі оздоровчих закладів, система суспільної освіти та виховання, розвиненість державної турботи про дітей і законодавчі норми, що відстоюють життєво важливі права й інтереси дітей, виховні можливості родини.

Хоча інтереси дітей дотепер враховувались в основному лише в межах проведеної державою сімейної політики, але практика засвідчує, що за допомогою родини можуть бути задоволені не всі потреби та інтереси дитини. Такі потреби, як одержання нової інформації, творча активність, продуктивна діяльність, праця, потреба в спілкуванні, вдосконалення своїх здібностей, умінь тощо можуть реалізуватися завдяки включенню дитини в широкі соціальні інститути. Отже, соціальна політика в галузі дитинства повинна охоплювати всі сфери життєдіяльності дитини, це – школа, сфера дозвілля й культури, виробництво, молодіжна субкультура та інше.

Фактичний зміст цього напрямку соціальної політики відображають дві основні групи цілей: це, по-перше, – компенсація відособленого становлення деяких категорій дітей, гарантія їхнього виживання; по-друге – створення спеціальних, економічних, правових умов для задоволення найбільш нагальних потреб та інтересів дітей. До цих умов відносяться: подолання факторів, що стримуються в галузі організації дитячого харчування, системи освіти й охорони здоров'я; створення інститутів і установ, які б забезпечували дітям фізичний, духовний та культурний розвиток.

Все це потребувало виокремлення деяких завдань щодо соціально-правового захисту дитинства: психолого-педагогічна і юридична допомога; консультування неповнолітніх і їхніх батьків; контроль за роботою дитячих установ різного типу; соціально-медична допомога дітям; інформаційно-правова допомога неповнолітнім з питань одержання професії, працевлаштування, реалізації культурних і дозвіллевих потреб тощо.

Історичний досвід засвідчує, що соціально зорієнтована правова держава не визначається декретним порядком, що реконструкція законодавчої бази і адміністративного апарату неодмінно має супроводжуватись відповідними змінами у свідомості мас, зокрема, сформованістю в ній релевантного смислу свободи, права та обов'язку, конституційної освіченості, набуттям навичок використання правових норм у досягненні способів домагатися справедливого й динамічного здійснення їхніх законних інтересів [214].

Викладене вище дозволяє виділити три аспекти щодо соціально-правового захисту дитини.

Перший – гносеологічний, пов'язаний з генезисом прав людини у контексті загального розвитку цивілізацій та політико-правової думки. Це проблеми, пов'язані з історичним розвитком прав людини спочатку як категорії морально-естетичної, духовно-культурної, а потім як політико-правової.

Другий аспект – імплементація міжнародно-правових норм з прав дитини в законодавство України, які створені і використовуються всесвітнім співтовариством в особі Організації Об'єднаних Націй.

Третій аспект – соціальна правозахисна діяльність загальноосвітньої школи в сукупності зі всіма державними соціальними інститутами, проте перспективними у цій ситуації можуть бути методи навчання та виховання, спрямовані до прагнення спільного вироблення ціннісних норм. Значною мірою впливає на цей процес і сімейне виховання.

Однак, позитивних результатів можна досягти не просто проявляючи турботу про конкретну дитину (хоча це, безперечно, необхідно), а беручи до уваги кардинальні умови, які впливають на ціле покоління, вікові чи соціальні групи. До цих умов належать й особливий менталітет українського народу щодо захисту прав дитини, який формувався у складних історичних умовах. Педагогічною умовою соціально-правового захисту школярів є діяльність загальноосвітньої школи, яка має великий потенціал для покращення усього навчально-виховного процесу у плані соціальної правової просвіти дітей, про що буде йти мова нижче. Лише за таких умов можна сподіватися на те, що підростаюче покоління перегляне свої погляди на перспективи формування правової держави в Україні.

1. 2. Законодавче забезпечення соціально-педагогічної роботи з дітьми у загальноосвітній школі

Діяльність людини завжди регулюється моральними та правовими актами конкретного суспільства, поява й збереження яких зумовлюється потребами часу, історичними, економічними, політичними, національними, демографічними умовами країни та рівнем духовного розвитку людей. На сучасному етапі необхідно з великою увагою ставитися до проблеми соціально-правового захисту дитинства.

Формування універсальних правових норм щодо захисту дітей і підлітків пов'язане з проведенням широкомасштабних заходів із створення юридичної бази захисту прав і свобод людини з перших років існування Організації Об'єднаних Націй. Проблема прав людини має пріоритетне значення в діяльності таких організацій як ООН і ЮНЕСКО: вони прийняли більше ста документів (декларації, конвенції, пакти й рекомендації) із цієї проблеми. Однак головним є те, що ООН вперше у світовій історії розробила документи, в яких визначено основні положення про права й свободу людини, що стали міжнародними стандартами. Зокрема, ООН оголосила період з 1995 по 2005 рік десятиріччям освіти в галузі прав людини.

Міжнародне право, стверджуючи єдність основних прав і свобод людини, розглядає дітей як суб'єкт цих прав і свобод. Відповідно до цього, дитина потребує, щоб «нею належним чином управляли та керували» у здійсненні своїх прав і свобод, і щоб робили це «згідно зі здібностями дитини, які розвиваються» [110, 6]. Разом з тим, міжнародне право проголошує деякі специфічні «дитячі» громадянські права: право дитини на індивідуальність і забороняє протизаконне втручання в цю сферу (стаття 8 Конвенції ООН) [там само].

На сучасному етапі Україна також є учасником міжнародних договорів і угод, спрямованих на захист і гарантування прав та інтересів дитини, на досягнення її повного добробуту. В першу чергу це стосується Конвенції про права дитини, яка була прийнята Генеральною Асамблеєю ООН 20 листопада 1989 року, Всесвітньої декларації про забезпечення виживання, захисту й розвитку дітей (1990 рік) [23], Міжнародний пакт про інвалідів, Конвенція ВООЗ і МОП, що регламентують захист здоров'я дітей, моральних цінностей, праці підлітків, їхніх прав і свобод.

Ці документи більше містять юридичних норм, чітких визначень та вимог щодо приведення законодавств країн, що підписали Конвенцію, у відповідність із її основними положеннями. На жаль, і в цих документах (Конвенція про права дітей, Всесвітня декларація про забезпечення виживання, захисту й

розвитку дітей) більше йдеться про права особистості і дуже мало – про її обов'язки. Між тим людська суспільна мораль, як регулятор взаємовідносин у суспільстві, покладає на людину більше обов'язків, аніж дає їй прав.

У своїй законотворчій діяльності щодо особливого захисту, підтримки й допомоги дітям Україна виходить із гуманістичних принципів і вимог Конвенції про права дитини. У Конвенції [110] сформульовано основні уяви сучасного людства з урахуванням того, що дитина, потребує соціально-правового захисту. Основними положеннями конвенції є:

- визнання, що дитина, через її фізичну та розумову незрілість вимагає спеціальної охорони й турботи, включаючи належний правовий захист, як до так і після народження;

- визнання необхідності зростання дитини в сімейному оточенні, в атмосфері щастя, любові й розуміння;

- визнання необхідності забезпечення умов для виконання сім'єю своїх функцій і обов'язків відносно розвитку й благополуччя всіх її членів, а особливо дітей;

- визнання існування в усіх країнах світу таких дітей, які живуть у винятково важких і неадекватних для їх гармонійного розвитку соціальних умовах, що вимагає до них особливої уваги [там само, 3-4].

Конвенція – правовий документ високого міжнародного стандарту. Вона проголошує дитину повноцінною й повноправною особистістю, самостійним суб'єктом права. Визначаючи права дітей, які відображають весь комплекс цивільних, політичних, економічних, соціальних і культурних прав людини, Конвенція встановлює і правові норми відповідальності держави, створює спеціальний механізм контролю і надає йому високе повноваження.

Конвенція затверджує ряд важливих соціальних правових принципів, головним із них є визнання дитини “повноцінною й повноправною особистістю”. Тому цей документ необхідно розглядати не як ідеологічне або політичне явище, а як проголошення унікальних цілей, цінностей та норм цивілізованого суспільства, поза і крім якого неможлива не тільки свобода,

добро й справедливість, а й виживання людства. Вивчення Конвенції у такій інтерпретації, безперечно, допоможе вчителю в найголовнішому – зрозуміти дух цього документа.

З цією метою законодавчу базу України, на нашу думку, слід проаналізувати під новим кутом зору. При цьому особливу увагу слід звернути на обов'язки індивіда школяра. Адже, вимагаючи розширення прав, їх реалізації у нових умовах, необхідно чітко визначити, які саме нові обов'язки бере на себе окрема людина, сім'я, установа, держава.

Обов'язок держави полягає в тому, аби забезпечити дітям, які цього потребують, нормальні умови життя та розвитку. Держава, передусім, має дбати про своїх громадян, про майбутнє своїх дітей. Вона на законодавчій основі здійснює свій конституційний обов'язок щодо захисту прав і свобод громадян, а найбільшою мірою – стосовно дітей [111, 70-72].

Права, як і обов'язки громадян, закріплюються певними нормативними актами, якими й мають керуватися у своїй діяльності як держава, так і окремі особи. До заходів, пов'язаних із реалізацією положень Конвенції та інших угод, належать створення необхідної правової бази та практична діяльність держави, спрямована на реалізацію правових норм.

Проте реалізація прав дитини неможлива без розвиненої системи соціальних інститутів – як державних, так і недержавних. Дитина не може існувати поза суспільством. Суспільство складається із системи соціальних інститутів – це «складна сукупність економічних, політичних, правових, моральних та інших відносин. Найбільш фундаментальний соціальний інститут – власність, держава, сім'я, наука, система засобів масової інформації, виховання, освіта, право» [213, 96]. Головну координуючу функцію з питань захисту прав дитини покладено на Комітет у справах жінок, материнства і дитинства при Президентові України, створений Указом Президента України від 8 квітня 1995 року. Серед його основних завдань є одне особливо актуальне – розроблення пропозицій щодо поліпшення становища дітей, захисту їхніх

інтересів, вивчення та втілення в життя кращого вітчизняного та світового досвіду у сфері підтримки сім'ї, материнства й дитинства.

На рівні Верховної Ради України функціонують постійна Комісія з питань охорони здоров'я, материнства й дитинства, підкомісія з правового забезпечення прав жінок і дітей у складі постійної Комісії з питань прав людини, національних меншин і міжнаціональних відносин, Комісія з питань науки та народної освіти та Комісія з питань молоді, спорту й туризму. Ці комісії розробляють та виносять на затвердження Верховної Ради законодавчі акти щодо захисту материнства й дитинства, посилення якого набуває особливого значення в сучасних кризових умовах.

У міністерствах і відомствах діють відділи, до компетенції яких входить розв'язання проблем дитинства, а на місцевому рівні – органи опіки й піклування при виконкомах.

Значна робота здійснюється Дитячим фондом – добровільним всеукраїнським формуванням, що об'єднує зусилля громадян, добродійних організацій, релігійних громад по захисту дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування. У межах його діяльності надається матеріальна допомога дитячим будинкам сімейного типу, організується оздоровлення дітей-сиріт та дітей з радіаційно забруднених районів, лікування тяжко хворих дітей, оплачується навчання дітей-сиріт у навчальних закладах, надається матеріальна підтримка багатьох інших заходів, спрямованих на поліпшення умов життя дітей-сиріт.

За останні роки конкретна законодавча та інша нормотворча діяльність в Україні була спрямована на те, щоб реально поліпшити становище дітей загалом і максимально реалізувати положення Конвенції ООН про права дитини. Тому проводиться систематична робота щодо поліпшення законодавства, спрямованого на захист прав та інтересів дітей, охорону їх фізичного й духовного здоров'я. Зокрема, істотне значення має і прийнятий новий Сімейний кодекс України від 10 січня 2002 року [209]; Кримінальний Кодекс України від 05 квітня 2001 року [71], Закони України: «Основи

законодавства України про охорону здоров'я» від 19 листопада 1992 року із змінами та доповненнями [72]; «Про соціальну роботу з дітьми та молоддю» від 21 червня 2001 року [78]; «Про охорону дитинства» від 26 квітня 2001 року [75]; «Про попередження насильства в сім'ї» від 15 листопада 2001 року [76], «Про позашкільну освіту» від 20 грудня 2001 року [82, 417-423]; Укази Президента України «Про комплексну програму профілактики злочинності на 2001-2005 роки» від 25 грудня 2000 року [242], «Про додаткові заходи щодо забезпечення виконання Національної програми “Діти України” на період до 2005 року» від 24 січня 2001 року [241]; Постанови Кабінету Міністрів України «Про утворення Міжвідомчої комісії з питань охорони дитинства» від 03 серпня 2000 року [82, 384-396], «Про затвердження Програми розвитку позашкільних навчальних закладів на 2002-2008 роки» від 28 березня 2002 року та інші.

Однак із аналізу наведеного переліку (закони, акти, постанови, Укази) можна сказати, що прийнято лише три важливих закони в галузі забезпечення інтересів і прав дитини відповідно міжнародно-правовим зобов'язанням нашої держави: Закон України «Про охорону дитинства», Закон «Про соціальну роботу з дітьми та молоддю», Сімейний Кодекс України, Декларація «Про загальні засади державної молодіжної політики в Україні» від 15 грудня 2002 року [53].

Виходячи із мети нашого дослідження, вважаємо за доцільне зупинитися на деяких законодавчих актах, в яких наголошується на необхідності соціально-правового захисту дітей та визначаються напрямки й заходи щодо соціально-правового забезпечення дітей в Україні відповідно до міжнародних стандартів (Декларація прав людини, Декларація прав дитини, Конвенція про права дитини), згідно чинного державного законодавства України (Конституція України).

Особливої уваги, на нашу думку, заслуговує Закон України «Про охорону дитинства», який вперше дає визначення, а тим самим визнає існування в Україні бездоглядних дітей, дітей-інвалідів, дітей-біженців, неповної,

багатодітної і прийомної сімей. Завданнями законодавства про охорону дитинства визнано: розширення соціально-правових гарантій дітей, забезпечення фізичного, інтелектуального розвитку молодого покоління, створення соціально-економічних і правових інститутів з метою захисту прав і законних інтересів дітей в Україні [75]. Причому дуже важливим у даному випадку є те, що передбачена система заходів щодо охорони дитинства передбачає:

- визначення основних правових, економічних, організаційних, культурних і соціальних принципів з охорони дитинства, удосконалення законодавства про правовий та соціальний захист дітей, приведення його у відповідність до міжнародних правових норм у цій сфері (статті 2-5) [там само, 22];

- забезпечення необхідних умов для охорони здоров'я (стаття 6) [там само, 23], навчання, виховання, фізичного, психічного, соціального, духовного та інтелектуального розвитку дітей, їх соціально-психологічної адаптації та активної життєдіяльності, захист від усіх форм насильства (стаття 10) [там само, 24], зростання в сімейному оточенні в атмосфері миру гідності, взаємоповаги, свободи, рівності (розділ III) [там само, 24-25];

- проведення державної політики, яка спрямована на реалізацію цільових програм з охорони дитинства, надання дітям пільг, переваги і соціальних гарантій у процесі виховання, навчання, підготовки до трудової діяльності, заохочення наукових досліджень з актуальних проблем дитинства (розділ IV)[там само,25-26];

- встановлення відповідальності юридичних і фізичних осіб (посадових осіб і громадян) за порушення прав і законних інтересів дитини, спричинення їй шкоди (стаття 35) [там само, 28].

Цей закон включає розділ «Права і свободи дитини», який розкриває сутність, механізм забезпечення і відповідальність за їх порушення; розділ «Дитина й сім'я», в якому визнається, що держава захищає права сім'ї (але цей термін не витлумачується), ймовірно тому, що сім'я є природним соціальним

середовищем для розвитку дітей. Все це сприяє збереженню цілісності сім'ї, використанню її можливостей для виховання, розвитку дітей, їх найкращого захисту. Розділи «Дитина і суспільство», «Дитина в несприятливих та екстремальних ситуаціях» забезпечують захист прав дітей в суспільстві (право на освіту, на працю, на користування дитиною досягненнями культури, право зайняття підприємницькою діяльністю, на об'єднання в дитячі і молодіжні організації). Захист дітей в несприятливих та екстремальних умовах (утримання й виховання дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, бездоглядних дітей, їх соціальний захист, захист прав дітей-інвалідів і дітей з недоліками розумового чи фізичного розвитку; дітей, які постраждали внаслідок стихійного лиха, техногенних аварій, катастроф; дітей, які інфіковані ВІЛ-інфекцією, іншими невиліковними хворобами; захист дітей під час військових конфліктів, дітей-біженців; захист дітей від незаконного пересування, їх права на особисту свободу, в спеціальних установах для неповнолітніх). Отже, цей закон вперше створив всебічну базу для захисту прав дітей на основі системного підходу (дитина – сім'я – суспільство), підтвердив пріоритет прав дітей у сім'ї та суспільстві незалежно від раси, статі, релігії, походження дітей, народження в шлюбі чи поза ним, окреслив основні напрямки захисту прав дитини, до яких належить і соціальна робота з дітьми та молоддю.

Спираючись на положення цього закону, соціальний педагог чи вихователь може створити умови для гармонійного розвитку дітей у школі. Інформування учнів щодо основних положень Закону про охорону дитинства є необхідною і обов'язковою умовою захисту їхніх прав. Без оволодіння науковими юридичними знаннями не можна навчити школярів користуватися своїми правами, захищати їх.

У другому документі Декларація «Про загальні засади державної молодіжної політики в Україні» [53] визначається мета, завдання, принципи, сутність, значення, головні напрями та механізм формування та реалізації державної молодіжної політики на сучасному етапі розвитку України.

Декларація, заснована на ідеях гуманізму та демократії суспільства, відповідає вимогам міжнародних документів щодо правового захисту молоді. У Законі передбачається систематична діяльність державних органів щодо створення необхідних умов для зміцнення правових та матеріальних гарантій щодо здійснення прав і свобод молодих громадян ; для інтелектуального, морального, фізичного розвитку молоді, реалізації творчого потенціалу (стаття 3 частина II) [там само, 12]. Першим принципом державної молодіжної політики є повага до поглядів молоді та її переконань. Цей принцип повинен стати головним щодо всіх форм навчальної й виховної діяльності загальноосвітньої школи. У Декларації підкреслюється необхідність правового та соціального захисту, перш за все, осіб, які не досягли 18 років (стаття 4, частина II) [там само, 8]. Зазначається, що одним із головних напрямків молодіжної політики є забезпечення правового захисту молоді (стаття 6, частина III) [там само, 22].

Спираючись на цей документ, можна зробити висновок, що для повноцінного соціального становлення та розвитку молоді, необхідно створити умови для самореалізації, реалізації суспільних та власних потреб, активної діяльності самої молоді щодо задоволення цих потреб, поваги до молоді, координації зусиль усього оточуючого середовища.

Шкільні педагоги можуть використовувати статті цієї Декларації з метою ефективного здійснення соціально-правового захисту учнів у школі. Обов'язком соціального педагога, організатора з виховної роботи повинно бути інформування дітей, їхніх батьків, класних керівників, керівництва школи про прийняття цього законодавчого акту та максимальна його реалізація в умовах даного навчального закладу.

Верховною Радою України було прийнято Закон «Про органи і служби у справах неповнолітніх та спеціальні установи для неповнолітніх» [73], на основі цього закону мають вирішуватися питання соціального захисту неповнолітніх, забезпечення їх фізичного, розумового і духовного розвитку та здорового, повноцінного способу життя.

Цей Закон базується на Конституції України та Конвенції ООН про права дитини. Основна ідея цього закону – соціальний захист і профілактика правопорушень серед неповнолітніх. У Законі вперше визначається поняття «профілактика правопорушень серед неповнолітніх», що витлумачується як соціально-правова, психолого-педагогічна діяльність органів і служб у справах неповнолітніх, спеціальних установ для неповнолітніх. Ця діяльність спрямована на виявлення та усунення причин і умов, що сприяють вчиненню неповнолітніми правопорушень (стаття 3) [там само, 35]. Отже, профілактика правопорушень серед неповнолітніх передбачає: диференційований підхід у вихованні, створення умов для нормальної життєдіяльності неповнолітніх, попереджувальну діяльність органів і служб, координацію зусиль державної влади, громадськості, сім'ї у цій роботі.

Важливим документом, що регламентує діяльність соціальних інститутів, є Закон України «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні» від 23 березня 2000 року [79], в якому визначено загальні засади створення різноманітних умов соціального становлення та розвитку молодих громадян України. Основна ідея Закону – молоді необхідно допомогти навчитися користуватися своїми правами; створити умови та гарантії для самовираження, для праці, гармонійного розвитку; надавати підтримку і поважати їхні інтереси; спиратися у їхньому становищі на позитивне у соціумі. Держава гарантує рівність прав молоді з іншими громадянами України на працю, житло, освіту, культурний розвиток, дозвілля, відпочинок, здоров'я (статті 7, 10, 11, 12). Законом регулюються житлові права молоді, надання пілґ (стаття 10) [там само].

В даному законодавчому акті підкреслюється, що за практичною соціальною допомогою кожен може звертатися до соціальних служб для молоді, які здійснюють, крім матеріальної, ще й необхідні заходи щодо молоді з метою запобігання та подолання негативних явищ у молодіжному середовищі (правопорушення, алкоголізм, наркоманія, токсикоманія, проституція тощо) (стаття 6) [там само].

Закон України «Про соціальну роботу з дітьми та молоддю» від 21 червня 2001 року [78], вперше дає визначення соціальної роботи, розкриває її мету, завдання, зміст, засоби здійснення, вперше дає визначення поняттям «обслуговування», « супровід», « реабілітація», уточнює поняття «профілактика» з точки зору теорії соціальної роботи, вперше вводить в обіг поняття «соціальне інспектування», у тому числі й сім'ї. Закон також визначає основні напрями державної політики у сфері соціальної роботи з дітьми та молоддю і закріплює те, що об'єктами соціальної роботи є не лише діти та молодь, а й члени їх сімей, таким чином здійснює реалізацію підходу до соціально-педагогічної роботи з неблагополучними сім'ями, реалізацію державної сімейної політики у сфері соціальної роботи. Це дозволяє визначити перспективні напрями державної політики у сфері соціальної роботи з неблагополучними сім'ями, а саме:

- визначення правових засад соціальної роботи з неблагополучними сім'ями;
- розробка та реалізація державних, галузевих, регіональних програм соціальної підтримки і супроводу сім'ї;
- створення сприятливих умов для розвитку сім'ї та кожного її члена, збереження її цілісності через задоволення потреб у виборі виду діяльності, активної участі в творчій, культурологічній, спортивній, оздоровчій діяльності;
- консультування й надання соціальних послуг, різноманітної (у тому числі соціально-педагогічної) допомоги сім'ям;
- здійснення соціального менеджменту щодо організації діяльності органів виконавчої влади, громадських організацій, спрямованих на подолання соціальних проблем сімей;
- здійснення соціально-профілактичної роботи щодо запобігання негативним явищам і насильству в сім'ях, подоланні їх наслідків;
- розробка та здійснення комплексу реабілітаційних заходів щодо відновлення функціональної спроможності сімей, родинних зв'язків і психологічного та фізичного стану членів сімей, які потрапили в екстремальну

ситуацію, або в яких порушені права людини внаслідок жорстокості і насильства;

- сприяння громадським організаціям, іншим об'єднанням громадян, окремим сім'ям у реалізації ними власних соціально значущих ініціатив і проектів;

- забезпечення дотримання соціальних стандартів та нормативних умов життєдіяльності дітей, молоді в неблагополучних сім'ях.

Важливим у даному випадку є те, що у Законі визначено види соціальної роботи з дітьми та молоддю. Основним видом соціальної роботи є сукупність послуг, об'єднаних за метою, проблемами та ситуацією об'єкта соціально-педагогічної роботи (стаття 8) [там само].

Відповідно до статті 24 Конвенції ООН кожна дитина має право на користування найбільш досконалими послугами системи охорони здоров'я [110, 15]. Стаття 36 «Основ законодавства України про охорону здоров'я» передбачає при потребі можливість направлення хворих (незважаючи на вік) на лікування за кордоном, надання хворому того чи іншого виду медичної допомоги [72, 35]. Однак ми розуміємо, що ця норма є суто декларативною через брак коштів на фінансування такого лікування за межами України.

Згідно основного Закону України – надання медичної допомоги дітям є безкоштовним (стаття 49) [111, 62], проте внаслідок відсутності повноцінного фінансування галузі, ця вимога виконується не завжди, особливо щодо медикаментозного забезпечення планового лікування.

В Україні значна увага приділяється наданню первинної медико-санітарної допомоги. Відповідно до статей 60, 62 «Основ законодавства України про охорону здоров'я» медична допомога дітям та підліткам забезпечується лікувально-профілактичними й оздоровчими закладами, дитячими поліклініками, відділеннями, лікарнями, санаторіями та іншими закладами охорони здоров'я, а також надаються путівки до державних дитячих санаторіїв безоплатно [72, 36].

Про здоров'я своїх дітей зобов'язані піклуватися батьки. У разі невиконання цього обов'язку, якщо воно завдає істотної шкоди здоров'ю дитини, батьки можуть бути позбавлені батьківських прав, а дитина має бути передана під опіку або піклування інших осіб чи, відповідно до її віку, на виховання до державного закладу. В «Основах законодавства України про охорону здоров'я» не зафіксовано положення про обов'язок лікарів негайно повідомляти відповідні правоохоронні органи про випадки з дітьми, на перший погляд, нещасні, а насправді – закономірні або й навмисні. В інших країнах невиконання такого професійного обов'язку лікарями (вчителями) призводить до позбавлення права фахівця надалі займатися цим видом професійної діяльності.

З метою збереження генофонду народу України, запобігання демографічній кризі, забезпечення здоров'я майбутніх поколінь і профілактики спадкових захворювань держава здійснює комплекс заходів, спрямованих на усунення чинників, які шкідливо впливають на генетичний апарат людини, а також створює систему державного генетичного моніторингу, організовує медико-генетичну допомогу населенню, сприяє збагаченню і поширенню наукових знань в галузі генетики і демографії. З цією метою у школі проводяться обстеження дітей щодо виявлення та профілактики генетичних захворювань, консультації спеціалістів-генетиків та інші.

Державою забезпечується планомірне науково обґрунтоване запобігання, лікування, локалізація та ліквідація масових інфекційних захворювань. З цією метою проводяться обов'язкові медичні огляди, безкоштовні профілактичні щеплення, лікувальні та карантинні заходи в порядку, встановленому законодавством України (стаття 32, 33, 53, 66) [там само].

Особливої уваги набувають проблеми, пов'язані зі СНІДом та ВІЛ-інфекцією. Державою прийнято рішення відкрити безкоштовні анонімні центри з питань виявлення захворювань на СНІД та ВІЛ-інфекції.

Таким чином, законодавством України про охорону здоров'я врегульовано найважливіші аспекти охорони, відновлення здоров'я та

лікування дітей та молоді. В межах загальноосвітньої школи та позанавчальних закладів освіти соціальний педагог з метою профілактики таких захворювань як ВІЛ-інфекція, СНІД та інші може використовувати різні форми роботи: проводити тренінги, впроваджувати сучасні методики. До навчальних закладів запрошуються агітбригади, молодіжні театри, студії, проводяться акції, музичні марафони, конкурси стінгазет та інше.

Основні напрями державної політики стосовно дітей визначені в законодавчому акті «Про додаткові заходи щодо забезпечення виконання Національної програми «Діти України» на період до 2005 року», яка була прийнята Указом Президента України від 24 січня 2001 року [241]. Національна програма „Діти України” – це комплексний документ, в якому відповідно до положень Конвенції ООН про права дитини, визначено основні напрями державної політики стосовно дітей та заходи щодо її реалізації центральними та місцевими органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, установами, організаціями, суспільними інститутами [там само, 79].

Виконання основних заходів Національної програми «Діти України» у 1996–2000 роках активізувало процеси практичного розв’язання проблем поліпшення становища дітей, тісніше стало співробітництво України з Представництвом Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ) в Україні, іншими міжнародними організаціями.

Мета програми: створення умов для фізичного, інтелектуального і духовного розвитку дітей, забезпечення їх соціального захисту, здорового розвитку та належного виховання (в тому числі й у дитячих будинках сімейного типу, прийомних сім’ях); удосконалення механізмів соціальної підтримки дітей, які перебувають у скрутних та надзвичайних умовах; урегулювання дитячої праці. В Програмі підкреслюється, що головним завданням при формуванні стратегії розвитку нашої держави повинен бути захист людини в дитячі роки.

Програму «Діти України» доповнено окремими положеннями Національної програми планування сім’ї, програми «Освіта», комплексної

програми щодо дітей-інвалідів, регіональних програмам «Захист генетичного фонду України», «Діти Чорнобиля», «Чисте повітря». Ці програми передбачають організаційні заходи щодо забезпечення прав та потреб дітей і потребують законодавчого закріплення з метою визнання загальнообов'язкового значення й гарантованого захисту дитини.

На жаль, в Національній програмі «Діти України» питанням законодавчого забезпечення захисту інтересів і прав дитини присвячено лише один невеликий розділ, а головну увагу зосереджено на інших, хоча і не менш важливих, організаційних заходах: поліпшенню здоров'я, зниженню дитячої захворюваності та смертності; дитячому харчуванню; поліпшенню умов розвитку, вихованню й освіті дітей; поліпшенню умов виховання дітей у сім'ї; поліпшенню умов життя дітей, які перебувають в особливо складних і надзвичайних умовах. Такий підхід, на нашу думку, не відповідає виконанню завдань Національної програми. Закони повинні бути основою в діяльності державних органів, юридичних і фізичних осіб, а не навпаки. Це законодавчо врегульовує все коло проблем, пов'язаних із правом дитини на здоров'я, і має виконуватися як посадовими особами, так і всіма організаціями і фізичними особами [там само, 180].

Значною подією в державному законодавстві щодо захисту прав дітей було прийняття Сімейного Кодексу України [209]. Цей Закон визначає засади шлюбу, особистісні немайнові права і обов'язки подружжя, підстави виникнення, зміст особистісних немайнових і майнових прав та обов'язків батьків і дітей, усиновлювачів та усиновлених, інших членів сім'ї та родичів. Дитина в цьому Законі розглядається як особливий суб'єкт права. Мета Кодексу: зміцнення сім'ї, утвердження почуття обов'язку між всіма членами сім'ї, побудови сімейних відносин на паритетних засадах, забезпечення кожної дитини сімейним вихованням, можливістю духовного та фізичного розвитку [там само, 99].

Права та обов'язки матері, батька і дитини, за даним законодавчим актом, ґрунтуються на походженні дитини від них, засвідченому державним органом

реєстрації актів цивільного стану (розділ III, глава 12, статті 121, 122, 125) [там само, 113]. У Кодексі наголошується рівність прав та обов'язків батьків щодо дитини, незалежно від того, чи перебували вони у шлюбі між собою (стаття 141) [там само, 115], регулюються питання власності всіх членів сім'ї на майно (глава 14) [там само, 119-120]. В розділі IV, діючого Закону, йдеться про влаштування дітей, позбавлених батьківського піклування, та підкреслюється, що умови утримання, виховання, навчання дитини, над якою встановлено опіку або піклування, контролює орган опіки та піклування (стаття 246) [там само, 128].

Водночас педагогам загальноосвітніх навчальних закладів необхідно постійно виявляти серед підлітків певну групу дітей, що потребують соціального захисту та, згідно даного законодавства, звертатися за підтримкою у відповідні організації, де фахівці повинні здійснювати кваліфіковану соціально-правову допомогу.

Знаючи ці законодавчі документи й акти, школа, згідно з даним законодавством, може звернутися до органів опіки та піклування за допомогою. Одночасно соціальний педагог-психолог може здійснювати психологічний та соціальний супровід дітей з неблагополучних сімей.

Закон України «Про освіту», прийнятий у 1996 році [74], закріплює право дитини на освіту, проголошене у статтях 28, 29 Конвенції ООН про права дитини [110, 17-18], а також у Загальній декларації прав дитини [52], Міжнародному пакті про економічні та соціальні права [80, 247-253], набув закріплення в ст.53 Конституції України [111, 67] та інших законодавчих актах, утворює основні принципи освіти і передбачає державні стандарти освіти.

Зміни, що відбуваються в суспільстві, потребують оновлення й законодавчої бази, насамперед, в питаннях права дітей на освіту. Тому наступні Закони України були прийняті з метою уточнення, доповнення, з'ясування деяких моментів у цій сфері. Насамперед, це – Закон України «Про загальну середню освіту» від 13 травня 1999 року зі змінами, внесеними згідно із Законом від 06 квітня 2000 року [238]. Основними завданнями цього Закону є

державне забезпечення безоплатності повної середньої освіти, нормативно-правової бази щодо обов'язковості повної середньої освіти, визначення структури та змісту середньої освіти, повноважень органів управління системою загальної середньої освіти, визначення прав та обов'язків учасників навчально-виховного процесу, встановлено відповідальність за порушення законодавства про загальну середню освіту (стаття 2) [там само, 82].

Слід підкреслити, що держава гарантує безоплатність повної середньої освіти в усіх типах загальноосвітніх та інших закладах системи загальної середньої освіти, але знімає з себе відповідальність за здобуття повної загальної освіти дітьми та покладає її «на їхніх батьків, а дітьми, позбавленими батьківського піклування, – на осіб, які їх замінюють, або навчальні заклади, де вони виховуються» (стаття 6) [там само]. Згідно цього законодавства, «злісне ухилення батьків від виконання обов'язків щодо здобуття їх неповнолітніми дітьми повної загальної середньої освіти може бути підставою для позбавлення їх батьківських прав» (стаття 47, розділ X) [там само].

З метою визначення державної політики у сфері позашкільної освіти, її правових соціально-економічних, організаційних, освітніх та виховних засад, було прийнято Закон України «Про позашкільну освіту» від 20 грудня 2001 року [82, 444-458]. В цьому Законі наголошується на необхідності забезпечення прав громадян України на здобуття позашкільної освіти, визначаються основні засади державної політики щодо позашкільної освіти. Головними завданнями Закону є створення нормативно-правової бази для подальшого розвитку позашкільної освіти; визначення основних напрямів, змісту і форм навчально-виховного процесу в позашкільних навчальних закладах; прав та обов'язків учасників навчально-виховного процесу, встановлення відповідальності за порушення законодавства про позашкільну освіту; створення умов для благодійно діяльності юридичних і фізичних осіб з метою розвитку позашкільної освіти та для соціального захисту педагогічних працівників, вихованців, учнів і слухачів позашкільних навчальних закладів (стаття 3) [там само, 445].

Дотримуючись цього Закону (стаття 28) державні, комунальні і приватні позашкільні навчальні заклади можуть надавати платні послуги з певних видів діяльності після отримання відповідних ліцензій. Слід звернути увагу на те, що платні послуги не можуть надаватися замість або в межах освітньої діяльності, визначеної навчальними планами і програмами [там само, 450].

Проте в українському законодавстві простежуються відхилення від міжнародного стандарту. Наприклад, в законодавстві України не враховано такі важливі складові права на освіту, які передбачені Конвенцією, це – зобов'язання держави вживати заходів щодо сприяння регулярному відвіданню шкіл і зменшенню кількості учнів, які залишили школу (п.1 стаття 28) [110, 17]. Хоча саме наша держава ще у 1947 році виступила в ООН з пропозицією про початок всесвітньої компанії боротьби з неписьменністю. Відсутність такої норми та відповідної контролюючої діяльності органів освіти є однією з причин того, що значна частина випускників 9 класів отримує лише довідку про закінчення неповної середньої школи. Звідси з'являються негативні соціальні наслідки – після досягнення п'ятнадцяти років діти досить часто залишаються без догляду, освіти й роботи.

Конституційні положення закріплюють тільки чотири аспекти цього права:

- обов'язковість повної загальної середньої освіти;
- безоплатність вищої освіти й здобування її на конкурсній основі в державних і комунальних навчальних закладах;
- забезпечення державою доступності й безоплатності всіх ступенів і видів освіти;
- гарантування представникам національних меншин права на навчання рідною мовою чи на вивчення рідної мови (стаття 53) [111, 57].

Наразі в українському законодавстві відсутні такі норми, які закріплюють зобов'язання держави щодо прийняття всіх необхідних заходів для забезпечення шкільної дисципліни методами, заснованими на повазі людської гідності дитини, та такими, які відповідають положенням Конвенції про права

дитини (стаття 28, п.2) [110, 17]; відсутнє також у нашому законодавстві і посилання на те, що освіта має бути спрямованою на виховання поваги до прав людини й принципів Статуту ООН (стаття 29, п.1) [там само, 18].

Честь, гідність, недоторканість та безпека громадян, а особливо дітей є найвищою цінністю незалежної України. Національне законодавство передбачає відповідальність неповнолітніх за правопорушення. З 1 вересня 2001 року набув чинності новий Кримінальний кодекс України [71]. Згідно статті 22 до кримінальної відповідальності притягуються особи, яким до вчинення злочину виповнилося шістнадцять років. Особи, що вчинили злочини у віці від чотирнадцяти до шістнадцяти років, підлягають кримінальній відповідальності лише за умисне вбивство (статті 115-117), посягання на життя державного чи громадського діяча, працівника правоохоронного органу, члена громадського формування з охорони громадського порядку і державного кордону або військовослужбовця, судді, народного засідателя чи присяжного у зв'язку з їх діяльністю, пов'язаною з наданням правової допомоги, представника іноземної держави (статті 112, 348, 379, 400, 443), умисне тяжке тілесне ушкодження (стаття 121, частина статей 345, 346, 350, 377, 398), умисне середньої тяжкості тілесне ушкодження (стаття 122, частина друга статей 345, 346, 350, 377, 398), диверсію (стаття 113), бандитизм (стаття 257), терористичний акт (стаття 258), захоплення заручників (стаття 147 і 349), зґвалтування (стаття 152), насильницьке задоволення статевої пристрасті неприродним способом (стаття 153), крадіжку (стаття 185, частина перша статей 262, 308), умисне знуцання або пошкодження майна (частина друга статей 194, 347, 352, 378, частина друга та третя статті 399), пошкодження шляхів сполучення і транспортних засобів (стаття 277), угон або захоплення залізничного рухомого складу, повітряного, морського чи річкового судна (стаття 278), незаконне заволодіння транспортним засобом (частина друга та третя статті 289), хуліганство (стаття 296) [там само, 302].

Слід підкреслити, що при призначенні покарання, неповнолітньому суд, крім обставин, передбачених у статтях 65-67, враховує умови його життя та

виховання, вплив дорослих, рівень розвитку та інші особливості особи неповнолітнього (перша частина статті 103) [там само, 304].

З метою усвідомлення покарання за вчинений злочин, необхідно дітям та підліткам розтлумачити, що неповнолітні розглядаються судами як пом'якшуючі обставини (стаття 40). Основним видом покарання для цієї категорії є штраф, суспільні та виправні роботи, арешт, позбавлення волі (не більш 15 років). Разом з тим, неповнолітні віком від 14 років можуть бути засуджені позбавленням волі і повинні відбувати покарання у виховально-трудовах колоніях Міністерства внутрішніх справ України.

Формою реалізації кримінальної відповідальності, що не зв'язана із застосуванням кримінального покарання, є використання примусових заходів виховного характеру, якщо буде визнано, що внаслідок щирого розкаяння та подальшої бездоганної поведінки він, на момент постанови вироку, не потребує застосування покарання. Заходи виховного характеру (перелік цих заходів міститься в статті 105) застосовують незалежно від бажання або згоди неповнолітнього або його законних представників. Найбільш суворий примусовий захід виховного характеру – це направлення неповнолітнього з метою виправлення до спеціальної навчально-виховної установи на строк до трьох років. В спеціальні школи направляються неповнолітні правопорушники віком 11-14 років, в спеціальні училища – від 14 до 18 років.

Статтею 104 передбачаються умови й порядок звільнення неповнолітнього від перебування покарання з випробуванням, із урахуванням віку правопорушника. Після закінчення іспитового строку (від одного до двох років) засудження відміняється та неповнолітній визнається не засудженим. Ще одна форма пом'якшення покарання осіб до 18 років – умовно-дострокове звільнення (стаття 53) – застосовується, якщо засуджений зразковою поведінкою та чесним відношення до роботи й навчання довів своє виправлення. При визначенні покарання особі, яка не досягла 18 років, строк позбавлення волі не може перевищувати десяти років (стаття 106) [там само, 304].

Отже, деякі міжнародні стандарти прав дитини знайшли закріплення в конституційних нормах, але ще чимало з них, як і сам загальний принцип підходу до дитини як рівного члена суспільства, не відбито в українському законодавстві. Загалом такий підхід притаманний і подальшому розвитку нормативного регулювання прав дитини в Україні. З одного боку, враховуються міжнародні стандарти, а з іншого – чимало інтересів і прав дитини залишається поза увагою законодавців і тих соціальних інститутів, які мають дбати про їх дотримання.

Аналіз змісту українського законодавства дає підстави стверджувати, що стосовно дітей, воно базується на гуманних принципах, закріплених у Конвенції ООН про права дитини та інших міжнародних актах. Проте в ньому ще не врахований принципово новий підхід до дитини як рівноправного члена суспільства, а також мають місце істотні прогалини, які свідчать про певне ігнорування міжнародних стандартів прав дитини та відповідних процедур для реалізації низки проголошених і закріплених у законодавстві України прав дитини. Крім того, вдосконалення державного законодавства, спрямованого на захист прав та інтересів дітей, охорону їх фізичного й духовного здоров'я, свідчить про проведення систематичної дослідницької роботи та можливого адаптування міжнародного досвіду з питань захисту прав дитини в українському законодавстві.

З метою організації виконання та систематичного контролю за реалізацією законодавчих актів щодо захисту прав дітей створені Міжвідомча комісія й Державний комітет України у справах сім'ї та молоді, який є центральним органом виконавчої влади. В своїй діяльності Держкомсім'ямолодь керується Конституцією України й законами України, актами України й Кабінету Міністрів України. Розроблено та затверджено пріоритетні напрями роботи Держкомсім'ямолоді з питань соціальної адаптації неповнолітніх:

- удосконалення законодавства України щодо захисту прав неповнолітніх;
- популяризація положень Конвенції ООН про права дитини;

- координація діяльності центральних та місцевих органів виконавчої влади з вирішення питань соціального захисту дітей;
- організація діяльності служб з питань неповнолітніх, спеціальних установ для неповнолітніх;
- профілактика правопорушень, бездоглядності дітей;
- співробітництво з суспільними й міжнародними організаціями та об'єднаннями.

Постановою Кабінету Міністрів України від 3 серпня 2000 року № 1200 затверджена Міжвідомча комісія з питань охорони дитинства. В компетенцію Комісії входить надання підтримки реалізації державної політики в сфері охорони дитинства, забезпечення координації дій у вирішенні питань, що пов'язані з життєзабезпеченням та розвитком дітей, залученням їх до участі в політичному, культурному й духовному становленні держави, здійснення заходів щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини, Всемирної декларації про забезпечення виживання, захисту та розвитку дитини, розробки й реалізації правових, організаційних й інших заходів, що спрямовані на покращення стану дітей.

Однак ситуація у соціально-правовій сфері охорони прав дитинства в Україні потребує істотних змін, оскільки ще не врегульований чіткий механізм забезпечення реалізації та контролю за виконанням окремих норм законодавства про права дитини у плані загального поліпшення становища дітей, захисту їхніх інтересів, охорони здоров'я, розвитку, навчання; гарантування дитині збереження власного імені.

Діюче законодавство, в тому числі Сімейний, Кримінальний, Кримінально-процесуальний, Цивільний, Виправно-трудоий кодекси та інші акти захищають дітей і підлітків від злочинного впливу дорослих людей, які можуть втягувати неповнолітніх в антигромадську діяльність, виготовляють і розповсюджують порнографічну продукцію і видання, що пропагують насильство, жорстокість, сексуальну розпусту. Однак ще не врегульовані механізми захисту дитини від усіх форм експлуатації та жорстокої поведінки

стосовно дітей (образа, груба форма поводження з дитиною, психічне, фізичне чи сексуальне насилля над дитиною) (стаття 19, 32, 34, 35, 36, 37 п.1 Конвенції ООН про права дитини) [110]. У той же час спостерігаються факти жорстокого ставлення до дітей, некоректні прийоми виховання, психічне й фізичне насильство проявляється і в сім'ях, і, що особливо насторожує, в освітньо-виховних закладах. До останнього часу не було окреслено досить серйозної відповідальності дорослих членів сім'ї за порушення прав дитини на недоторканність особи, посягання на честь і гідність, а також забезпечення захисту інтересів і прав дітей під час збройного конфлікту та стихійного лиха.

Таким чином, практична реалізація прав дитини у загальноосвітній школі включає в себе, перш за все, такі умови: необхідність забезпечення соціально-психологічних умов розвитку дитини в школі, які б сприяли становленню її особистості та індивідуальності; необхідність оволодіння дітьми науковими знаннями у системі загальнолюдських цінностей; необхідність організації процесу виховання у школі, заснованого на практичному, осмисленому дотриманні прав дитини, затвердженого Конвенцією ООН. Слід підкреслити, що створення належних умов для всебічного розвитку школярів, реалізації соціально-правового захисту дітей у школі неможливо без дії законодавчо визначених норм, правил і положень усіма державними органами й соціальними інституціями, з якими контактують діти шкільного віку.

1.3. Педагогічні засади діяльності школи щодо забезпечення соціально-правового захисту учнів старших класів

Прихід нового тисячоліття змушує через осмислення минулого знайти нове розуміння сенсу життя. Накопичення знань, формування і становлення духовного та інтелектуального життя неодмінно веде до зміни системи цінностей. У даний період надзвичайно важливим є формування у всього народу України нового соціально-правового мислення, високого рівня соціально-правової культури, знань про життєво необхідні закони і уміння

використовувати ці закони у повсякденному житті. Слід пам'ятати, що тільки той, хто набуває знання, отримує велику силу. Особливо це стосується знання законів. Немає сумніву в тому, що соціально-правові знання сьогодні потрібні усім громадянам нашої держави.

Працювати, жити, бути захищеним неможливо не знаючи межі прав і свобод громадян, дозволеного і забороненого в інтересах суспільства. Проте активну у правовому відношенні людину необхідно формувати з дитинства, особливо у шкільному віці. Саме тому перед школою, як зазначає М. Фіцула, стоїть завдання розширити правові знання молоді, сформувані в неї високу відповідальність перед суспільством і державою, виховати молодих людей у дусі безумовного дотримання права і моралі. Виконання цих завдань педагогічними колективами сприятиме формуванню у школярів таких морально-правових якостей, які стануть на заваді допущенню ними проявів антисуспільної поведінки [246, 3-4].

Людина уже від народження наділена правами, однак вона завжди має пам'ятати, що поряд з нею живуть інші люди, котрі також мають права. З часом, у процесі життя, після досягнення встановленого законом віку, людина набуває здатності мати обов'язки і нести відповідальність за свої дії. Тому реалізовувати свої права, не порушуючи при цьому прав та інтересів інших, – це своєрідне мистецтво жити. Досягти такого балансу людина може лише через страх перед відповідальністю, і, перш за все, тоді, коли вона у своїх діях керується совістю, порядністю, людяністю, добрими намірами, чесністю, повагою до оточуючих.

У зв'язку з цим, необхідна практична реалізація тріади «соціально-правове виховання – соціально-правове навчання – соціально-правова просвіта». Всі складові цієї тріади взаємопов'язані, вони є підґрунтям у формуванні соціально-правового світогляду школярів. Розвиток світового співтовариства все частіше потребує того, що у центр системи освіти ставити соціально-правове виховання. Мається на увазі гармонізація відносин молоді та середовища шляхом знайомства з сучасним законодавством, соціально-

правовими проблемами. Тому потрібно виходити з того, що юнацтво живе у суспільстві і для його соціалізації необхідно зануритися у сучасне соціокультурне середовище шляхом засвоєння права. Можна сказати: головним завданням виховного процесу є навчання молоді жити, дотримуючись законів в умовах безперервної самоосвіти [10, 105]. Законом України «Про органи служби у справах неповнолітніх і спеціальні установи для неповнолітніх» правове виховання дітей виокремлено як одне із основних завдань загальноосвітньої школи [73].

Проаналізувавши праці вчених з означеної проблеми (Г. Васянович [28], Л. Волинець [37], Н. Карпачова [99], А. Капська [96], Л. Кузьменко [122], І. Кулагіна [254], В. Оксамостний [165], В. Оржеховська [168], І. Пінчук [231], М. Подберезський [180], Н. Ткачова [239], С. Толстоухова [231], М. Фіцула [246]), ми визначили суть поняття “соціально-правове виховання” – це цілеспрямована, систематична діяльність органів та соціальних інститутів, що передбачає озброєння вихованця соціально-правовими просвітницькими знаннями, перетворення цих знань в особисті переконання людини та формування на цій основі відповідального ставлення до власних вчинків, до поведінки в цілому, з метою формування соціальної правосвідомості та соціальної правової поведінки.

Соціально-правова просвіта у загальній освітній системі виховання вирішує притаманні лише їй завдання. До них можна віднести, *по-перше*, формування в індивіда поваги до законів та норм моралі, правоохоронних органів, правильної правової орієнтації; формування переконаності у необхідності права для суспільства та його членів; підготовка молоді до свідомого вибору соціально-правомірних варіантів поведінки, озброєння системою соціально-правових знань.

Орієнтуючись на формування соціально-правового світогляду школярів, важливо надавати їм правові знання, які б регулювали поведінку особистості: законності обраної мети, правомірності шляхів і засобів її досягнення, справедливості, нетерпимості до порушників норм права, відповідальності. Без

таких знань основними регуляторами поведінки можуть бути емоції (страх, обурення, гнів), які ведуть до ситуативної поведінки, яка може стати неправомірною [231, 68].

Як свідчить практика, вся виховна робота в школі в основному спрямована на формування соціальної активності особистості, тому можна допустити, що *другим завданням* правового виховання є формування в учнів активної життєвої позиції у соціально-правовій сфері, участь у боротьбі з правопорушеннями, звички дотримуватися чинного законодавства, володіти почуттям особистої відповідальності за свою поведінку, розуміння невідворотності покарання за порушення правових норм; формування в молоді глибокого розуміння своїх юридичних, моральних прав та обов'язків. А це, у свою чергу, передбачає розуміння неповнолітніми ролі і суті держави та права, значення держави і права, знання основних законів країни, принципу єдності прав, свобод, обов'язків і відповідальності [там само, 72].

У зв'язку з цим, *третьім завданням* соціально-правового виховання є подолання у свідомості окремих неповнолітніх та молоді помилкових правових поглядів і переконань, негативних звичок у поведінці, які сформувалися внаслідок недостатньо орієнтованого виховання; формування внутрішньої потреби щодо захисту суспільних та особистісних інтересів від злочинних зазіхань. Все це дозволило окреслити модель соціально-правового виховання (рис. 1.1).

Рис. 1.1 Модель соціально-правового виховання старшокласників.

Таким чином, можна виокремити основні етапи процесу соціально-правової просвіти – по-перше, формування правових знань; по-друге, перетворення знань у переконання. Для виявлення рівня й ефективності соціально-правових знань ми визначили такі критерії: глибина та міцність правових знань; повага до соціального права; переконаність та впевненість у значущості та справедливості соціальних норм права; інтерес до вивчення соціального права; непримиренність до правопорушень; соціально-правова активність – готовність щодо корисної діяльності у сфері соціально-правового регулювання [213, 154]. Ми згодні з позицією спеціалістів Українського державного центру соціальних служб для молоді, що процес формування правосвідомості доцільно розглядати, виходячи з її основних структурних компонентів, відповідно до яких і повинні моделюватися умови для соціально-правової та виховної роботи у школі:

- знання;
- ставлення до правових норм, законів;
- готовність до правомірної поведінки [231, 84].

При цьому основні засади соціально-правового виховання вмотивовуються сімома педагогічними принципами, визначеними Л. Кузьменко, і які органічно вписуються у структуру наших знань:

1. Гуманізація, що полягає у ставленні до людини як до найвищої соціальної цінності, сприянні соціалізації дитини, подоланні відчуженості у відносинах педагогів та вихованців.

2. Систематичність і послідовність – при засвоєнні правових норм, їх усвідомленні, формуванні соціального досвіду школярів.

3. Безперервність і наступність виховних впливів вчителів на школяра.

4. Диференціація та індивідуалізація виховання з урахуванням як різниці в інтелектуальній, емоційно-вольовій сферах, так і особливостей психічного та фізичного розвитку учнів.

5. Співробітництво, спільна діяльність педагогів та учнів, які стають активним суб'єктом самовиховання.

6. Опора на позитивне в особистості вихованця.

7. Оптимізація що потребує вибору таких форм, методів, засобів діяльності, які б давали найкращі за даних умов результати при раціональних витратах сил, часу тощо [122, 80].

При цьому автор одночасно привертає увагу до того, що основними умовами для реалізації цих принципів є:

- соціально-правова робота має здійснюватися протягом усього періоду навчання дитини в школі;

- виховання учнів є інтегративним, тобто має включати в себе моральні, правові, трудові, екологічні чинники;

- успішність вирішення проблеми обумовлюється не лише освітою вихованців, але й створенням реальних соціальних (у межах держави) та педагогічних (у школі, сім'ї) умов для реалізації учнями морально-правових знань;

- результативність морально-правового виховання залежить від єдності і наступності виховних впливів;

- робота має здійснюватися з урахуванням реального рівня правових знань учнів;

- ефективність соціально-педагогічних умов по формуванню правової культури значною мірою визначається рівнем кваліфікації, виховними можливостями педагогічного колективу [там само, 80].

Безперечно, засвоєння соціально-правових знань потребує врахування вікових особливостей учнів, а також розкриття змісту правових норм стосовно конкретного віку. Дуже важливо при здійсненні соціально-правового виховання дотримуватись певних принципів роботи з учнями. Проаналізувавши принципи правового виховання, які пропонують Г. Васянович [28], Л. Кузьменко [122], М. Подберезьський [180], можна зробити висновок, що знання педагогами специфічних принципів соціально-правового виховання дає змогу добирати оптимальний зміст, ефективні методи і форми роботи з метою формування

соціально-правової свідомості учнів, вироблення у них навичок і звичок соціально-правомірної поведінки.

Проте соціально-правове виховання не буде ефективним, якщо кожний із його аспектів не буде мати практичного спрямування. Як зазначає М. Фіцула, учні повинні не тільки одержувати правову інформацію під час виховних заходів, не лише знайомитися зі своїми правами і обов'язками, але й свідомо застосовувати отримані знання відповідно до конкретного виду діяльності, правильно користуватися своїми правами, виконувати свої обов'язки в конкретних життєвих ситуаціях [246, 7-8].

Результативність соціально-правового виховання значною мірою обумовлюється наявністю у школі необхідних організаційно-педагогічних умов. Серед них можна назвати такі:

- формування творчого, кваліфікованого педагогічного колективу;
- випереджаюче науково-методичне забезпечення соціально-виховного процесу;
- створення системи виховної роботи, яка характеризується єдністю мети, завдань, принципів, змісту, форм, методів досягнення мети;
- згуртування учнівського колективу;
- створення відповідного мікроклімату, комфортних морально-психологічних умов;
- забезпечення матеріальних умов для різноманітної позаурочної діяльності школярів;
- особистий приклад вчителів та вихователів – їх ставлення один до одного, до вихованців, до роботи, дотримання єдності слів та вчинків [24, 80].

Таким чином, цілеспрямована робота з метою розвитку у школярів почуття гідності, усвідомлення ними своїх соціальних прав та місця у суспільстві, а також можливостей реалізації своїх прав і свобод, набуття знань про залежність ступеню реалізації власних прав від змоги здійснення прав іншою людиною, про взаємозв'язок реалізації прав людини із суспільною

системою, в якій вона живе, знання про механізми захисту прав людини сприятимуть успішній соціалізації випускників школи [122, 81].

Проте найважливішим у правовому вихованні на думку вчених є питання, звідки до учнів надходить правова інформація, який виховний інститут справляє на них найбільший вплив [246, 7]. У цьому плані привертає увагу те, що у Конвенції ООН про права дитини в статті 17 визнається важлива роль засобів масової інформації, а доступ дитини до інформації і матеріалів з різних національних і міжнародних джерел, які спрямовані на сприяння соціальному, духовному та моральному благополуччю, а також її здоровому фізичному і психічному розвитку повинно забезпечуватися державою [110, 10-11].

У статті 42 наголошується, що держава «зобов'язана, використовуючи належні дійові засоби, широко інформувати про принципи і положення Конвенції як дорослих, так і дітей» [там само, 24]. В офіційній юридичній літературі підкреслюється, що «з метою надання всім громадянам можливості доступу до законодавчих та інших нормативних актів держава забезпечує видання цих актів масовими тиражами у найкоротші терміни після набрання ними чинності» [257]. Нас зацікавило питання, як у нашій країні реалізується питання правового інформування дітей.

З цією метою виявлення рівня поінформованості підлітків щодо змісту Конвенції ООН про права дитини нами було проведено дослідження серед школярів старших класів (212 учнів) міста Ялти. Результати проведеного опитування показали, що майже десята частина респондентів (9,5 %) зовсім не чули про існування цього правового документа. Викликає роздуми і той факт, що практично 96 % опитаних не знають жодного положення Конвенції, і лише біля 3,69 % опитаних школярів намагалися сформулювати окремі права дитини (в основному стосовно охорони здоров'я).

Крім того, учням був запропонований перелік правових документів (Конституція України; Конвенція ООН про права дитини; Декларація прав людини; Всесвітня декларація про забезпечення виживання, захисту і розвитку дітей та інші), і їм потрібно було вибрати той документ, в якому найбільш

повно представлені права дитини. Результати були не досить втішними, лише 1,5 % із опитаних вказали, що це Конвенція про права дитини. Були й такі (десь біля 1%), що відповіли «не знаю ніяких законів». Найвищий рівень поінформованості із соціально-правових знань мали учні 11 класів (22,3 %), що пояснюється більш стійким усвідомленням життєвої позиції, цілеспрямованістю (відсоток позитивних відповідей від загальної кількості дітей – 212 осіб, батьків – 357 осіб) (табл.1.1).

Таблиця 1.1

Поінформованість школярів та їх батьків із соціально-правових питань (у %)

Респонденти	Школярі			Батьки		
	9 клас	10 клас	11 клас	9 клас	10 клас	11 клас
1. Чи береш ти участь у позакласних заняттях із набуття соціально-правових знань?	20,3	15,6	5,8	19,8	10,2	2,1
2. Чи знаєш ти про своє право: – на життя	85,9	86,7	91,2	93,3	94,1	95,7
– на освіту	14,3	27,6	32,1	48,4	56,6	63,8
– на здоров'я	1,2	4,93	4,95			
– на повноцінне харчування?	6,1	8,3	8,65	31,2	33,4	37,4
3. Чи знаєш ти міжнародні дитячі соціально-правові документи?	0,9	1,1	2,5	3,3	4,6	8,27
4. Чи знаєш ти закони, що захищають права дітей	8,3	13,4	22,3	6,1	13,5	27,9

Таким чином, вже у школі простежується реальна ситуація щодо невиконання як мінімум одного положення статті 42 «Держави-сторони зобов'язані, використовуючи належні та дійові засоби, широко інформувати про принципи і положення Конвенції як дорослих, так і дітей» [110, 24]. Цей факт спонукає спрогнозувати можливі умови і шляхи забезпечення поінформованості школярів з цієї проблеми і систематичне її обговорення у школі, особливо зі старшими підлітками. Про це свідчать результати нашого дослідження, які показали, що поінформованість дітей про їхні соціальні права досить поверхова. Для більшості дітей обговорення прав та проблем захисту їхніх прав і свобод ще не стало нормою. Переважна більшість опитаних дітей відповіла (72,4 %), що вони ніколи не обговорювали проблеми щодо своїх соціальних прав.

Виявлення у ході дослідження засобів інформування школярів про їхні права і свободи, потребувало з'ясування джерела отримання інформації. Такими джерелами в основному в реальних умовах є вчителі, газети, журнали, телебачення, радіо, батьки, юридична та художня література, кіно, друзі, родичі, товариші у школі (табл. 1.2).

Таблиця 1.2

Надходження інформації до школярів щодо прав дітей (у %)

Надходження інформації із захисту прав дітей	7 клас	9 клас	10 клас	11 клас
Із навчальних занять	26,4	30,2	12,5	15,6
Від батьків	29,9	23,3	31,1	35,1
Від друзів, ровесників	22,2	18,3	21,4	21,2
Через телепередачі	11,3	14,2	14,3	12,8
Із спеціальних книг, брошур	10,2	10,4	15,3	9,5
Від громадських організацій	-	3,6	5,4	5,8

У ході опитування виявлено, наприклад у 9 класі, що майже третина (30 %) учнів отримує правову інформацію із шкільних програм під час уроків, що пояснюється читанням навчального курсу “Правознавство”. Далі показник

надходження інформації до школярів із навчальних занять знижується, тому що в старших класах не викладаються предмети правознавчого циклу. Підлітками питання захисту їхніх прав більш обговорюється саме з батьками – учні 10 класів (31,1 %), учні 11 класів (35,1 %). Старшокласники відповіли, що протягом останнього року мали розмови з батьками з приводу даної проблеми. На третьому місці (близько 20 %) – ровесники. І лише на четвертому місці засоби масової інформації, а саме – телепередачі. Десята частина учнів підвищує свій рівень знань, читаючи спеціальні брошури, книги. Для деяких підлітків основним джерелом інформації є дитячі громадські організації.

За результатами опитування можна зробити висновок, що основним джерелом поінформованості підлітків із соціально-правових знань є загальноосвітня школа та батьки. Тому, необхідна спеціальна підготовка педагогічних кадрів для грамотної та ефективної роботи в цьому напрямі. Якщо більшість вчителів не володіють компетентними знаннями із соціально-правового захисту дітей, то в геометричній прогресії будуть знижуватись і знання школярів в цьому аспекті. Також вчителями повинні проводитись спеціальні заняття, семінари, тренінги, факультативи для батьків з метою підвищення та корекції їх знань з проблеми захисту прав дітей

Одночасно, пропаганда законів щодо захисту прав дітей у ЗМІ може бути ефективною, якщо теле - та радіопередачі будуть висвітлювати основну тезу документу, а потім поступово доносити до молодіжної аудиторії його зміст. У зв'язку з цим, можна гіпотетично припустити, що була б доцільною організація випуску спеціальних книжок, брошур, розрахованих на школярів різного віку. При цьому ЗМІ мають знайти свою форму подачі матеріалу, в якому були б відображені основні ідеї і положення Конвенції ООН. Прикладом творчого підходу адаптації складного матеріалу щодо інтересів дитини може бути телефільм про Біблію під назвою «Суперкнига», а також варіанти книжкового перекладу Біблії К. Чуковським, М. Львовою.

Для підлітків і старшокласників найбільш ефективним засобом друкованої пропаганди мають бути статті в періодичних виданнях, насамперед,

– у популярних молодіжних газетах і журналах. Головним принципам відбору змісту повинні бути емоційність і жвавість викладу з одночасною актуалізацією поняття «Конвенція про права дитини». Наприклад, школярі, не маючи бажання вивчати статті Конвенції, з задоволенням прочитають замітку А. Стенлі про дітей-солдатів в Афганістані, тому що в ній розповідається про конкретні долі їх ровесників, які беруть участь у бойових діях, вбивають людей. В кінці замітки можна дати пояснення, що в даному випадку порушуються права дітей за статтею 38 Конвенції, яка забороняє участь осіб, що не досягли 15-річного віку, у воєнних діях та збройних конфліктах. Особистісні потреби щодо отримання нової правової інформації, спілкування, поновлення своїх знань можуть реалізуватися завдяки включенню дитини в діяльність соціальних інститутів. Загальноосвітня школа як головний інститут соціалізації молоді посідає одне із найбільш значущих місць у житті дитини, формуванні її як особистості. Шкільне оточення – основне соціальне середовище дитини, адже саме тут вона проводить значну частину свого часу. Тому саме, перед загальноосвітньою школою стоять завдання розширити правові знання молоді, сформувати в неї високу відповідальність перед суспільством і державою.

Навчально-виховна соціально-правова діяльність школи повинна бути спрямованою на формування правосвідомості підростаючого покоління. Так, вказуючи на кінцевий результат правового виховання, один із дослідників даної проблеми М. Фіцула наголошує, що мета досягнута, якщо діти знатимуть основні принципи законодавства і керуватимуться ними в своєму житті, виходячи з глибокої переконаності в їх правильності і необхідності [246, 5]. Головним провідником знань для учнів у школі є вчитель. Тому, в першу чергу, доцільно надати належну соціально-правову інформацію вчителям. У зв'язку з цим, пропаганду ідей і положень Конвенції ООН серед педагогів доцільно зосередити на двох основних напрямках: щодо загального розвитку педагога, здатного здійснювати виховання і навчання в умовах демократичної школи у дусі Конвенції; та щодо професійної підготовки вчителя до викладання Конвенції ООН. З цією метою, на нашу думку, було б доцільно:

- відкрити у педагогічних журналах («Рідна школа», «Педагогіка» й інші) спеціальні рубрики з умовною назвою «Права дитини»;
- випустити низку книг і брошур інформаційно-методичного характеру на допомогу вчителю з метою використання ідеї і положень Конвенції в курсах, спецкурсах, факультативах, бесідах, консультаціях;
- випустити інформаційні матеріали (буклети, пам'ятки, листівки) для неповнолітніх, батьків, вчителів, в яких би надавалась інформація про установи, організації, де можна отримати юридичну допомогу;
- передбачити створення спеціальних передач, що дали б вчителю загальні орієнтири щодо інформаційних джерел з проблеми прав дитини, соціально-педагогічної інтерпретації законів, методичних розробок для включення у навчально-виховний процес школи матеріалів Конвенції;
- розробити рекомендації з використання факультативу «Права дитини» у навчально-виховному процесі школи (у циклах загальноосвітніх предметів, у спеціальних просвітніх структурах, у позакласній і позашкільній роботі).

Викладене вище дозволяє висловити думку, що правильне визначення напрямів реалізації заходів державної соціальної політики щодо дітей неможливе без належно організованого інформаційно-правового забезпечення як учнів, так і вчителів. Подача соціально-правової інформації повинна відбуватися з врахуванням вікових особливостей дітей. Чітке усвідомлення дітьми після закінчення школи своїх прав і способів їх захисту, володіння інформацією щодо державних органів, куди можна звернутися за допомогою, можливих труднощів та шляхів їх подолання у рамках чинного законодавства може стати гарантом їхньої успішної соціалізації.

Соціально-правове виховання в цілому є складовою правової культури, яку можна розглядати як досягнення особистості у сфері соціально-правових стосунків, як ставлення людей до права і правової системи, їх переконання, цінності, ідеали, що дозволяють їм регулювати свої соціальні дії відповідно до діючих законів [213, 153].

На відміну від юридичних знань, котрі можна визначити як відображення законів у свідомості людей, соціально-правова культура – це стан узгодженості людини із законами природного права. Соціально-правова культура відрізняється від юридичних знань і за механізмом їх формування. Якщо останні утворюються внаслідок вивчення тексту законів, то правова культура людини формується під дією інших чинників.

Й.Васькович, аналізуючи вплив правосвідомості на менталітет українського народу, визначає правову культуру особи як знання і розуміння права, виконання його приписів як усвідомленої необхідності і внутрішньої потреби. Він зазначає, що без підвищення рівня правової культури громадян України існування демократичної цивілізованої держави неможливе. Така держава буде позбавлена соціальної бази, високосвідомої підтримки з боку громадян, її не сприйме товариство, побудоване на правових засадах [29, 109].

Тому, можна сказати, що формування соціально-правової культури школярів як частки процесу формування культури в цілому складається з двох компонентів: правосвідомості та соціально-правової поведінки.

Ми приймаємо зміст поняття “правосвідомість” як основу формування досвіду правової поведінки, тому що в цьому процесі має місце відбиття у свідомості людини поглядів, уявлень, переконань громадян відносно характеру, сутності, принципів права, законності. У правосвідомості відбивається також оцінка діючих правових норм, переконаність у справедливості, необхідності законів, прагнення їх виконувати [213, 155].

Фахівцями у сфері соціально-педагогічної роботи визначаються основні стадії, етапи процесу виховання правосвідомості, при цьому наголошується, що це формування правових знань і перетворення знань у переконання. Вони пропонують процес формування правосвідомості розглядати відповідно до її основних структурних ланок: знань, ставлення до права, готовності до правомірної поведінки [231].

Ми погоджуємося з думкою сучасних провідних психологів (З. Белоусова [11], Р. Бернс [13], І. Бех [15], О. Власова [35], І. Нікітіна [157],

Р. Пасічняк [172], Л. Синютка [206], Д. Фельдштейн [244]), які вважають, що неможливо вести мову про виховання правосвідомості у підростаючої особистості у відриві від розвитку в неї почуття «Я», власної цінності, гідності. Саме ця якість, наголошує І. Бех, “змушує людину поводитись незалежно, орієнтуючись на голос своєї совісті” [14]. Разом з тим, соціально-правова поведінка – це конкретний прояв соціально-правової культури школяра, набутої через отримані знання. Поняття “правова поведінка” науковці визначають, як усвідомлену законслухняну діяльність людини у всіх сферах життя, звичку дотримуватися закону, співвідносити свої дії у будь-якій ситуації з законом. Звичка правової поведінки формується через правову практику, що контролюється фахівцями, де молодь проявляє свою правову культуру у конкретних діях по забезпеченню законності та правопорядку [213, 154].

Означені вище дефініції (правосвідомість та правова поведінка) характеризують явища з психологічної точки зору. Однак вагоміший психологічний аспект простежується у “правосвідомості”, оскільки вона виконує конкретні психологічні функції щодо поведінки: регулюючу, оціночну, стимулюючу. Проте “правова поведінка” має сильніший прояв педагогічного наповнення, бо вона має практичне спрямування і виражається, в першу чергу, через діяльність.

Суть цих понять може бути реалізована завдяки спеціально організованому процесу засвоєння знань про основи соціального права з метою виховання у школярів поваги до закону, до прав людини, небайдужого ставлення до факту порушень законності та правопорядку.

Школяра (як будь-якого індивіда) вводять до загальноприйнятих, узаконених рамок. У юридичній науці це визначається як “система встановлених або санкціонованих державою загальнообов’язкових правил (норм) поведінки”, які виражають волю домінуючої у суспільстві частини населення, спрямовані на врегулювання суспільних відносин відповідно до цієї волі і дотримання яких забезпечується цілеспрямованою діяльністю держави [269, 492]. Але педагогічну науку цікавить це визначення з боку означення

суб'єктивних прав особи, тобто закріплених у юридичних нормах меж її можливої поведінки щодо інших суб'єктів права [там само, 493].

Структурно-раціональне мислення учнів здатне забезпечити розуміння та засвоєння правових норм. Правові норми – це правило, встановлене або санкціоноване державою і забезпечення його примусовою силою, яке регулює взаємостосунки окремих осіб, державних органів, установ та організацій [213, 138]. Однак слід зазначити, що правові норми ще й частка соціальних норм. Виходячи з цього, відбувається процес правової інтеріоризації (перетворення зовнішніх, реальних дій з предметами у внутрішні, ідеальні) [там само, 98]. Правосвідомість індивіда “фільтрує” засвоєні правові норми, синтезує значущі для нього норми у систему переконань. Але досить часто простежуються такі факти, коли кількісні та якісні показники потоку правових знань, що сприймаються учнями, можуть бути ними засвоєні, але не трансформовані у переконання. Для цього необхідні спеціальні умови, в тому числі і педагогічні. Це, насамперед, гуманістична спрямованість виховання, реалізація суб'єкт-суб'єктних відносин, розвиток індивідуально-творчого потенціалу вчителів і учнів.

Гуманізація педагогічної освіти передбачає, перш за все, суб'єктний розвиток і саморозвиток особистості вчителя, готового на професійному рівні брати участь у навчальному і виховному процесах, реалізовувати на практиці сучасні педагогічні технології, творчий підхід до всіх сфер своєї діяльності. Процес діяльності передбачає оволодіння знаннями про закономірні зв'язки людини з природою, державою, про процеси становлення особистості у реальному соціокультурному та освітньому просторі, розвиток творчого потенціалу кожного педагога, формування внутрішніх установок на самоосвіту, самовиховання і саморозвиток. Створення умов для суб'єктного розвитку і саморозвитку особистості вчителя є основним у передбачуваній нами технології забезпечення прав дитини у школі. Одним із варіантів забезпечення умов реалізації цього підходу є самостійна творча педагогічна діяльність. Вона дійсно дає можливість дитині відчувати себе суб'єктом педагогічного процесу.

Відновлення нашого суспільства, складність і суперечливість процесів, які відбуваються у країні, висувають на одне з головних місць необхідність переорієнтації навчальної та виховної функції загальноосвітньої школи. Потрібна розробка нової єдиної, комплексної системи виховання, яка б базувалася на загальнолюдських досягненнях науки, на прогресивній педагогічній думці, зорієнтованій на необхідності сучасної соціальної практики, що висуває на перше місце особистісний фактор.

Особливої актуальності зараз набувають вирішення таких завдань:

- по-перше, розкриття протиріч і труднощів, а також причин та наслідків кризового становища систем освіти і виховання, що дозволить точніше визначити загальні орієнтири щодо соціально-педагогічної науки і практики;
- по-друге, розробка нової наукової концепції соціального виховання молоді;
- по-третє, зміни у суспільстві вимагають радикальних перетворень щодо змісту, форм і методів реалізації прав дитини на практиці.

У сучасних умовах розвитку суспільства гостро постає питання про необхідність формування нових якостей особистості. Важлива функція навчального закладу – виховання, а навчання – одна із умов реалізації цієї функції. Згідно з цим, виховна система простежується у такій послідовності: її об'єкт – цілісна особистість – містить у собі блоки цілей сукупного суб'єкта діяльності, сітки відносин, середовища, керування. Цілі задають її вигляд, контури. Через блок діяльності та спілкування забезпечується досягнення мети [94, 90]. Будь-яка діяльність є системоутворюючою. Вона повинна бути колективною, творчою, особистісно значущою. У процесі діяльності формуються міжособистісні відносини, що можуть бути сприятливими, якщо будуть мати суб'єкт-суб'єктний характер, гуманістичну спрямованість і будуть засновані на співробітництві та взаємодії. Виховна система школи наполягає на постійному вивченні її становища та організації відповідних коригуючих педагогічних впливів.

Варто підкреслити, що виховну систему сучасної школи характеризують надмірно високий ступінь стійкості в організації, плануванні, оцінці досягнутих результатів, слабка інформація про педагогічну якість проведених виховних заходів, їхні впливи на особистість. Стійкість системи гальмує її реакцію щодо нових вимог соціального замовлення, відносно зміни тенденцій соціального розвитку.

У шкільній практиці переважає інтуїтивне системоутворення у сфері виховання, у випадку, коли «автори-педагоги» діють, використовуючи у роботі форми, прийоми і методи, які їм сподобались. Ефективність таких систем спорадична, вони то діють, то гальмують процес виховання в залежності від збігу обставин. При побудові виховної системи необхідно знати і враховувати закономірності розвитку у процесі керування, коригувати їхній вплив на особистість, виробляти навички колективної рефлексії. У сукупності з цим потрібно спонукати педагогів і дітей до творчого пошуку, навчати будувати ситуації і шукати шляхи виходу із них. Для відновлення сформованої системи виховання, необхідні перегляд цілей, принципів, орієнтирів, ідей, які обумовлюють також основи правового виховання.

На нашу думку, фундаментом при створенні соціально-педагогічних умов правового захисту школярів можуть стати ознаки гуманістичної виховної системи:

- наявність цілісного образу власної школи, уявлення про її минуле, сьогодення і майбутнє, позиції в навколишньому світі, специфічних особливостях;
- формування здорового способу життя школярів, в якому переважають позитивні цінності, мажорний тон, динамізм, чергування різних життєвих фаз (свята – будні);
- створення механізму інтегрування позитивних за своїм змістом фронтальних, групових і індивідуальних впливів, яким піддається кожен учень;
- педагогічно доцільна організація в школі як внутрішнього середовища (предметно-естетичного, просторового), так і зв'язків із зовнішнім

(соціального, природного): важливо не тільки те, що і як робить дитина, але й в яких умовах відбувається її діяльність;

➤ реалізація захисної функції колективу стосовно міжособистісних зв'язків до особистості, перетворення школи у своєрідну громаду, засновану на пануванні гуманістичних цінностей [160].

Вивчаючи цю проблему у науково-педагогічній літературі, на основі власного педагогічного досвіду і з урахуванням окремих ознак виховної системи, можна загалом окреслити умови ефективного функціонування виховної системи сучасної загальноосвітньої школи:

- всебічне і цілеспрямоване вивчення особистості дитини (груп) на всіх етапах її розвитку, з урахуванням глибокої професійної компетентності учителів;

- гуманізація сфери спілкування між дітьми, між дорослими і дитиною;

- посилення домінуючого значення виховання в єдності навчальної і виховної функції школи, підвищення виховного характеру навчання та освітнього ефекту виховання;

- відмовлення від сформованих стереотипів у формах і методах навчання та виховання, забезпечення розкріпачення особистості дитини у навчальному процесі, звільнивши її від страху перед учителем, оцінкою, помилкою, створивши ситуацію вільного вибору, співробітництва;

- включення гри у навчально-виховний процес, що дозволяє розкритися творчому потенціалу особистості дитини, перебороти психологічні бар'єри, відкрити можливості самопізнання і самовираження;

- демократизація управління школою;

- особистість педагога. Він повинен володіти високою професійною компетентністю, гуманістичними поглядами; умінням спілкуватися і взаємодіяти з учнями в різних умовах, сферах, формах; мати нове мислення, зорієнтоване на дитину, як на вищу цінність, унікальну людську особистість [160, 65].

Найважливішим принципом функціонування такої системи є її базування на суб'єкт-суб'єктних зв'язках. Найбільш близьким для вирішення даної проблеми є поняття взаємодії, під яким розуміється процес безпосереднього й опосередкованого впливу об'єктів (суб'єктів) один на одного, що породжує взаємний зв'язок і обумовленість.

Педагогічна взаємодія розглядається з різних точок зору. Визнання провідної ролі педагога (суб'єкта), мається на увазі учбово-дисциплінарну модель взаємодії, зміщення акценту на дитину (суб'єкта), породило різні теорії вільного виховання, коли педагог створює лише умови для розвитку того, що закладено в дитині природою. У цьому випадку педагогічний процес позбавляється цілеспрямованості, а засвоєння суспільно-історичного досвіду стає стихійним. Але існує такий варіант організації взаємодії, коли в якості суб'єктів визнаються і вчитель, і учень (суб'єкт-суб'єктні зв'язки).

Сучасна педагогіка вимагає переходу до цієї моделі побудови відносин. Зокрема, А.В.Мудрик підкреслює, що взаємодія між учнями та вчителями будується на потребі у спілкуванні, як складному структурному утворенні: «Базовою, внутрішньою передумовою становлення людини, суб'єктом спілкування є наявність у нього потреби в спілкуванні, яка має специфічно людський характер і формується в дитини в процесі взаємин, що складаються між нею та оточуючими людьми» [151, 22-23]. Послідовно людина у процесі свого розвитку стає суб'єктом спілкування. Л. Осипова наголошує, що саме «це перетворення в суб'єкт є не що інше, як процес виховання, процес встановлення особистісних якостей у даної людини, процес її потягу до інших людей і відокремлення від інших, її соціалізації і самоствердження» [169, 11].

Передові педагоги домоглися результативності своєї виховної системи саме тому, що в її основу був закладений суб'єкт-суб'єктний підхід у спілкуванні і взаємодії з учнями. У цьому гарантія успіху Ш. Амонашвілі, І. Іванова, В. Караківського та інших.

У сучасній виховній системі пріоритетними повинні стати суб'єкт-суб'єктні відносини, що передбачають принципово новий підхід в організації

взаємодії вчителя з учнями, а також якісно нову модель освіти, яка б створила умови для активної участі в спілкуванні, у взаємодії, для розвитку індивідуально-творчого потенціалу та особистості, здатної відстоювати свої права.

Таким чином, реалізація основних напрямків діяльності школи щодо забезпечення захисту прав дітей можлива при наявності соціально-педагогічних умов, які полягають у гуманістичній спрямованості виховної системи, реалізації суб'єкт-суб'єктних відносин у навчальному закладі, розвитку особистісно-творчого потенціалу вчителя та дітей.

Специфіка і основна спрямованість соціально-правового захисту дітей – це, насамперед, пом'якшення для них негативних наслідків процесів, що відбуваються в суспільстві, а також створення умов для задоволення нових потреб.

Посилення гуманістичної спрямованості соціально-педагогічної діяльності останнім часом відображається в її принципах та установках. Один із найголовніших принципів – від індивіда в його конкретній ситуації до цілісного підходу; до цілісного бачення людини в її широкому соціальному середовищі. Це означає, що соціально-педагогічна діяльність у школі покликана спиратися й орієнтуватися на пріоритет загальнолюдських цінностей.

Другий принцип, який забезпечує гуманістичну спрямованість соціально-педагогічної діяльності, – це принцип допомоги і самопомоги. Тому завдання соціального педагога і класного керівника підтримувати дітей і стимулювати розвиток їхніх особистісних сил, потягу до конструктивної діяльності, використання їхніх потенційних ресурсів [169, 16].

Особистісно зорієнтоване виховання має бути спрямоване на втілення сутнісної природи суб'єкта, якій відповідає цінність служіння, коли основним життєвим устремлінням стає любов до інших людей. Це дає змогу людині виходити за межі своїх наявних можливостей.

Отже, альтернативою директивному підходу до виховання має виступити філософія особистісно зорієнтованого виховання, що забезпечує дитині право

на свободу вибору ціннісної позиції, на цінність людського духу і цінність життя взагалі, на можливість його дійового здійснення за наявності в неї установки на подолання дисгармонії у досвіді, поведінці, спілкуванні, діяльності.

Так, І. Бех пропонує поняття особистісно зорієнтоване виховання, яке утверджує людину як найвищу цінність, навколо якої ґрунтуються всі інші суспільні пріоритети. Згідно з цим добро являє собою сутнісне визначення людини: істина ж – це лише засіб для розвитку її духовності [15, 68].

Тому суть однієї із головних функцій педагога полягає в тому, щоб розвивати в дитині здібність якнайточніше розуміти ситуацію, яка існує всередині неї та зовні з метою вибору гуманної соціально-правової поведінкової тактики. За постійного прояву цієї здібності дитина повністю залучається до процесу, зміст якого полягає в тому, «щоб бути і стати собою, тобто набути власної відповідної свободи – цього основного показника духовно розвиненої особистості» [14, 69].

При цьому в ідеалі мав би діяти загальнолюдський девіз: «Принижуючи інших – вище не стаєш». А відтак, орієнтиром у виборі засобів виховання учнів щодо реалізації норм Конвенції має стати прагнення педагогів розвивати та зміцнювати в дітей почуття честі, власної гідності. Тому що без цих почуттів, навіть найбільш міцні знання положень Конвенції ООН, а потім і Загальної декларації прав людини не забезпечать захищеності особистості, її вільного самопрояву.

У цьому значенні корисно переглянути спільний стиль взаємин вчителів та учнів на базі більш широких, ніж до цього, прав учнів. Доцільно уникати прямих впливів на учнів, які б ображали, навіть незначною мірою, їхню людську гідність. Зрозуміло, абсолютно недопустимі жорстокі покарання, рукоприкладство, грубі окрики, заклики до остракізму та інше.

Однією із труднощів у школі є вирішення питань щодо реалізації прав дитини на свободу думки, совісті й релігії. Педагоги-практики, в першу чергу, звертають увагу на поєднання у Конвенції таких понять, як думка, совість і

релігія. Для цивілізованого людства ці поняття вже давно є незаперечними складовими загальнолюдських взаємин. У нормах міжнародного права, а також Декларації прав і свобод людини підкреслюється, що «боротьба з релігією, відкрита конфронтація з віруючими – протиправні». Думається, слід визнати можливість переконання учнів у тому, що сьогочасна моральність неможлива без певної віри в абсолют. Потрібно з повагою ставитися до духовних пошуків школярів, їхнього прагнення зміцнити духовно-моральну цінність із попередніми поколіннями свого народу [204].

Однак слід пам'ятати, що сьогодні наша церква відділена і від держави, і від школи. У зв'язку з цим у державних школах не може здійснюватись релігійне виховання, хоча учні мають право вивчати історію релігійних вчень у культурологічному аспекті. Окрім того, недільні, церковні, приватні школи на основі українського законодавства мають право вносити у зміст своєї освіти різний матеріал релігійного напрямку. Діти ж, у свою чергу, за згодою батьків або осіб, що їх замінюють, мають право вступати в ці навчальні заклади без будь-яких обмежень. Випускники цих навчальних закладів після атестації мають ті ж права, що й інші діти, при отриманні вищої освіти [там само].

Важливим аспектом у вихованні школярів є створення умов для соціально-правової освіти. Адже знання основних правових принципів та положень чинного законодавства дозволяє подолати незнання окремих конкретних правових норм, тому правова освіта повинна здійснюватися на всіх рівнях у загальноосвітніх навчальних закладах, маючи за мету ознайомлення дітей з їх правами та обов'язками, й дати їм загальне уявлення про наявні права в інших країнах. На думку педагогів, правова освіта може впроваджуватися в інформаційній та практичній формах, це – навчальна та публічна лекція, диспути та бесіди з правової тематики, зустрічі з провідними фахівцями різних галузей права, прес-конференції правових діячів та науковців, консультації юристів з правових питань, «круглі столи» з правових питань [213, 153].

Основним підручником правової освіти для школярів може бути Конвенція ООН про права дітей. Цей документ, на думку практиків, має не

лише правове, а й педагогічне значення, оскільки його сприйняття підростаючим поколінням, батьками, посадовими особами формує розумне ставлення до права й закону, усвідомлення необхідності дотримання правопорядку. Ми вважаємо, педагогічний аспект Конвенції простежується у тому, що вона закликає дорослих і дітей будувати свої взаємовідносини на морально-правових та гуманних засадах, в основі яких лежить справжній гуманізм і демократизм, повага й доброзичливе ставлення до особистості дитини, її думки, поглядів. Така повага в цілому має бути не лише нормою загальнолюдської культури, але й нормою права і повинна стати основою педагогіки виховання і співробітництва та рішучого усунення авторитарного стилю спілкування дорослого і дитини, вчителя й учня. Педагогіка соціального виховання повинна перерости з педагогіки вимог до педагогіки взаємодії особистостей – рівноправних суб'єктів права. Разом з тим, як засвідчує практика, перед школою стоїть завдання домогтися, щоб провідним у формуванні підростаючої особистості стало виховання шанобливого ставлення до закону, до прав інших людей.

Тому, ми вважаємо, Конвенцію необхідно розглядати не як ідеологічне або політичне явище, а як проголошення унікальних цілей, цінностей та норм цивілізованого суспільства, поза і крім якого неможливі не тільки свобода, добро й справедливість, а й виживання людства. Вивчення Конвенції у такій інтерпретації допоможе вчителю в найголовнішому – зрозуміти дух цього документа.

Виходячи з предмета нашого дослідження, особливої методичної інтерпретації, відповідно до принципів доступності і вікового підходу, потребують на наш погляд такі статті Конвенції: 12, 13, 15, 17, 18, 28 [110]. Зокрема, необхідна зрозуміла інтерпретація, доступна для педагогів і батьків, таких положень: «повага людської гідності», «свобода думки, совісті і релігії, право на асоціації». Саме ці статті викликають ряд суперечок, в яких розуміння

дорослими (вчителями, батьками) прав дітей буде повним лише тоді, коли права будуть сприйматися людьми на рівні побутової свідомості, коли зміниться логіка і психологія відносин, сприйняття дорослими дітей.

У цьому плані ми цілком позитивно сприймаємо думку академіка В. Шадрікова, який у передмові до книги «Навчання людини правам» зазначає: «У рамках спростованого життя, але ще далеко не перебореною нами авторитарної педагогіки, що ігнорує особистість вихованця, викладання прав і свобод або неможливо, або вироджується, а саме на собі є спростоване лицемірство, безвір'я і цинізм»[261, 37].

У найпростішому вигляді лицемірство проявляється тоді, коли виникає протиріччя між тим, чому вчитель навчає, і тим, як він навчає. Прикладом може бути така ситуація в класі, коли вчитель говорить: «Зараз розглянемо право на свободу вираження власної думки. Іванов, на задній парті, замовкни!» У такому випадку учням демонструється сила влади (команд, наказів, залякування) і значно менше права дитини. Потрібно пам'ятати, що хоча ми маємо справу з підростаючою, але й з вільною особистістю, як рівноправним партнером правових відносин. Тому, як доводять педагоги світу (К. Ушинський [234], А. Макаренко [134], В. Сухомлинський [230], Ш. Амонашвілі [2] та інші) у педагогіці моральні вимоги до поваги дитини, як особистості, повинні бути головним стрижнем спілкування. Таке спілкування є індикатором прояву рівня вихованості й культури самих дорослих.

Особливо для учнів мають чимале значення деякі статті Конвенції. Так у статті 13 зазначається, що дитина має право вільно виражати свою думку [110, 9]. Це є незаперечною істиною, але при цьому вчитель має донести до свідомості учнів, що кожний із них дійсно може мати свою думку, та це зовсім не означає, що саме його думка є правильною. У цій ситуації найскладніше, відповідно до права, знайти межу тієї відвертості, коли кожен може виражати свої думки. Саме на це вчитель повинен постійно звертати увагу учнів,

підвищувати їх моральну і правову культуру, виробляти почуття міри, відчуття дистанції, межі, позиції. При цьому важливо, щоб учні зрозуміли, що не лише вони мають право, а такі ж права мають усі навколо і, насамперед, учитель як старша, досвідчена людина. Необхідно на практиці поступово формувати у школярів думку про те, що при вирішенні будь-якого питання, можуть бути різні точки зору і кожна із них має право на існування. Головне, наскільки вона є правомірною. При цьому, як ми простежували, дехто із вчителів разом з учнями виробляють список критичних зауважень, які наносять образи, змушують страждати іншу людину і систематично спонукають учнів накладати «вето» на їх використання.

Як засвідчує практика шкіл, які ми вивчали, корисним є роз'яснення учням вищезазначених норм одночасно з положенням про шкільну дисципліну, оскільки у документах, що регулюють шкільне життя (статути, кодекси й ін.), досить чітко фіксуються права та обов'язки учнів з розкриттям механізму (засобу) їхньої реалізації (до кого і коли можна звернутися, які санкції передбачені у випадку порушення прав школярів тощо). Адже відсутність механізмів реалізації прав щодо дітей неодмінно веде до появи численних проблем у реалізації прав у нашій країні взагалі.

Більшість вчителів і представників адміністрацій вважають, що права дитини варто вивчати в рамках спеціального курсу, а не у формі факультативів, виховних класних годин або шляхом включення цієї теми до програми інших дисциплін. Хоча, на думку вчених, в ідеалі культура прав людини повинна органічно входити в навчальну програму в цілому, вони будуть незмінно включатися у зміст суспільних, економічних, гуманітарних дисциплін [204, 81].

Найважливішим принципом вибору статей Конвенції для курсу «Права дитини» має бути, в першу чергу, доступність і віковий підхід. Під доступністю у даному випадку мається на увазі педагогічно доцільна адаптація основних ідей, положень Конвенції щодо специфіки сприйняття школярами суспільно-

політичних фактів і явищ на різних вікових етапах. Під віковим підходом мається на увазі врахування актуальності, значущості тих чи інших зведених правил для конкретного віку підростаючої особистості. Діалектичний взаємозв'язок цих положень (виділених із деякою часткою умовності) здатний забезпечити науково обґрунтоване структурування змісту вивчення Конвенції і його методичне інструментування. Причому, як зазначає Н. Ткачова, вивчати Конвенцію доцільно на кожному віковому етапі, передаючи не стільки її безпосередній зміст, скільки її особливий внутрішній «дух» і адекватну до віку суть норм і правил [239, 97].

Безперечно, конкретні положення, вільно інтерпретовані на максимально доступному для школярів рівні, виконують у цьому випадку функцію ілюстрацій, спонукають до обговорення реальної юридичної значущості конкретних статей і їхнього забезпечення чинним законодавством. Як показує досвід шкіл (у місті Київ та Ялта), за матеріалами Конвенції можна навчати дітей саме життю, а приводом для розмови про норми людського буття повинні служити конкретні положення документа.

У процесі викладання курсу з прав дитини необхідно дотримуватися певних вимог:

- зміст матеріалу повинен бути логічно та психологічно вибудований згідно з віковими особливостями аудиторії;
- необхідно вивчити аудиторію (потреби, інтереси, соціально-психологічні особливості неповнолітніх, через які їм буває важко оцінити складну життєву ситуацію, вибрати найбільш оптимальний варіант поведінки в тій чи іншій життєвій обстановці) та згідно з результатами її характеристики викладати правовий курс;
- практичне використання соціально-правових знань учнями (моделювання ситуацій);

- учитель повинен володіти необхідними обсягом юридичних та загальноосвітніх знань, педагогічними та психологічними методами, вміннями вести діалогічну розмову, контактування з учнями, батьками тощо.

Лише за таких умов викладання курсу з прав дитини у школі буде ефективним. Врахування цих вимог до викладання курсу із соціального захисту прав дитини у школі посилить ефективність правової освіти.

Таким чином, можна відзначити, що правова культура школярів має певну специфіку, яка обумовлена віковими, освітніми, соціальними та іншими обставинами, що належать даній соціальній групі. Проте до педагогічних умов ефективного формування правової культури школярів слід віднести не лише загальноосвітню школу, а й сімейне виховання. Адже незаперечним є факт, що правове виховання неповнолітніх, формування їх правосвідомості залежить, у першу чергу, від рівня правової культури батьків та їх свідомого ставлення до своїх обов'язків, норм і законів. Тому правова освіта батьків «з метою глибокого засвоєння знань в галузях конституційного, сімейного, цивільного, кримінального, адміністративного права та інших, які за своїм змістом стосуються проблем виховання дітей в сім'ї, є необхідним компонентом правового виховання неповнолітніх» [231, 84].

Саме у сім'ї діти вперше засвоюють, що «законно», а що «не законно», бо незнання закону не є виправданням його порушення. Тому вдома батькам не завадило б «мати спеціальну літературу з чинного законодавства, в якій дефіциту тепер немає» [259, 82]. А це дозволяє припустити, що правова освіта батьків з метою глибокого засвоєння знань в галузях конституційного, сімейного, цивільного, кримінального, адміністративного права та інших, які за своїм змістом стосуються проблем виховання дітей в сім'ї, є необхідним компонентом і умовою правового виховання неповнолітніх та молоді [213, 84].

Досягти результативності соціально-правового виховання неможливо без поважного ставлення до дитини з боку значущих для неї дорослих, без

особистісно зорієнтованого виховання, оскільки воно спрямоване на усвідомлення вихованцем себе як особистості, є умовою їхнього самовираження. У цьому плані соціально-педагогічною умовою і середовищем забезпечення ефективності виховання правової культури школярів є загальноосвітня школа, яка має великий потенціал поліпшення навчально-виховного процесу, одним із завдань якого є формування правової культури учнів.

Таким чином, узагальнення основних педагогічних аспектів правового виховання дозволяє нам стверджувати, що організація соціально-правового захисту школярів повинна здійснюватися за такими напрямками:

- загальноосвітній, у ході якого створюються умови для інтелектуального розвитку особистості завдяки наданню правових знань, які б поглиблювали наукові соціальні знання про суспільство, особу, сім'ю, сфери життєдіяльності;
- соціально-профілактичний, що передбачає виявлення несприятливих психобіологічних умов, психолого-педагогічних чинників, які зумовлюють відхилення у психічному й соціальному розвитку дітей, підлітків, молоді, їхній поведінці, стані здоров'я тощо. З цією метою здійснюється включення різних соціальних інституцій у процес виховання, надання соціально-педагогічної допомоги дітям які потребують цього;
- охоронно-захисний (психолого-педагогічний), який передбачає соціально-педагогічну охорону і захист дітей (на противагу існуючій системі каральних заходів) – неповнолітніх з відхиленням у поведінці; дітей і підлітків, які відчули на собі жорстокість, насильство; соціально-правову психолого-педагогічну підтримку дітей з неповних родин; формування правового ставлення до своїх батьківських функцій у розведених осіб і батьків, які не були в шлюбі; надання соціально-правової допомоги сиротам, інвалідам, а також сім'ям інвалідів, що мають неповнолітніх дітей, малозабезпеченим сім'ям групи ризику; надання юридичних, психолого-педагогічних консультацій тощо.

При цьому основними завданнями загальноосвітньої школи щодо соціально-правового захисту дітей є: інформаційно-правова допомога дітям з питань їхніх прав і обов'язків; задоволення культурних потреб і потреб дозвілля; організація соціально значущої діяльності з урахуванням їхніх нагальних потреб та інтересів з метою створення умов для самореалізації і профілактики правопорушень, усунення гострих конфліктних ситуацій; соціальне навчання дітей, що сприяє засвоєнню ними норм життя в умовах суспільства з ринковими відносинами, демократичними правами і свободами; соціальна психолого-педагогічна і юридична підтримка дітей групи ризику, спрямована на подолання кризових ситуацій, труднощів у їхній соціальній адаптації, вирішенні специфічних проблем; психолого-педагогічна та юридична допомога і консультування дітей та батьків, педагогічного колективу школи; соціально-медична допомога дітям-інвалідам, матеріальна, соціально-педагогічна підтримка дітей-сиріт і сімей, які мають дітей-інвалідів.

У зв'язку з цим актуальною є широкомасштабна діяльність держави, школи і сім'ї щодо формування, закріплення і очищення масової правосвідомості як дорослих громадян, так і підростаючого покоління. Саме тому необхідна глобальна, так звана, «педагогічна терапія» всього населення України [259, 82]. Надзвичайно важливо, щоб старшокласники усвідомили, що вони, як громадяни, опосередковано є творцями закону. Від їхньої свідомої громадянської позиції, вміння вибирати залежать і права, і закони, і обов'язки, і добробут, і мир, і незалежність держави [там само, 83].

Це загалом дозволить створити такі соціально-педагогічні умови, щоб діти після закінчення школи чітко знали свої права і механізми їх захисту; знали, до яких державних органів можна звернутися за допомогою у разі потреби, якими пільгами вони мають право користуватися, які перешкоди, труднощі їх чекають і яким чином їх можна подолати у рамках чинного законодавства.

Висновки до I розділу

Вивчення особливостей захисту соціальних прав дитини в історичному контексті дозволило виявити, що це є взаємодія ряду факторів, як економічних, політичних, культурних, так і соціальних, за якими розвивається кожна країна, і Україна в тому числі. Соціально-правова просвіта щодо оволодіння школярами відповідними знаннями становить складову соціальної педагогіки та соціально-педагогічної діяльності, розвиваючи водночас зміст правосвідомості як явища і як процесу, в основі яких покладені знання, спрямовані на актуалізацію кращих якостей дітей і молоді та їх прояву у діяльності. Водночас правосвідомість виступає соціально-педагогічною умовою забезпечення правового захисту школярів.

Законодавче забезпечення соціально-правової роботи з дітьми у загальноосвітній школі повинно спиратися на міжнародні правові документи: Конвенцію ООН про права дитини, Декларацію забезпечення прав дитини та Закони України, зокрема, Закон “Про охорону дитинства”, які регулюють і забезпечують всебічний розвиток особистості та її захист від посягань на соціальні й особистісні права. Обов’язок держави полягає сьогодні в тому, щоб забезпечити всім дітям нормальні умови життя та розвитку, здійснювати конституційний захист прав і свобод дітей та молоді.

На сьогодні перспективними напрямками соціально-правового захисту школярів є визначення правових засад соціальної роботи з неблагополучними сім’ями, подальша розробка та реалізація програм соціальної підтримки та супроводу сім’ї, створення сприятливих умов для розвитку дітей, задоволення їх потреб у виборі виду діяльності, активна участь у просвітницькій, оздоровчій, культурній, спортивній сферах життя, забезпечення дотримання соціально-правових стандартів та нормативних умов життєдіяльності дітей, особливо у неблагополучних сім’ях.

Реалізація соціально-педагогічних умов забезпечення правового захисту школярів потребує істотних змін, оскільки ще не врегульований чіткий механізм реалізації та контролю за виконанням окремих норм про права дитини у плані загального поліпшення їх становища, захисту інтересів, навчання, розвитку, охорони здоров'я, повноцінного харчування, гарантування дитині права звертатися до суду та адміністративних органів з питань особистого захисту.

Результати проведеного дослідження на даному етапі дозволили виявити недостатню поінформованість учнів про соціальні права дітей та молоді.

Виявлено умови, за яких можуть практично реалізовуватись права дітей: необхідність забезпечення соціально-правової просвіти школярів у позанавчальний час, поглибленого вивчення змісту міжнародних правових документів та законодавства України, включення школярів у практичну діяльність із допомоги іншим: дітям-сиротам, дітям-інвалідам, дітям із багатодітних сімей через участь у різноманітних шкільних, міських та обласних заходах та акціях соціального напрямку.

Різноманітна діяльність соціального педагога, класних керівників та організаторів позакласної роботи щодо забезпечення соціально-правового захисту дітей спонукає до розвитку інтересу не лише колег, а й самих школярів, їхніх ровесників, батьків.

Звичайно, визначені особливості вирішення проблеми соціально-педагогічної діяльності із захисту прав дітей та молоді не проявляються самі по собі. Вони можуть проявитися лише у спеціально змодельованих умовах і при наявності відповідного педагогічного управління цим процесом. Наше завдання полягає в тому, щоб розкрити реальні напрями, шляхи і методики, які ефективно впливають на забезпечення правового захисту школярів.

РОЗДІЛ II

СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ДІЯЛЬНОСТІ ШКОЛИ ЩОДО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЗАХИСТУ ПРАВ СТАРШОКЛАСНИКІВ

Захист прав дитини відноситься до соціальної сфери, де інтереси індивіда, суспільства та держави тісно переплітаються. Адже сьогодні є право у кожної дитини без виключення отримати якісну загальну середню освіту. Держава несе основну відповідальність за забезпечення гарантій соціально-правового захисту дітей та молоді, незалежно від їх соціального стану.

Для того, щоб соціальні права дітей були реалізовані повною мірою в загальноосвітньому навчальному закладі, необхідно об'єднати в реальних умовах діяльність школи й інших соціальних інститутів щодо забезпечення захисту прав на освіту, охорону здоров'я, харчування. Системи і програми освіти повинні складатися, насамперед, із врахуванням інтересів дітей та підлітків. Вони зобов'язані

- сприяти здоров'ю дітей та підлітків; забезпечувати рівність дівчат та хлопчиків у питаннях доступу до освіти та її якості;
- зацікавлювати процесом навчання сім'ю, родичів;
- включати у програми просвіти батьків та вчителів питання про соціальний захист дітей;
- бути уніфікованими, всеоб'ємними, різноплановими та гнучкими; забезпечувати ефективне управління процесом навчання та його достатнім фінансуванням; використовувати як формальні, так і неформальні методи навчання;
- забезпечувати, щоб всі учні закінчували навчання, маючи достатні для їх подальшого прогресу знання, уміння й навички;
- використовувати інформаційні та комунікаційні технології для того, щоб вирівняти можливості у питаннях доступу до освіти та отримання якісного навчання.

2.1. Виявлення реальних напрямів діяльності загальноосвітньої школи щодо захисту прав дітей

В Україні у сучасних умовах ставиться завдання першочергової важливості – забезпечення соціально-педагогічних умов діяльності школи із забезпечення захисту прав учнів. Для виконання таких умов необхідно реалізовувати всі напрями діяльності загальноосвітньої школи щодо захисту прав дітей і, зокрема, такі основні, як право на освіту, право на здоров'я та право на повноцінне харчування.

Конвенція ООН про права дитини у всіх випадках передбачає забезпечення права підлітків на розвиток та участь у суспільному житті. Підлітки, як і всі люди, мають право на те, щоб їх вислухали, а також на участь у вирішенні питань, які їх стосуються або які їх цікавлять з урахуванням їх віку та ступеня зрілості. Участь у програмах, спеціально для них розроблених, а також діяльність більш широких кіл суспільства дозволяє розвивати їм свої таланти, набувати більшої впевненості у своїх власних силах, а також вносити свій вклад у більш широке життя суспільства. Робота по закріпленню та захисту прав школярів саме у школі із зазначених напрямів ще не вивчалася науковцями України.

Одним із основних критеріїв якісного навчального процесу є те, наскільки школа є доброзичливою до всіх дітей. Таке може бути, коли у ній складаються комфортні, здорові та безпечні умови, якщо все концентрується навколо прав дітей: вчителі демонструють повагу до прав школярів, а учні розуміють, що освіта потрібна не тільки для їх життя, але й надає їм задоволення. “Освіта повинна бути спрямована на повний розвиток людської особи і збільшення поваги до прав людини і основних свобод”, – вказується у статті 26 Загальної декларації прав людини [52, 8]. За даними соціологічного опитування дітей віком від 9 до 17 років, яке було проведено центром “Соціальний моніторинг” Державного Інституту проблем сім’ї та молоді за сприянням ЮНІСЕФ в Україні, половина українських учнів стверджують, що

за останні 2 місяці перебування у школі їх не ображали жодного разу, але кожний третій підтвердив, що таке відбувається 1-2 рази. 59 % дівчаток та 47 % хлопчиків жодного разу у школі нікого не образили, але кожний третій завдав образи однокласникам 1-2 рази. Невдоволення шкільним життям має різні причини. Одна з них та, що частину школярів не задовольняють шкільні заходи (49 %) або просто навчальні уроки: 36 % учнів не проявляють активності на уроках, особливо це стосується старших класів [62, 45-46].

Реальна можливість затребувати та здійснити права поінформованих та відповідальних громадян, безперечно, залежить від доступу дитини до хорошої базової освіти. Якісна освіта, що заохочує дітей до активної участі в житті та критичного мислення, а також пронизана такими цінностями, як гуманізм та власна гідність людини, може “переродити” суспільство протягом одного покоління.

За показниками навчання учнів Україна посідає 126 місце у світовому вимірі. Це повинно турбувати і сім'ю, і вчителів, і всіх дорослих. У наведеній таблиці 2.1 нами представлено узагальнений огляд показників провідних країн світу у відсотках від загальної кількості дітей у віковій групі, який офіційно відповідає рівню освіти [10, 66-67].

Таблиця 2.1

Порівняльна таблиця показників навчання у загальноосвітній школі
серед країн світу (у роках)

№ п/п	Країна	Місце*	1996-1998		Місце*	1998-2000	
			Хлопч.	дівч.		Хлопч.	дівч.
1.	Англія	165	93	95	184	123	144
2.	Нідерланди	175	129	118	175	141	133
3.	Норвегія	189	118	114	175	120	113
4.	США	160	98	97	163	98	97
5.	Україна	126	88	95	116	88	94
6.	Франція	175	104	107	175	112	111
7.	Чехія	165	90	94	164	97	100
8.	Японія	189	98	99	175	98	100

*загальне місце за низхідним рівнем оцінних даних

Дані таблиці свідчать, що за останнє десятиліття, тобто за роки розвитку незалежної України, показники рівня освіти дітей поліпшилися. Вже у 2000 році Україна піднялася на 5 пунктів і вийшла на 116 місце.

На фоні загальних показників ми зробили аналіз результатів, виявлених у ході опитування учнів різних класів шкіл міста Ялта.

На питання «Чи подобається тобі навчатися у школі?» із 68 учнів початкових класів школи № 2 міста Ялти, відповіли “так” 59, із 89 учнів середніх класів позитивно відповіли 65 осіб, а з 71 опитаного учня старших класів – 36 осіб негативно ставляться до навчання. Причому цей показник вищий серед дівчат (67 %). На додаткове запитання «Чому – ні?» на перший план вийшов економічний показник, тобто всі, хто далі не хоче навчатися, мріє відкрити свою “справу” і заробляти пристойні кошти для утримання сім’ї. Виходячи з цього, ми зробили висновок, що не всі учні розуміють роль освіти у своєму житті, та ще хочуть заробляти “легкі” гроші (наприклад, на здачі в оренду власних приміщень туристу – “дикуну” в період літнього сезону). І хоча цей заробіток не є основним у сім’ях кримського регіону, але він більшою мірою стабільний у сучасних економічних умовах нашої країни.

Можна зазначити, що ця проблема є не тільки в нашій країні. Хоча більшість дітей у світі ходять в школу, але більше 30 мільйонів її не відвідують. Причини цієї проблеми різні: сім’ї не можуть платити за навчання та нести інші, пов’язані з ним витрати, вчителі не мають достатньої кваліфікації, а програми навчання нудні і не співвідносяться з реальним життям дітей, причому це стосується і до розвинених країн. У деяких країнах відсутні окремі приміщення, у школах переважно або виключно чоловічий викладацький склад (Африканські країни, Близький Схід), та побутує думка, що дівчаткам не потрібно багато вчитися, щоб бути дружинами та мамами, а це заважає отримувати основну базову освіту [10, 18].

Специфічність підліткового віку полягає в глибокому та безпосередньому впливі на наступне покоління у якості братів та сестер, голів сім’ї, батьків та членів громадянського суспільства. Діти 14-16 років переповнені свіжими

ідеями та знають, що для них є кращим, вони складають найбільш невикористаний ресурс будь-якого суспільства. Діяльність підлітків у житті своїх мікрогруп та діяльність всього громадянського суспільства має велике значення для забезпечення захисту власних прав та дотримання прав інших.

При проведенні попереднього анкетування нами було виявлено, що менше 30 % учнів знають про існування закону „Про освіту”, а правила вступу до вищого навчального закладу у повному об’ємі знають лише 10 %.

Для підвищення знання про права на освіту в учнів середньої школи нами був запроваджений якісно новий підхід. Ми запропонували учням 11 класу школи № 2 міста Ялти цілеспрямований тренінг на дану тему. В основу було покладено ідею Н. Кузнецової [91, 56-57] про вивчення прав дітей. Метою цього тренінгу було:

- 1) створити умови, щоб дати змогу учням подумати, чи хочуть вони навчатися далі, тобто в освітніх закладах вищого ступеню;
- 2) допомогти проаналізувати і оцінити свої права, які надають їм міжнародні документи та Закони України;
- 3) навчитися поважати погляди і потреби своїх товаришів;
- 4) навчитися прислуховуватися до порад старших;
- 5) допомогти самому собі краще пізнати і зрозуміти себе (свої сили, емоції, особистісні якості);
- 6) допомогти кожному учневі відчувати турботу про себе з боку держави, школи, вчителів, батьків;
- 7) допомогти всім учасникам мати правильне уявлення про освіту і, таким чином, допомогти їм набути впевненості у собі;
- 8) стимулювати учнів до подальшого навчання як перспективу для стабільності у соціумі.

Розроблений нами тренінг „Я маю право на освіту” ми обрали тому, що для дітей віком 15–18 років це є досить болючим питанням для подальшого життя. Це питання найчастіше обговорюється батьками, родичами, друзями, знайомими. Із опитаних 212 школярів старших класів 100 % відповіли ствердно

про те, що такі розмови ведуться, якщо не щотижня (8-10 класи), то через 2-3 дні обов'язково (11–12 класи) і вони обговорюються батьками частіше, ніж питання про здоров'я дитини (50 %).

Весь тренінг ми розділили на 6 етапів, і назвали їх «кроками», кожен із яких має свою назву і свої завдання.

1 Крок. Моє право. Ознайомлення учнів із Статтею 53 Конституції України, яка стверджує „Кожен має право на освіту. Повна загальна середня освіта є обов'язковою. Держава забезпечує доступність і безоплатність ... вищої освіти” [4] основними положеннями „Закону про освіту”.

Основна ідея: що держава надає безкоштовно, за те потрібно починати боротися ще у школі. Тобто, якщо навіть в атестаті не всі оцінки будуть відмінні, все ж таки потрібно брати участь у конкурсних випробуваннях. Це можна трактувати для багатьох як перший дорослий крок у житті.

Крок 2. Моя професія „Хочу бути ...” Визначаючи майбутню професію, необхідно уявляти і знати її. Тому ми запропонували кожному із учасників показати за допомогою міміки або пантоміміки свою майбутню професію, а всі інші повинні відгадати показане (наприклад, управлінець, юрист, економіст, перекладач і та ін.).

Крок 3. Моя робота. Після творчої частини можна організувати диспут про професії і про те, чи потрібно працювати. Варіанти зводимо у схему (рис. 2.1):

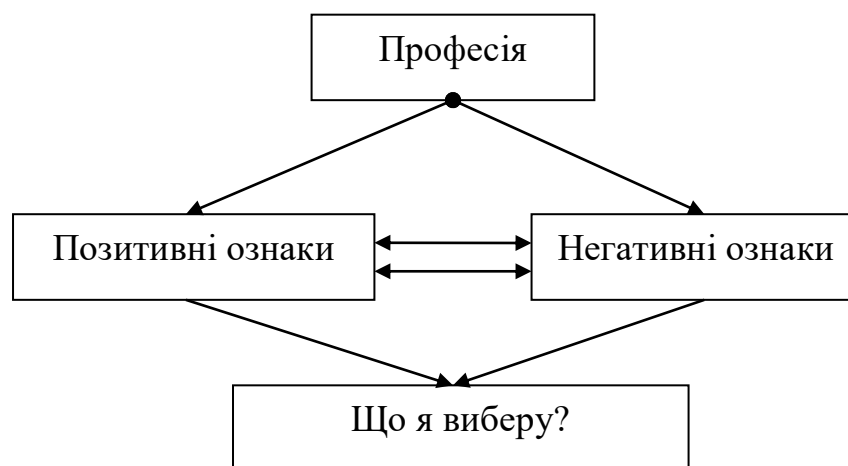

Рис. 2.1. Схема «Вибір професії».

Крок 4. Я обираю професію. Тренер повинен обґрунтувати позитив та негатив кожної показаної мімікою або рухами професій, виявити їх взаємозв'язок (наприклад, важка праця, яка заборонена для неповнолітніх, жінок та вагітних або інше; краса модельного одягу та необхідність вміти малювати і шити).

Крок 5. Мої знання. Тренер ставить риторичне питання „Чи потрібні знання для обраних Вами професій?”.

Як правило, на цьому етапі в процесі дискусії школярі починають відчувати зацікавленість в отриманих ними знаннях. І тому саме тут соціальний педагог повинен перейти до наступного, найважливішого кроку.

Крок 6. Моя освіта. Як вступити до вищого навчального закладу? Зачитуються правила вступу до вищого навчального закладу, які є стандартними для всієї України. Тренер також повідомляє про те, що кожний абітурієнт може скористатися пільгами або скласти вступні іспити відразу до кількох вищих навчальних закладів. Обговорюються питання, яку освіту необхідно мати для тієї чи іншої професії, де її можна здобути.

Наприкінці, як правило, питань немає. Педагог повинен підтримати наміри підлітків щодо подальшого навчання.

Перед тренінгом нами було проведено опитування учнів старших класів (11-12 класи) – 145 осіб з метою з'ясувати, які професії цікавлять старшокласників. Названі професії розподілилися за рейтингом таким чином. Хочуть бути: юристами – 22 %, економістами – 21 %, програмістом – 12 %, дизайнером – 9%, лікарями – 6 %, перекладачами – 5 %, психологом – 4 %, бухгалтером – 4 %, водіями – 1 %, модельєрами – 1 %, вчителями – 1 %, не вирішили – 17 %.

Після проведеного тренінгу із 212 осіб забажали продовжувати своє навчання – 197 учнів. За напрямками розподіл був такий: технічний – 37 відсотків (переважно у мм. Севастополь та Сімферополь) і 48 % – гуманітарний (міста Ялта, Донецьк, Київ, Харків).

Ми вважаємо, що нами була досягнута основна мета – посилення у школярів мотивації до навчання – потреба індивіда домагатися успіхів, щоб уникнути невдач у житті; а також закріплена віра у свої права, які надає держава підліткам. При цьому ми намагалися підвищити самооцінку кожного учня (а серед них 30 % не бажали взагалі навчатися) та його гідність через виявлення позитивного ставлення до обраної професії. Саме цим ми прагнули закріпити життєву позицію, тобто погляди особистості на своє місце і роль у житті, життєдіяльності суспільства, принципи її соціально значущої поведінки, тобто підвищити основний показник особистісного зростання кожного учня. Адже „мозок людини потребує не тільки матеріальної їжі, він має постійно поповнюватися знаннями, враженнями від реального життя, дією як першою сигнальною системою. Дією Слова, акумульованою у книжках знань”, – переконливо доводить В. Кудін [121, 20].

Питанням захисту прав дітей, зокрема в освіті, займалися Л. Волинець [37], І. Пеша [58; 271], Н. Ткачова [239], О. Тищенко [238]. Нам імпонують їхні підходи до виявлення складових права на освіту, зокрема, повага прав, захист прав та втілення прав (рис. 2.2).

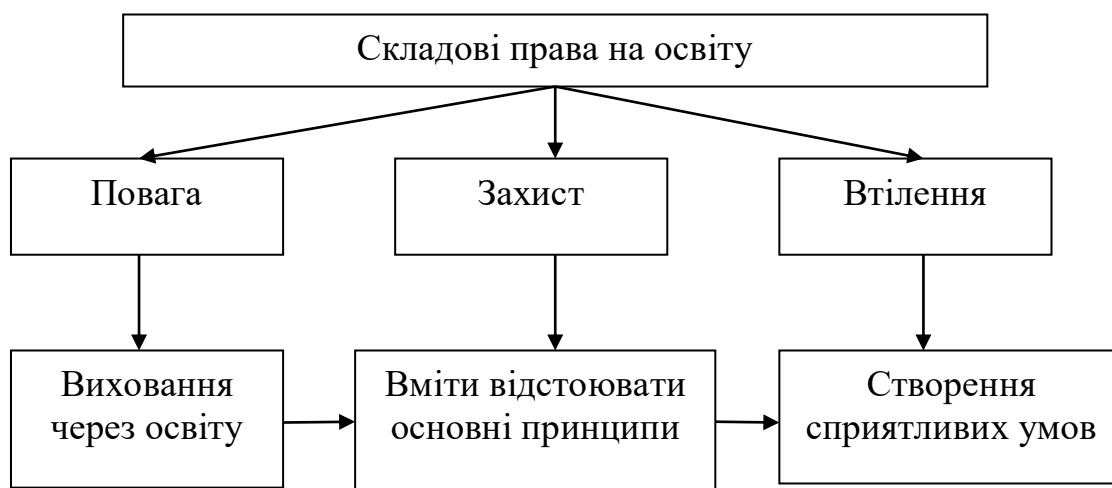

Рис. 2.2. Основні складові соціально-правового захисту прав старшокласників на освіту

До першої складової – поваги – можна віднести прагнення запобігати порушенню прав у державній освіті, в законодавстві, політиці та практиці;

поважати освіту на мові машин; запобігати державній індоктринації чи примусу, поважати свободу вибору школи, поважати людську гідність; поважати вільне створення шкіл у рамках мінімальних законних стандартів, поважати культурну різноманітність освіти.

Друга складова – захист – включає застосування та відстоювання принципу недискримінації у законодавстві, політиці та практиці, боротьбу з дискримінацією, знищення причин дитячої праці, прийняття законодавства про дитячу працю; регулювати визнання дипломів та освітніх систем, підтримування освітніх стандартів та їхньої якості; знищення індоктринації чи примусу, захист законом право вибору, боротьбу з дискримінацією при прийомі учнів до приватних установ, гарантування плюралізму у навчальному плані; застосовування та підтримку принципу рівності; захист законом приватних освітніх установ; альтернативні ініціативи вчителів.

Третя складова, елемент втілення, розшифровується як створення сприятливих умов для груп з освітнім відставанням (меншин, мігрантів, біженців); знищення пасивної дискримінації; введення безкоштовної освіти; сприяння розвитку системи товариств; заснування нових освітніх закладів у містах та сільській місцевості; більш високоякісній підготовці вчителів; сприянні наявності технічної бази; сприянні освіті дорослих; заохочування різних форм освіти; сприянні терпимості та порозумінні між усіма групами населення в освітній програмі; наданні фінансової та іншої матеріальної підтримки установам приватної освіти на вільній від дискримінації основі.

Ці підходи дозволяють побачити цілісну модель забезпечення права дітей на освіту, де вчитель і батьки беруть на себе, при підтримці держави, основне навантаження. На наш погляд, недостатньо розглядати лише право на отримання освіти підлітками. Те, що відбувається всередині школи, також має велике значення для посилення ролі освіти в житті випускників. Отриманий учнями у школі позитивний досвід допомагає їм успішно вийти на ринок праці та брати більш активну участь у житті суспільства. В школі отримують не

тільки спеціальні знання, але й оволодівають основними вміннями та життєвими навичками, які реалізуються в майбутньому.

У цьому напрямку велику роботу проводить Управління у справах сім'ї та молоді (УССМ) міста Ялти, яка, допомагаючи школам, щорічно організовує регіональний “Ярмарок професій”. Відвідуючи його, старшокласники та випускники шкіл знаходять собі місце роботи не тільки у літній період, а й на цілий рік. Також, через Міжнародний департамент УССМ виявляє та вирішує життєві проблеми підлітків та молоді міста Ялти. Водночас ця державна структура досить активно пропагує ідею необхідності мати середню освіту, що дозволить реалізувати кожному своє право на конкретну професію.

Для того, щоб підлітки вирішували такі проблеми, з якими вони можуть зіткнутися, зокрема, включаючи насилля, нещасні випадки, наркоманію, небажані або небезпечні статеві зв'язки, їм потрібні навички, інформація, підтримка та послуги. Підлітки – це неоднорідна група, вони живуть в різних умовах і у них різні потреби. Визначення їх несхожості, відмінності, неоднаковості та реагування на них дозволить забезпечити права всіх підлітків, включаючи тих, котрі живуть у несприятливих умовах.

Враховуючи вище означені особливості, ми разом із Службою у справах неповнолітніх (ССН) міста Ялти, в 2002 році розробили проект профілактичної операції “Урок”, метою якого була пропаганда і перевірка стану виконання в школах Закону України “Про освіту”. Ця операція проводилась у рамках Всеукраїнського рейду і охопила 2056 учнів різних шкіл. Щорічно проводиться День профілактики правопорушень та злочинів серед підлітків у рамках регіонального рейду та рейди із запобігання бездоглядності та безпритульності під назвою “Канікули”, “Підліток”, “Нагляд”, у цих акціях активну участь взяли як вчителі, так і окремі підлітки із різних загальноосвітніх шкіл, гімназії імені А.П. Чехова міста Ялти.

Нами було проведено соціологічне опитування на тему “Молодь та майбутнє” на базі Ялтинської гімназії імені А.П. Чехова. У ньому взяли участь 91 старшокласник. Ми поставили наступні запитання:

1.«Як Ви вважаєте, яка освіта необхідна для гарного заробітку?» На це запитання 60 % учнів відповіли – “вища”, 25 % – “середня спеціальна”, 13 % вважає, що “освіта не відіграє ролі”, 2 % – “достатньо школи”.

2.«Думаючи про майбутнє, Ви розраховуєте»: на власні знання та здібності – 62 % відповіли позитивно; на щасливий випадок – 20 %; ні на що – 7 %; на підтримку батьків – 6 %; на підтримку держави – 5 %.

3.«Де Ви любите проводити вільний час»: “у дружній компанії” – 27 %, “заробляти гроші” – 21 %, “займатися спортом” – 19 %; “на дискотеці” – 16 %; “вдома (читання, телевізор)” – 14 %; “мандрувати” – 3 %.

4.«Чого хочете досягти у житті?»: 45 % відповідали – “забезпечити матеріальне благополуччя”; 26 % – “зробити кар’єру”; 23 % – “збудувати сім’ю”.

Тобто, можна сказати, сьогодні діти, які навчаються в елітній школі в основному цінують вищу освіту. Молодь більш за все зараз розраховує на власні сили, знання, здібності, ніж на підтримку держави, через фінансові обмеження вона віддає перевагу роботі, у вільний час прагне заробляти гроші або відпочивати у дружній компанії.

Дійсно, перешкоди на шляху до впровадження прав дітей у XXI столітті дуже великі. Але значні досягнення останніх десятиліть дають надію на майбутнє закріплення системи базової освіти, покращення харчування та медико-санітарного обслуговування дітей. Саме ці досягнення потрібно підтримувати та розвивати.

Питання великої користі харчування та необхідності забезпечення якісного і збалансованого харчування знайшли своє відображення у міжнародному праві і чітко сформульовані у міжнародних деклараціях та документах про права людини, починаючи з Декларації прав дитини 1924 року. У 1990 році Всесвітня зустріч на вищому рівні в інтересах дітей прийняла План дій, в якому визнаються руйнівні наслідки недостатнього або неповноцінного харчування для жінок і дітей та окреслюються конкретні завдання в галузі харчування жінок та дітей.

Але права на харчування отримало найбільш виразне викладення у Конвенції про права дитини 1989 року, яка була ратифікована до 1997 року 191 країною і, таким чином, стала найбільш широко прийнятим документом про права людини в історії.

Згідно з Конвенцією, країни-учасники зобов'язані здійснювати повний спектр політичних, громадських, соціальних, економічних та культурних прав дитини, і тим самим практично кожний уряд у світі визнав право всіх дітей на найвищий рівень забезпечення здоров'я, на медико-санітарне обслуговування при лікуванні хвороб та відновлення здоров'я, конкретно включаючи право на якісне харчування та на три компоненти, що його забезпечують: харчі, медико-санітарну допомогу та догляд.

Таблиця 2.2

Охоплення дитячим харчуванням в Україні у порівнянні з деякими іншими країнами – у відсотках сімей (*)

Країна	1992-1996	Місце*	1998	Місце*
Російська Федерація	30	117	30	115
Таджикистан	50	61	20	62
Турція	69	82	18	85
Україна	4	121	4	126
Білорусь	37	139	37	110
Казахстан	53	84	53	83
Китай	51	82	83	79

* місце за спадним значенням

Виходячи із найголовнішого принципу, яким керується Конвенція, якісне харчування дитини є правом уже тому, що воно відповідає інтересам дитини. Стаття 25 Закону України „Організація харчування в закладах освіти” [82, 256] передбачає якісне забезпечення їжею дітей та підлітків і при цьому досить чітко, на науковій основі визначено норми і склад харчування дітей.

Важкі наслідки недостатнього або неповноцінного харчування для людини, сім'ї, суспільства можна попередити. Все більш актуальним є ті

заходи, які необхідно прийняти для покращення дитячого харчування. А користь для людства в даному випадку – підвищення творчої енергії, благополуччя та щастя дітей – незаперечна.

Школа, на наш погляд, повинна дати дітям не тільки стандартний рівень знань та правильно виховати, але шляхом впровадження в життя широких соціально-педагогічних заходів зобов'язана сприяти нормальному фізичному розвитку та зміцненню здоров'я. На цьому акцентується увага у Державній національній програмі “Освіта. Україна XXI століття”: «Загальна середня школа повинна забезпечувати продовження всебічного розвитку дитини» [55, 5]. Тобто школа повинна забезпечити учня не тільки освітою, а й підтримувати на належному рівні його здоров'я.

В Україні протягом останніх років погіршуються кількісні та якісні показники харчування. Зменшилася у харчуванні частка продуктів тваринного походження, жирів, фруктів, соків і збільшилося споживання картоплі, круп, макаронних виробів. За даними обстеження Державного інституту проблем сім'ї і молоді “Діти України про свої права”, за сприянням ЮНІСЕФ, – у 20 % сімей не вистачає коштів на їжу. Тому поширене нераціональне харчування школярів, недостатнє споживання ними необхідних продуктів, що гальмує ріст і розвиток молодого організму, зумовлює імунодефіцит, порушення зору, ожиріння, хронічні хвороби шлунково-кишкового тракту. Так, поширеність короткозорості у школярів вища у 9,8 разів, хвороб органів травлення – у 2,5 рази, ожиріння – у 6,5 рази, ніж у дошкільників. Збільшується частота переходу гострих форм захворювань у хронічні, зростає первинна хронічна патологія внутрішніх органів [62, 23-24].

Найбільшу поширеність набули хвороби органів дихання – 47,6 % (2001 р.), 47,5 % (2000 р.); хвороби шкіри та підшкірної клітковини – 7,4 % (2001 р.), 7,2 % (2000 р.), травми, отруєння – 6,3 % (2001 р.), 6,7 % (2000 р.) [202, 9].

Є суттєві відмінності у тенденціях захворюваності на злоякісні новоутворення за статтю і за віковими групами молоді. Так, захворюваність

осіб за віковими групами (включаючи дітей) в групі 15-19 років включно переважає серед чоловічої статі [192, 14].

Протягом останніх 7 років в Україні спостерігається неухильне зростання захворюваності на туберкульоз як серед всього населення, так і серед дітей та молоді. Основною причиною цього є погіршення економічних умов життя людей.

За даними Інституту педіатрії, акушерства та гінекології (за підсумками 2001 року), лише 7-10 % дітей народжуються здоровими. Інші мають прояви генетичних аномалій, симптоми інфекційних або паразитичних захворювань, розлади ендокринної, метаболічної, нервової, респіраторної, сечостатевої, кісткової або м'язової системи [250, 9].

Для дітей шкільного віку рівень фізичного здоров'я у порівнянні з нормою визначається щороку фахівцями зі шкільної медицини на основі тестів, затверджених Міністерством охорони здоров'я та Міністерством освіти і науки України. За результатами вибіркового дослідження, проведеного Міністерством охорони здоров'я, рівень фізичного здоров'я приблизно 70 % учнів державних шкіл віком 7-15 років є дуже низьким або нижчим від нормального, у 23 % – нормальним, і лише у 7 % – вищим за визначену норму. Серед доросліших нижчим від норми є рівень фізичного здоров'я у 61% осіб у віці 16-19 років та 67 % у віці 20-29 років [250, 10].

Враховуючи значення харчування для здоров'я школярів, слід зазначити, що лише 27 % дітей вважають харчування важливим чинником, який впливає на здоров'я, а 71 % – що для цього необхідні фізичні вправи. На нашу думку – цей момент є особливо важливим, якщо розглянути існуючі традиції та структуру харчування у контексті теперішніх економічних чинників. Аналіз результатів опитування засвідчує існування дефіциту багатьох харчових складників. Наприклад, лише 23 %, із опитаних школярів, споживають м'ясо 2-3 рази на тиждень, а 20 % – споживають його лише раз на тиждень. Рівень споживання риби є ще нижчим. Майже 10% опитаних їдять рибу лише 2-3 рази на місяць, 38 % старшокласників п'ють молоко або вживають молочні

продукти щодня, а серед дітей 10-14 річного віку цей відсоток зменшується майже наполовину. Третина опитаних вживають молочні продукти 2-3 рази на тиждень, а 10 % – лише один раз на місяць [250, 9].

Основним харчовим продуктом в Україні є картопля, 71 % молоді їдять картоплю щодня, а 23 % – 2-3 рази на тиждень. Популярність цього продукту значною мірою пояснюється його доступністю. Значно менше людей їдять щодня свіжі овочі та фрукти; 47 % повідомили, що вони щодня їдять овочі, і лише 33% можуть дозволити собі щодня свіжі фрукти [там само, 9].

Серед дітей віком 10-14 років, яким не дозволяється самим забезпечувати себе їжею, 90 % задоволені своїм харчуванням. Для 15-22-річних ця цифра зменшується до 23 %, причому більшість молодих людей змушені робити свій внесок у забезпечення сім'ї харчуванням [там само, 9].

Загальноосвітня школа є головним інститутом здоров'я. “Контроль за охороною здоров'я дітей та проведенням оздоровчих заходів у дитячих виховних і навчальних закладах здійснюють органи та заклади охорони здоров'я разом з органами і закладами народної освіти...” – стверджує Стаття 62 «Основ законодавства України про охорону здоров'я» від 19 листопада 1992 року [72, 37-38]. Школа, разом з освітою щодо фізіолого-гігієнічних основ харчування, режиму дня, фізичної культури та спорту, повинна ознайомити школярів з гігієною, сексологією, спадковістю. Тому, ще у початкових класах необхідно сформувати у дітей стійку й абсолютну відразу до тютюну, алкогольних напоїв, наркотиків та інших речовин. Формування у підлітків культури здоров'я може здійснюватися завдяки функціонуванню цілеспрямованої системи виховання, що сприяє збереженню здоров'я при відповідному способі життя, педагогічних, психологічних і соціальних умов у школі. Саме школа має забезпечити здорові, оптимальні для життєдіяльності організму умови навчання, правильне харчування, передбачити наявність спортзалу, плавальних басейнів, сауни, зелених куточків, оздоровчого центру.

Реальним кроком в Україні до поліпшення здоров'я дітей стало затвердження Урядом Міжгалузевої комплексної програми “Здоров'я для всіх у XXI столітті”.

Вивчаючи досвід роботи різних шкіл, ми дійшли висновку, що вона може здійснюватися за такими напрямками:

- розробка критеріїв здоров'я та здорового способу життя і усвідомлення їх учнями;
- робота в школах спрямована на формування нової системи цінностей в уяві вчителів про здоровий спосіб життя, а також на опрацювання прийомів та навичок саморегуляції поведінки при спільній діяльності вчителя й учня;
- оптимізація режимів навчання у школах (дослідження фізіолого-гігієнічних засад навчального режиму при п'ятиденному навчальному тижні: розробка фізіолого-гігієнічних засад фізичного виховання, що сприяють гармонійному розвитку учнів, формуванню індивідуального способу та стилю фізичного самовдосконалення);
- розробка комплексу заходів та шляхів профілактики захворювань нервової системи, органів зору, опорно-рушійного апарату;
- пошук та удосконалення методів лікарсько-професійних консультацій.

Всю діяльність педагогів, фізіологів, гігієністів, психологів доцільно спрямувати на охорону здоров'я учнів, а роботу з виховання та навчання дітей у школі будувати з урахуванням анатомо-фізіологічних особливостей онтогенетичного розвитку організму дітей та підлітків. З метою виявлення поінформованості про своє здоров'я ми провели анкетування учнів 11 класів у місті Ялті.

Відповіді з 68 опитуваних показали, що 45 % із опитаних “знають все про своє здоров'я”; “нічого не знають про своє здоров'я” – 7 %. При цьому оцінюють своє здоров'я як “дуже гарне” – 3,5 %, “гарне” – 41,5 %, “середнє” – 50 %, “погане” – 5 %. Пропонуючи учням 10 класу Ялтинської гімназії імені А.П. Чехова оцінити своє здоров'я за балами і визначити рейтинг оцінки, ми отримали результати, представлені нижче (табл.2.3).

Таблиця 2.3

Оцінка учнями стану свого здоров'я

Бали	12	11	10	9	6	2	1
Кількість учнів	5	16	22	21	2	1	1
Відсоткове співвідношення	7%	24 %	32 %	31 %	3 %	1,5 %	1,5 %

Як бачимо, у гімназії, тобто там, де батьки можуть більше коштів витратити на дітей, школярів, які не задоволені своїм здоров'ям, виявилось лише 1,5 %, тоді як у загальноосвітній середній школі – 5 %.

Опитуючи учнів даної гімназії, ми виявили, що з Законом України «Основи законодавства про охорону здоров'я» “ознайомлені” – 69 %, “не знають” – 31 %; а у загальноосвітній школі, з вказаним законом “знайомі” – 31 %, “не знають” – 69 %. Отже, вирішення завдань, що поставлені перед школою, нерозривно пов'язане з підвищенням зміцнення здоров'я підростаючого покоління.

Це спонукає до необхідності провести введення в дію права на охорону здоров'я дітей, що, звичайно, потребує вирішення таких питань, як:

- 1) раціоналізації навчально-виховного процесу;
- 2) ліквідації причин перевтомлення учнів;
- 3) упорядкування режиму дня;
- 4) покращення організації праці, фізичного виховання, відпочинку та харчування.

Результатом покращення чинників раціоналізації є упорядкування режиму дня, що відбувається внаслідок покращення організації праці учнів (навчання) і, як наслідок цього, вони заохочуються до фізичного виховання, відпочинку (як активного, так і пасивного) і правильного харчування.

Охорона здоров'я підростаючого покоління – справа державної ваги і вона вимагає мобілізації та об'єднання зусиль медиків, педагогів, батьків, широкої громадськості та всього суспільства. Це по суті відображено у схемі нижче (рис.2.3).

Рис. 2.3. Реалізація права на здоров'я школярів

Діюча система навчання гігієні та виховання учнів у цій сфері включає сукупність взаємопов'язаних та взаємодоповнюючих впливів: систематична поінформованість з прав охорони здоров'я та прищеплення гігієнічних навичок учням на уроках згідно програм та під час позакласної і позашкільної праці, що проводиться педагогами та медичними працівниками, зокрема, контроль за застосуванням на практиці набутих знань з гігієни; створення у школі та вдома умов, що сприяють вихованню гігієнічних навичок у дітей; систематична санітарна просвіта батьків.

Велику роль в охороні здоров'я відіграє харчування у школі. Організація раціонального харчування учнів є проблемою. Від того, як людина харчується, залежить її життєдіяльність, працездатність та тривалість життя. Правильно організоване харчування, достатньо калорійне та повноцінне за складом різних харчових добавок, може забезпечити нормальний ріст та розвиток дитячого організму.

Повсякденне регулярне та повноцінне харчування учнів необхідне для їх більш високої працездатності, без якої ефективність педагогічного процесу значно знижується. Учні відвідують заняття у школі протягом 5-7 годин. Довготривалі перерви між харчуванням несприятливо позначається на функціональному стані центральної нервової системи та всього організму в цілому.

Прийом висококалорійного, повноцінного гарячого сніданку у перервах між уроками сприяє підвищенню працездатності, а отже, і більш ефективному засвоєнню дітьми навчального матеріалу.

Чим старші діти, тим більше їх харчування стає схожим на харчування дорослих, а специфічні потреби кожної вікової групи задовольняються більшою чи меншою кількістю окремих страв основного раціону чи проміжних прийомів їжі. З десятирічного віку стає помітною відмінність у кількості їжі для хлопчиків і дівчаток. Так, енергетична потреба 14-річного хлопчика становить 11600 кДж (2800 ккал), а дівчинки такого віку – 10000 кДж (2400 ккал).

На сучасному етапі існують такі рекомендації харчування для школярів. Кожний прийом їжі має давати достатньо білка, мінеральних речовин і вітамінів, а незначна кількість вуглеводів надходить в організм здебільшого з крохмаловмісними продуктами, жирами й цукром. Корисно для здоров'я і недорого – споживати щодня 0,5 л. молока і кілька видів молочних продуктів низької жирності. У дітей, які не їдять м'яса, потреба в білку задовольняється без шкоди для здоров'я збільшеною кількістю молока, сиру, яєць тощо. П'ятиразове неспішне, через однакові проміжки часу приймання їжі, різноманітні і вдало дібрані страви, помірні порції – усе це забезпечує стійку працездатність протягом цілого дня.

Школа сприяє тому, щоб привчити дитину починати день із сніданку і ретельно обмірковувати те, що вона буде їсти протягом дня. Як правило, молодь сама віддає перевагу не білому, а темному хлібу з борошна грубого помолу, який дуже корисний для них, тому що містить вітаміни групи В, мікроелементи й целюлозу. Будь-яке одноманітне харчування, навіть якщо перевага віддається високоцінному продукту, є помилковим.

Досить коректно і етично вчителі мають привчати юнаків запобіганню ожирінню. Пирого, картопля фрі, морозиво, солодощі, дуже солодкі фруктові соки – це постачальники енергії односторонньої дії, які найчастіше не мають біологічної цінності. Дуже високий відсоток дітей, особливо міських, страждає

сьогодні від ожиріння. Його наслідки, часто психічні, можуть впливати на подальше життя цих людей.

Особливу проблему становить харчування дітей і молоді, які цілий день перебувають у школі або в якомусь іншому навчальному закладі. Їхня їжа здебільшого багата на вуглеводи, але бідна на білок й біологічно активні речовини, одноманітна за смаком і складом. Бутерброди, що учні беруть із собою, часто надто жирні, бідні на біологічно активні речовини. До того ж, діти п'ють мало рідини. У їхньому раціоні зовсім немає овочів, свіжоприготовлених страв з картоплі, молока, молочних продуктів і яєць. Ці недоліки можуть бути компенсовані лише ранньою вечерею з гарячих страв. Холодні закуски легше приготувати на вечерю, але школярам краще їх не пропонувати.

Нами було проведено анкетування серед старшокласників загальної середньої школи № 9 міста Ялти з метою вивчення задоволення школярами умовами харчування. Ми одержали такі результати: 100 % учнів старших класів виявили бажання щодо безкоштовного забезпечення їх склянкою молока або соку між першим та другим уроком; 50 % – до склянки соку отримувати булочку або пиріжок, 30 % висловили побажання безкоштовно харчуватися двічі, мотивуючи тим, що не встигають поспідати; 100 % хлопців заявили, що після уроків фізкультури потребують їжі. На предмет того, чи задовольняє їх побажання асортимент їжі у шкільній їдальні і наскільки вона смачна: 72 % респондентів відповіли негативно, мотивуючи тим, що після прийому обіду вони відчувають біль у шлунку.

В Англії, Голландії та деяких інших країнах, де звикли в обід їсти мало і швидко (бутерброд із кавою або одну гарячу страву), недарма робочий день і заняття у школі починаються рано, щоб було достатньо часу для другого сніданку, і закінчуються рано, щоб уся сім'я за спільним обідом з 17-18 години разом їла гарячі страви.

Далі було проведене наступне анкетування на предмет виявлення знань школярів, яким повинен бути їх раціон. Правильно визначили свій сніданок (салат з капусти, моркви, буряку на олії, яйце, хліб, масло, чашка гарячого чаю

або кави з молоком, твердий сир) тільки 8 % опитуваних. 79 % хотіли б мати на сніданок шматок м'яса, 83 % респондентів відповіли, що на сніданок вони мають, як правило, макаронні вироби, смажену картоплю з томатним соусом та склянку чаю з булкою. Більшість старшокласників взимку не вживають ніяких салатів з овочів, не бачать в домі фруктів, навіть яблук (61,2 %). Про те, що можна зранку або між уроками підкріпитися йогуртом, позитивно відповіли тільки 2 % респондентів. Суттєвим фактором неправильного харчування діти вважають економічний показник: йогурт, мандарини, апельсини, помідори, огірки, редис – у шкільній їдальні занадто дорогі для учнів.

Відсутність поінформованості школярів про державне забезпечення права на належне харчування підтверджує їхня відповідь на наступне запитання: «До кого потрібно звертатися з приводу налагодження постачання необхідних складових раціонального правильного харчування?» – 91 % опитаних вважають, що ці проблеми врегулює «директор їдальні».

Кроком до забезпечення соціально-правового захисту дітей в Україні є вживання оптимальних заходів щодо поліпшення здоров'я дітей. За визначенням ВООЗ, *здоров'я* – це стан тілесного, душевного і соціального добробуту. Треба відзначити, що важливою ланкою в охороні здоров'я дітей є охорона і захист психічного здоров'я підростаючого покоління, створення у шкільному середовищі такого мікроклімату, щоб кожен учень почував себе комфортно.

Психічне здоров'я – рівновага у сприйманні навколишньої дійсності, людей, адекватно-позитивна реакція на різного роду подразнення та відносини, здатність до саморегуляції і самовідновлення різних функцій організму [182, 56-57]. Тобто, психічне здоров'я – це елемент здоров'я в широкому розумінні цього слова.

Для учнів основною соціальною функцією є виконання всіх норм шкільного життя, набуття знань, умінь, що передбачені навчальними програмами, виконання норм поведінки у взаємних відносинах з педагогами та іншими школярами. Повна адекватність цим вимогам свідчить про психічне

здоров'я дитини. У школі доводиться стикатися з так званими “граничними” станами, головним чином, неврозами та невротичними реакціями і деякими іншими функціональними відхиленнями. Але разом з тим зі школою можуть бути пов'язані фактори, що сприяють появі відхилень у психічному здоров'ї дітей або спричиняють їх появу.

До числа безпосередньо пов'язаних зі школою ситуацій, що деякою мірою впливають на появу у дітей та підлітків “граничних” психічних розладів відносяться, як показує практика, такі: неспроможність справитися з навчальним навантаженням; вороже ставлення педагога; зміна шкільного колективу; неприйняття особистості школяра дитячим колективом.

Таким чином, можна констатувати, що при визначених умовах (недоліки у здійсненні соціально-педагогічної роботи, несприятливому емоційно-психологічному кліматі) у школі можуть скластися передумови для порушення психічного здоров'я учням [35, 149].

Із опитаних нами 107 учнів загальноосвітньої школи № 2 міста Ялти на запитання: «Чи йдеш ти до школи із задоволенням?» – позитивно “із задоволенням” відповіли 55 % (зокрема, “цікаво вчитися” – 25 %, “спілкуватися з друзями” – 21 %, “останній рік навчання” – 9 %); “без задоволення” навчається 45 % з таких причин: “недосипання” – 21 %, “втома” – 9 %, “не подобаються вчителі” – 7 %, “важко вчитися” – 5 %, “не виконав домашнє завдання” – 3 %. Учні гімназії імені А.П. Чехова відповіли так: «Я іду до школи із задоволенням» – 57 % (“подобається вчитися” – 19 %, “для спілкування з друзями” – 38 %); «Я іду до школи без задоволення» – 43 % (“ненавиджу вчителя з якогось предмету” – 18 %, “хочеться спати” – 15 %, “складні відношення з однокласниками” – 5 %, “не виконав домашнього завдання” – 3 %, “в суботу” – 2 %). Як бачимо, задоволення від навчання у гімназії вище, хоча відсоток небажання йти в школу через невиконання домашніх завдань однаковий. Проте критичне ставлення до вчителів, на нашу думку, не завжди об'єктивне, у загальноосвітній школі цей показник майже в три рази нижчий.

Ми думаємо, що це залежить від вимогливості вчителів (в гімназії вимоги до навчання в цілому значно вищі).

Але, ми вважаємо, що не можна перебільшувати можливий негативний вплив школи на психічне здоров'я учнів, зважаючи на постійний позитивний вплив, який чинить школа на психіку дитини. Цей вплив полягає, насамперед, в тому розумовому розвитку, який є наслідком порушення норм виховання у школі. Необхідно підкреслити, що школа є могутнім джерелом радості як невід'ємної умови психічного здоров'я. Ця радість створюється не тільки суб'єктивними відчуттями учня, але й об'єктивними підтвердженнями його успіхів. Слово схвалення зі сторони вчителя, позитивна оцінка відповідей підвищують емоційний тонус дитини та стимулюють його до успіху в подальшому. В цьому – основа збереження та укріплення психічного здоров'я дітей та підлітків [24; 46].

Дуже цікавою і корисною у цьому плані є взаємодія школи й Управління у справах сім'ї та молоді. Наприклад у 2000-2002 роках ними було проведено оздоровлення дітей віком від 7 до 15 років. На території дитячого табору "Зміна" у селищі Понізовка, де працює літній палатковий табір "Зурбаган", який приймає на 10-денну зміну більше, ніж 120 осіб дітей із багатодітних сімей, дітей-сиріт. Кошти для роботи виділяє Ялтинська міська рада. Основний напрям роботи табору – формування у дітей навичок здорового способу життя. Підлітки займаються у гуртках, секціях, студіях, об'єднаннях центру. Робота, що проводиться педагогічним колективом табору по збереженню і зміцненню як фізичного, так і психічного здоров'я вихованців, передбачає:

- ◆ фізичне удосконалення шляхом формування валеологічних знань, умінь та навичок, організація спортивної та еколого-туристичної роботи, використання народних та сучасних методів збереження та зміцнення здоров'я;
- ◆ психологічний тренінг та корекція психічного стану дітей, адаптація їх до навколишнього середовища;
- ◆ виховання духовно здорової людини засобами мистецтва, засобами художньої та технічної творчості;

◆ забезпечення дружніх стосунків та створення позитивного мікроклімату як основи соціального здоров'я вихованців.

Розроблені спеціальні валеологічні програми для всіх вікових груп. Вони адаптуються для кожного гуртка, секції, творчого колективу. Вербальна інформація доповнюється великою кількістю дидактичного матеріалу, який виготовляють самі діти. Іншою формою поширення валеологічних знань є систематичний випуск бюлетенів, з якими можуть ознайомитись не тільки вихованці, а й їхні батьки. Заняття з основ валеології допомагають дітям краще пізнати свій організм, активізувати власні захисні сили. А головне, на цих заняттях вихователі вселяють дітям думку, що їхнє здоров'я залежить від них самих, формують у них навички по збереженню та зміцненню свого здоров'я [151, 130].

За останні 5 років напрацьована значна законодавча і нормативна база щодо підтримки розвитку фізичної культури і спорту в державі. Лише у 2000–2002 роках відбулося подальше розширення правового поля сфери фізичної культури і спорту. Сьогодні її законодавчо-нормативне забезпечення здійснюється відповідно до Законів України “Про фізичну культуру і спорт”, “Про об'єднання громадян”, “Про освіту” [74] та інших законів, підзаконних та нормативних актів України [59].

Держава гарантує надання безкоштовних та пільгових фізкультурно-оздоровчих послуг дітям, в тому числі дітям-сиротам та дітям, що залишилися без піклування батьків, дітям, що постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи, дітям з багатодітних та малозабезпечених сімей, дітям-інвалідам в порядку, передбаченому Кабінетом Міністрів України [59].

Згідно з Законом «Основи законодавства України про охорону здоров'я» від 19 листопада 1992 року (стаття 32) “держава сприяє здоровому способу життя населення шляхом поширення наукових знань з питань охорони здоров'я, екологічного і фізичного виховання, здійснення заходів, спрямованих на підвищення гігієнічної культури населення, створення необхідних умов...для заняття фізкультурою, спортом і туризмом, розвиток мережі лікарсько-

фізкультурних закладів, профілакторіїв, баз відпочинку та інших оздоровчих закладів...” [72, 35].

У навчально-виховній сфері, зокрема, у загальноосвітніх закладах фізкультурно-оздоровча робота проводиться в поєднанні з фізичним вихованням дітей та молоді з урахуванням їхнього стану здоров'я, рівня фізичного та психічного розвитку [251, 143].

Українським інститутом соціальних досліджень було проведено дослідження адекватності росту та ваги для дітей 10-16 років та молоді 17-21 року [249], яка показала, що у розрізі антропометричних даних фізичний розвиток дітей і молоді в Україні є нормальним, що відображено у таблиці 2.4.

Показники свідчать, що приблизно у 96 % опитаних в Україні молодих людей цієї вікової категорії вага відповідає їхньому росту [251, 65].

Таблиця 2.4

Показники фізичного розвитку дітей України (у %)

Показники	Вік	
	10-16 років	17-22 роки
Вага значно менше норми	0,5	2,4
Вага менше норми	1,5	38,8
Вага відповідає нормі	93,6	48,8
Вага більше норми	3,6	8,4
Вага значно більше норми	0,8	1,6

Зміцнення здоров'я учнів є однією із основних функцій, що покладається на школу у фізичному вихованні. Вважається, що виконання даної функції здійснюється шляхом систематичного залучення підлітків до рухової діяльності, проведення фізичних тренувань з метою підвищення функціональних можливостей організму. Заповнення вільного часу заняттями з фізичних вправ відносяться до одного із засобів відволікання старшокласників та молоді від згубних звичок і тим самим є умовою для проведення профілактичної роботи.

Серед дітей і підлітків середньої шкільної групи (10-14 років) частка тих, хто регулярно займається фізкультурою чи спортом, робить зарядку, гімнастику тощо, в 1,7 рази більше порівняно зі старшівіковою групою (15-22 роки) і становить 35 % опитаних. Зафіксована різниця свідчить не стільки про більш уважне ставлення респондентів до свого здоров'я, скільки про обов'язковість відвідування занять з фізкультури у школі [251, 67].

Завдання, що стоять перед педагогами загальноосвітньої школи полягають у тому, щоб забезпечити як можна найбільшій кількості дітей, а в ідеалі всім, можливість для зміцнення здоров'я завдяки фізичній культурі. Для помітного покращення стану здоров'я дітей необхідно враховувати ще цілий ряд важливих факторів.

Так, наприклад, в організації навчальної роботи учнів у школі та вдома дуже важливою є реалізація вчення І. Павлова. У ньому і сьогодні актуальним є положення про чергування різних видів діяльності та відпочинку дітей, що є однією із важливих умов підтримки працездатності організму на високому рівні протягом тривалого часу. Поєднання розумових занять учнів з фізичними вправами та рухливими іграми є однією із основних умов раціональної організації навчально-виховної роботи в школі.

Одним із показників рівня фізичної активності підлітків є кількість відвідування спортивних залів та майданчиків. На момент опитування, в якому брала участь дисертантка, більше третини респондентів (37 %) віком від 15 до 18 років не робили фізичних вправ (качання м'язів, присідання, віджимання, підняття ваги) протягом попередніх 7 днів, 36 % респондентів цієї ж вікової групи впродовж звичайного навчального тижня взагалі не відвідують фізкультурний зал чи спортивний майданчик, хоча у середній віковій групі опитаних (10-14 років) ця категорія становить лише 8 % респондентів. Отже, досить поширену критику на адресу загальноосвітніх навчальних закладів, слід визнати, що принаймні вони сприяють регулярним заняттям фізичною культурою.

Проводячи наше дослідження за участю старшокласників гімназії імені А.П. Чехова (міста Ялта), було виявлено, що все ж таки ранковою гімнастикою не займаються 21 % учнів. Вони не знають про існування відповідного Закону України, як і ті 79 %, які роблять вправи. А на питання: «Чи хотів би ти займатися рухливим видом спорту» – “задовільно” відповіли 69 %, “інколи” – 28 %, “ніколи” – 3 %.

Виходячи із вищесказаного, можна стверджувати, що:

1) дбати про своє здоров'я зобов'язана кожна людина, починаючи зі школи. Зважаючи й на те, що мати гарне здоров'я – невід'ємне право кожного;

2) здоров'я – складне поняття, що охоплює фізичне, психічне та соціально-правове життя людини;

3) умови перебування дітей у школі протягом навчального часу такі, що не завжди благополучно впливають на їх здоров'я та мають різноплановий характер;

4) фізичне виховання повинно бути спрямоване на учня як на біологічний об'єкт, який потрібно залучати до рухливої активності: тренувати, заповнювати вільний час, відволікати від шкідливих звичок і та інше.

Головним є виконання учнями деякого комплексу (набору) фізкультурно-оздоровчих процедур: зарядки вдома, гімнастики до занять, фізкультурної паузи під час уроків, спортивні години, уроки фізичної культури, заняття у спортивних секціях, самостійні заняття фізичними вправами та інше.

Останнім часом у числі найбільш актуальних завдань фізичного виховання дітей та підлітків на перший план виходять завдання по зміцненню фізичного та морального здоров'я школярів, формування засад здорового способу життя. Справа в тому, що такі важливі компоненти, від яких залежить здоров'я дітей, як харчування, медичне обслуговування, екологічна обстановка помітно погіршились, а вплив стресів мають все більш масовий характер. На фоні зниження рухової активності стали більш помітними відхилення у здоров'ї дітей. Тому держава передбачає і покладає головну надію на фізичне виховання дітей у шкільному віці, коли закладається ґрунт щодо формування здорового

способу життя при швидкому темпі розвитку організму. Сьогодні все ширше використовують нетрадиційні форми (дивись вище, на прикладі літнього табору „Зурбаган” Кримської області) оздоровлення школярів: психокорекція, аутогенне тренування, застосування масажу та інше.

Виявлені та окреслені основні напрями діяльності школи та позашкільних установ та соціально-педагогічні умови захисту прав дітей, дають підстави вважати, що не всі учні ознайомлені зі своїми правами, особливо з такими як право на отримання освіти, право на здоров'я та здоровий спосіб життя, з якими, в першу чергу, їх повинні ознайомити вчителі. Ці питання, у свою чергу, потребують підвищення кваліфікації вчителів, зокрема, у правовій сфері для того, щоб максимально та ефективно діяти на користь дітей.

З цією метою нами були розроблені критерії та визначені рівні сформованості соціально-правових знань вчителів, за якими ми змогли виявляти ефективність оволодіння ними знань завдяки участі у факультативі “Права дітей у сучасному світі” (Додаток А).

Метою нашої програми було ознайомити соціальних педагогів, вчителів шкіл – класних керівників та організаторів позакласної роботи – із загальною теорією питання соціально-правового захисту дітей, вивчення основних законодавчих документів та залучення до просвітницької, репродуктивно-творчої діяльності всіх зацікавлених осіб, особливо дітей та батьків, до участі у різних соціально-правових поза навчальних заходах.

Наступність і перспективність у формуванні педагогічних основ соціально-правову освіту вчителів передбачає етапність переходу з однієї сходинки розвитку та іншу, збагачення їх як особистостей, спроможних впроваджувати у практику здобуті знання.

Визначаючи рівень сформованості соціально-правових знань учителів, доцільним є врахування рівнів сформованості кожного із компонентів: *інформаційного, просвітницько-репродуктивного та прояви активності у діяльності.*

Для передачі соціально-правових знань вчитель повинен знати основи законодавства, доцільність їх, призначення та використання, міжнародні символи таких законів, що пов'язані з ними.

При цьому слід сказати, що соціальні педагоги та батьки повинні мати певну підготовку у сфері соціально-правової роботи зі старшокласниками, а для цього важливо, щоб законодавчі акти викликали в них усвідомлення необхідності і розуміння того, для чого потрібні такі знання. В іншому випадку вони вбачатимуть у законодавчих документах лише певну інформацію, якою не завжди можна скористатися у житті, у спілкуванні, ігноруватиметься або не звертатиметься увага на цінність такої інформації.

Ми вважаємо, що високий педагогічний вплив соціально-правових знань спостерігається не в кожному акті взаємодії між людьми, дітьми та батьками, школярами та вчителями. Для того, щоб людина була здатна відчувати необхідність оволодіння такими знаннями, вміла реалізувати їх на практиці, їй необхідно мати певний запас інформації, належний рівень знання основної законодавчої бази стосовно прав дітей та вміти застосовувати це у повсякденному житті.

Нехтування знаннями про особливості законодавчих документів, про їх вплив на суспільство та на життя людей можуть призвести до незнання елементарних правил поведінки. Тому одним із критеріїв сформованості інформаційного компоненту виступає рівень знань соціального педагога, вчителя про права, відображене у міжнародному та українському законодавстві, при якому передбачається достатнє володіння інформацією про соціальні права учнів. Рівень знань учителів про законодавчі акти можна визначити безпосередньо через правові судження.

Результатом процесу пізнання можуть виступати вміння педагогів відтворювати знання, порівнювати, узагальнювати деякі положення, встановлювати аналогії, займатися самостійною пізнавальною діяльністю. Соціальний педагог, класний керівник повинні вміти не лише відтворювати набуті знання, а й порівнювати та аналізувати. Порівнюючи, вони мають

вичленити основні ознаки дії, процесу, знань для порівняння, виявлення схожості й відмінності, для зіставлення і протиставлення. Такі розумові операції сприяють умінню аналізувати різні процеси і явища на соціально-правовому полі.

Процес узагальнення базується на виокремленні найсуттєвіших ознак і спрямований на вміння аналізувати окремі статті законодавчих документів, виділяти головне, порівнювати і абстрагуватися. Це – показник самостійної пізнавальної діяльності, коли вчитель застосовує на практиці засвоєну інформацію з метою розв'язання багатьох завдань. У цьому контексті необхідно звернути увагу на самостійність вчителів під час виконання певних завдань. На даному етапі необхідна допомога з боку тренера – соціального педагога. Вона полягає у виборі способів розумової діяльності і показу її результатів. Тому що, саме ці результати, впливають на рівень сформованості у вчителів знань, які дозволяють успішно здійснювати соціально-правовий захист дитини.

Ми вважали за доцільне виділити три критерії першого компонента:

1. Наявність систематизованих знань про міжнародні та українські законодавчі акти.
2. Прояв самостійності вчителів у ході засвоєння знань.
3. Інформаційне поповнення знань на заняттях факультативу “Права дітей у сучасному світі”.

Дослідження *інформаційного* компонента дозволили нам виділити рівні сформованості знань про міжнародні та українські правові документи. При поділі ми застосували традиційну градацію: високий (1), середній (2), низький (3) рівні сформованості (таблиця 2.5).

Для *високого рівня* сформованості інформаційного компонента характерне володіння достатньо глибоким запасом знань, вмінням встановити та пояснити зв'язки теорії та практики, застосовувати їх у звичних обставинах, самостійно порівнювати, аналізувати, знаходити нерозв'язані проблеми, робити

висновки. Набуті знання в нових ситуаціях відрізняються самостійністю поповнення, гнучкістю, активністю мислення.

Для вчителів із середнім рівнем сформованості характерне володіння поверховими знаннями загального характеру, виникнення певних труднощів при встановленні зв'язків теорії та практики. Виникає спроба порівнювати, шукати аналогії, інколи самостійно актуалізувати набуті знання у знайомих ситуаціях. Здобуті знання не завжди використовують у нових ситуаціях, не знаходять шляхів їх поповнення.

Таблиця 2.5

Критерії сформованості інформаційного компонента

Рівні сформованості	Наявність систематичних соціально-правових знань	Бал	Самостійність у ході засвоєння знань	Бал	Творче поповнення знань	Бал
Високий	Достатньо глибокі	4	Самостійно порівнюються, знаходять нерозв'язані проблеми, аналізують, роблять висновки	4	Самостійність порівняння, гнучкість, Активність мислення	4
Середній	Поверхові, загального характеру	3	Виникає спроба порівнювати, шукати аналогії, самостійно аналізувати	3	Не завжди знаходять шляхи та джерела поповнення, не в повній мірі їх використовують	1
Низький	Епізодичні безсистемні	2	За допомогою викладача	2	Не вміють знання аналізувати і поповнювати	1

Низький рівень сформованості досліджуваної якості характеризується відтворенням епізодичних, безсистемних знань, невмінням порівнювати окремі поняття. В даному випадку – необхідна допомога викладача, яка полягає у відтворенні, актуалізації і поповнюванні, у разі потреби, набутих знань.

Для зручності користування, зокрема, експертної оцінки та самооцінки сформованості інформаційного компонента соціально-правових знань ми представили всі критерії у таблиці 2.5 та надали кожному з них оцінку, що

відповідає трьом рівням: 4 бали – високому рівневі, 3 бали – середньому, 2 бали – низькому рівневі.

Зручно співвіднести критерії сформованості інформаційного компонента із дванадцятибальною шкалою оцінки, оскільки вчителі можуть мати різний рівень володіння окремими показниками. Вважаємо, що високому рівню сформованості інформаційного компонента відповідає оцінка 10-12 балів, середньому 7-9 бали і низькому 5-6 балів.

Складовою частиною соціально-правових знань особистості є *просвітницько-репродуктивний компонент*, який передбачає взаємодію суб'єкта з об'єктом відтворення і передачу набутих знань. Критеріями сформованості просвітницько-репродуктивного компонента є: позитивно-емоційне ставлення, задоволення від характеру роботи, адекватність самооцінки.

Високий рівень сформованості просвітницько-репродуктивного компонента характеризується позитивно-захоплюючим ставленням до вивчення та впровадження в життя соціально-правових знань, здатністю вчителя отримувати насолоду від якісної передачі знань учням, прагненням до об'єктивної самооцінки ходу і результатів роботи, почуттям незадоволення знаннями колег, бажанням запропонувати власну інтерпретацію виконання певного завдання, яка б викликала позитивне емоційне ставлення.

Для *середнього рівня* сформованості характерні: позитивно-спокійне просвітницько-репродуктивне ставлення до міжнародних та державних правових документів, здатність вчителів отримувати насолоду від якісного виконання лише роботи продуктивного характеру, не завжди адекватна самооцінка щодо виконаної роботи, нейтральне ставлення до праці колег, виконаної на низькому рівні.

Низький рівень характеризується байдужим або негативним просвітницько-репродуктивним ставленням до соціально-правових документів, здатністю отримувати задоволення лише від короткочасної роботи репродуктивного характеру, завищеною самооцінкою.

Показники сформованості просвітницько-репродуктивного компонента та їх бальна оцінка показана у таблиці 2.6.

Таким чином, високому рівню цього компонента відповідає оцінка 10-12 балів, середньому 7-9 балів, низькому – 5-6 балів.

Таблиця 2.6.

Критерії сформованості просвітницько-репродуктивного компонента

Рівні сформованості	Емоційне ставлення	Бал	Задоволення від характеру роботи	Бал	Адекватність самооцінки	Бал
Високий	Позитивно-захоплююче	4	Від творчої	4	Об'єктивна	4
Середній	Позитивно-спокійне	3	Від репродуктивної	3	Неадекватна	1
Низький	Байдуже або негативне	2	Від короткочасної репродуктивної	2	Завищена	1

Але ми не можемо безпосередньо виміряти просвітницько-репродуктивне ставлення особистості до соціально-правових знань. Цей компонент проявляється, перш за все, через передачу знань школярам, під час якого переживання, почуття, суб'єктивне ставлення особи до соціально-правових цінностей відтворюється на уроках виховання, у позакласній та позашкільній роботі із школярами. Саме таким чином зарубіжні і вітчизняні фахівці визначають рівень сформованості просвітницько-репродуктивного ставлення школяра до певного виду діяльності або об'єкта. В основі цієї методики лежить теорія сублимації З. Фрейда [253], відповідно до якої в ході спонтанної діяльності, людина переносить свої емоції, почуття, переживання з власного внутрішнього світу у зовнішнє середовище.

У даному дослідженні при виявленні рівнів сформованості та якісної характеристики просвітницько-репродуктивного ставлення використовувалися вміння сприймати знання не тільки через їх усвідомлення, а й через образне мислення, тобто проектування майбутніх соціально-правових заходів.

Критеріями *проявів активності у діяльності* виступають: бажання поліпшити навколишню дійсність, сам процес діяльності і результати його

діяльності, самостійність, здатність долати труднощі. Показники сформованості прояву активної діяльності та їх бальна оцінка подана у таблиці 2.7 нижче.

Високий рівень характеризується бажанням особистості створити і вдосконалити середовище. Вчителі вільно володіють складними знаннями із соціального права, історії, політології, філософії; творчо виконують поставлені завдання. Вони не зупиняються перед труднощами, самостійно шукають шляхи їх подолання, проявляють ініціативу у створенні нових поліпшених життєвих ситуацій, використовуючи набуті уміння. Вчителі досягають значних результатів у виховній роботі шляхом впливу, тобто передачі соціально-правових знань.

Середній рівень характеризується стійким бажанням відтворювати вже пройдені ситуації. Вчителі володіють технологіями впровадження соціального права; виконують завдання репродуктивно-творчого характеру; при появі труднощів звертаються за допомогою до літератури, енциклопедичних словників, законодавчих актів; самостійно виконують певні завдання; іноді, за допомогою тренера, досягають часткових результатів у соціально-правовому вихованні.

Низький рівень сформованості прояву активної діяльності полягає у нестійкому, короткочасному бажанні набувати та передавати соціально-правові знання. Проте, при виникненні перших труднощів бажання відтворювати (а іноді і набувати) знання зникає. Вчителі виконують завдання із значною допомогою тренера, результати соціально-правового виховання незначні або відсутні.

Показники сформованості компоненту з прояву активної діяльності та їх бальна оцінка подано в таблиці 2.7.

Як бачимо, високому рівню сформованості компонента прояву активної діяльності відповідає оцінка 10-12 балів, середньому рівню 7-9 балів, низькому – 5-6 балів.

У дослідженні простежується чіткий взаємозв'язок між рівнями кожного виявленого компонента. Так, наявність глибоких знань і стійке позитивно-

захоплююче, просвітницько-репродуктивне ставлення до соціально-правової просвіти є запорукою професійного прагнення вчителя до соціально-правового виховання, самостійності і досягнення значних результатів таких дій.

Певна сума знань про соціально-правовий захист, якою володіє вчитель, позитивне просвітницько-продуктивне ставлення – є основою стійкого бажання особистості до соціально-правової діяльності, що простежується у конкретних результатах.

Таблиця 2.7

Критерії сформованості прояву активності у діяльності

Рівні сформованості	Процес творення та володіння технологіями	Бал	Самостійність	Бал	Результати соціально-правового виховання	Бал
Високий	Творчий підхід, різні технології	4	Повна	4	Значні	4
Середній	Репродуктивно-творчий, часткові технології	3	Часткова (правова література, енциклопедичні словники, підручники)	3	Часткові	1
Низький	Репродуктивний, технології впроваджуються недосконало	2	Значна допомога викладача	2	Незначні	1

Низька інформованість вчителя про соціально-правовий захист, про правову культуру дітей та молоді, негативне або чітко не виражене просвітницько-репродуктивне ставлення до соціально-правових цінностей призводить до нестійкого бажання вчителів займатись соціально-правовим захистом дітей.

Проте, у процесі нашого дослідження ми спостерігали і відсутність такої залежності, тобто вчителі мали, наприклад, високий рівень поінформованості, але низький просвітницько-репродуктивний і середній прояв активності у діяльності. Тому, ми прийняли неперервне нормування показників і визначили суму балів, яка більш об'єктивно характеризує рівень сформованості соціально-правових знань.

Сума у 10-12 балів характеризує високий рівень сформованості соціально-правових знань, оскільки він включає єдність компонентів – інформаційного, просвітницько-репродуктивного та прояви активності у діяльності, 5-13 балів – середній рівень, 0-4 – низький.

Отже, представлені критерії та рівні сформованості соціально-правових знань вчителів стосовно дитини дають можливість експериментально визначити ефективність запропонованих нами методик.

Формуючий експеримент змодельований нами на базі компонентів і представлено у параграфі 2.2.

У педагогічній практиці сучасної школи важливим засобом формування соціально-правових знань школярів є просвітницька правовиховна робота. Зокрема, традиційним стало виховання зацікавленого ставлення учнів до соціального права, що містить в собі право на освіту, здоров'я та харчування. У цьому контексті постає проблема ефективного використання правового та педагогічного потенціалу соціального виховання в умовах загальноосвітньої школи з метою формування соціально-правової культури особистості підлітка. Цю роботу, зазвичай, проводять вчителі-предметники або класні керівники, котрі повинні також володіти певним рівнем правової культури.

Для з'ясування стану сформованості правової культури вчителів – класних керівників та організаторів позакласної роботи був проведений констатуючий експеримент. Експеримент проводився на базі середніх шкіл № 2 та 9 (міста Ялта) протягом 2000–2002 років. Ним було охоплено 48 вчителів згаданих загальноосвітніх шкіл.

З метою ефективного використання запропонованих нами методів і форм роботи та їх ефективного використання були розроблені конкретні завдання:

- вивчення соціально-педагогічних умов для навчально-виховної роботи у школі стосовно проблем формування соціально-правових знань особистості на матеріалі соціально-правового законодавства;
- виявлення впливу на якість навчально-виховної роботи у школі введенням правової освіти вчителів;

- виявлення рівнів сформованості професійних суджень вчителів щодо знань учнів про їх соціальну та правову освіту;
- вивчення характеру просвітницько-репродуктивного ставлення вчителів до правових знань та наявності орієнтації вчителів на виховання у школярів соціально-правових знань.

З метою вивчення педагогічних умов та стану навчально-виховної роботи у школі була розроблена анкета для вчителів-класних керівників та організаторів виховної роботи (додаток Б), спрямована на виявлення таких фактів: з'ясувати місце і роль соціального права як виховного засобу та фактора збагачення знань особистості; уточнити систему оволодіння вчителями знаннями в галузі соціально-правового захисту, визначити методи та педагогічні умови ефективного формування соціально-правових знань вчителів.

На питання анкети «Які фактори мають найбільший вплив на формування соціально-правових знань особистості?» вчителі віддали 78 % голосів навчальним закладам, 83 % – сім'ї, 58 % – телебаченню і радію, позашкільним закладам – 44 %, літературі – 42 %, масовим заходам – 26 %, пресі – 14 % (дані в сумі не складають 100 %, оскільки деякі вчителі називали декілька компонентів одночасно).

Отже, як свідчать дані, найбільшу можливість формувати соціально-правові знання особистості має сім'я, школа, телебачення і радіо. Масовим заходам приділяється незначне місце – 26 %. Це пояснюється тим, що більшість вчителів не можуть взяти на себе відповідальність за якість такої роботи, мотивуючи це невпевненістю у своїй обізнаності щодо законодавства. Лише близько 40 % опитаних змогли назвати деякі відомості про право на освіту, здоров'я, харчування дітей та молоді. Причому відповіді відзначалися неконкретністю, поверховістю. Серед причин такого стану вказувалося на недостатній обсяг спеціальних знань, отриманих раніше, під час навчання у ВНЗ (36 %); недостатньою кількістю методичних розробок і спеціальних програм – 20 %; а 25 % респондентів вважає, що такий процес повинен забезпечувати лише фахівець із соціальною підготовкою.

Разом з тим, необхідно відзначити, що, наперекір всьому, у школах відбувається процес впровадження соціально-правових знань в загальну освіту. Підтвердженням цього факту є аналіз анкет школярів. Їхні відповіді свідчать, що у школах цілеспрямовано проводиться правознавча робота: правознавчі вікторини, оформляються стенди із питань-відповідей правового характеру, куточки правових знань; у спеціалізованому класі є правова та юридична література. Водночас, діють спецсемінари з правового досвіду. На жаль, всі вони спрямовані на попередження шкідливих звичок (тютюнопаління, алкоголізм) та на профілактику негативних явищ (сексуальна розпуста, крадіжки, наркоманія). Серед різних навчально-виховних заходів знайшли своє місце й олімпіади з правознавства, на які припадає 61 % заходів від загальної кількості.

Названі форми роботи були спрямовані на поглиблення знань з соціального права, що, безперечно, позитивно впливає на формування національної гідності, самосвідомості та правової культури школярів.

Поряд з констатацією наявної правознавчої роботи у школі необхідно було з'ясувати, чи ефективним є впровадження у навчально-виховний процес поглибленого знайомства школярів з соціальним правом. Близько 50 % опитаних вчителів відповіли ствердно, інші – відзначили їх ефективний педагогічний вплив на особистість саме у правовому аспекті.

Помітний відсоток вчителів довели, що робота, спрямована на формування соціально-правової просвіти особистості, недостатньо ефективна, тому що проводиться несистематично, однобічно і переважно у теоретичному плані. На запитання, «Скільки часу ви відводите на підготовку до роботи, спрямованої на відтворення знань із соціального права? У чому полягає суть методів та форм підготовки до них?» – 90 % вчителів дали однотипні відповіді. Зокрема, відзначалося, що на таку підготовку або проведення навчально-виховного заходу витрачаються два-три тижні (підбір наочності, пошук методичних розробок, дидактичних матеріалів); при цьому 31 % вчителів усвідомлює необхідність корекції навчально-виховної роботи у школі,

наголошуючи загалом, що “підхід має бути не для галочки, а більш глибокий, переконливий, він має сприяти посиленню позитивних змін у свідомості особистості, її життєвій орієнтації”.

Очевидно, причина такого явища полягає в орієнтації вчителів на традиційні виховні форми роботи, які характеризуються одноразовими, одноманітними педагогічними впливами.

На наш погляд, більшість вчителів відчуває певні труднощі в оцінці ефективності впроваджених форм роботи у навчально-виховну практику загальноосвітньої школи.

На запитання «Чи створені умови у школі для прояву Вами потенціалу активності у діяльності?», вчителі не змогли відповісти. Оскільки через організаційні проблеми підготовки вони виконують завдання за певним шаблоном. А це не дає їм змоги виявити своє творче ставлення до активної діяльності. Навчально-виховна робота виступає як самоціль. Школярі, на сьогодні, залишаються об’єктом педагогічного впливу і не піднімаються до рівня діяльнісного суб’єкта.

У ході підготовки вчителів до виховних заходів не створюється атмосфера для самореалізації особистості, для актуалізації її творчого становлення; не простежується системність у підготовці соціально-правових заходів для школярів.

Аналіз результатів анкетування вчителів дозволяє зробити припущення про те, що існуюча методика навчально-виховної роботи не забезпечує достатню ефективність формування соціально-правової культури школярів. Це знайшло підтвердження і в результатах проведеного експериментального дослідження.

З метою виявлення рівня сформованості інформаційного компонента соціально-правових знань вчителів, було проведено анкетування 48 осіб – класних керівників та організаторів виховної роботи, які не є спеціалістами-правознавцями, не мають фахової підготовки.

Соціально-правові судження підлягають соціологічному виміру і здатні певною мірою відобразити рівень сформованості знань вчителів. Метою запропонованої анкети стало з'ясування інформованості вчителів про соціальні і правові знання.

Оскільки, критерії сформованості інформаційного компонента соціально-правової культури включали три напрями: наявність певної суми знань, самостійність у ході їх засвоєння, творче поповнення, тому й питання анкети склалися з трьох груп, які були спрямовані на з'ясування цих показників (Додаток В). В її основу покладено відкриті питання, які б не обмежували зміст відповіді вчителів. Опрацювання анкет передбачало оцінку цих показників у відповідності зі шкалою, відображеною у таблиці 2.8.

Таблиця 2.8

Рівень сформованості інформаційного компонента

Кількість вчителів	Рівні сформованості	Показники у відсотках
8	Високий	16,66
12	Середній	25
28	Низький	58,33

Проведений зріз рівня сформованості соціально-правових знань показав, що традиційні підходи до відтворення заходів з окресленої тематики забезпечує поверхові, безсистемні, фрагментарні знання. Низький рівень знань сформований у 58,33 % (28 осіб) вчителів, що характеризується епізодичними, неконкретними, безсистемними знаннями, невмінням добирати соціально-правову інформацію у процесі підготовки та проведення відповідних заходів. Вчителі не змогли пояснити інформацію, яка закладена у тренінгах, зокрема, що стосується їх соціально-правового наповнення. Серед опитаних 25 % (12 осіб) виявили середній рівень сформованості знань. Вчителі володіють певною сумою знань загального характеру, але при встановленні зв'язків між елементами, при порівнянні, узагальненні відчувають певні труднощі. Лише 16,66 % (5 осіб) опитаних продемонстрували високий рівень сформованості інформаційного компонента соціально-правових знань.

Симптоматичним є те, що при виявленні рівня сформованості *інформаційного компонента* на запитання (Додаток Д): «В чому полягає суть соціально-правового виховання?», «Які основні компоненти соціального права?», «В чому полягає доцільність вивчення саме цих компонентів школярами?», – 32 % вчителів (15 осіб) виявили небажання відповідати, мотивуючи це тим, що з цим матеріалом вони не знайомі, 26 % вчителів (12 осіб) відповіли на питання поверхово та показали спробу порівнювати, самостійно аналізувати, але достатньо обґрунтованої відповіді не дали. Лише 5 % (22 особи) проявили самостійність, гнучкість, активність мислення у доведенні власної точки зору.

На запитання (Додаток Є), наскільки самостійно і творчо вчителі підходили до виконання окремих завдань із самостійно проведених тренінгів з прав школярів (на освіту, здоров'я, харчування), переважна більшість обмежилась відповіддю “На це не звертали увагу і проводили тренінги за зразком”. Частина вчителів (30 %) оволоділи певним вмінням проведення тренінгових занять із школярами у позанавчальний час (в гуртках, на уроках позакласної роботи).

Отже, вчителі, які показали високий рівень знань про соціальне право, здобули їх за межами школи і того навчального закладу, в якому вони здобували вищу освіту.

Необхідно зазначити істотну відмінність між рівнем знань вчителів, які відповідно з навчальними планами університетів вивчали спеціальні дисципліни, пов'язані із правовим вихованням, і тими, хто вивчав їх мимохідь, не співвідносячи з соціально-правовим вихованням школярів. Наприклад, вчителі гуманітарних дисциплін (ми свідомо не працювали з викладачами юридичних та історичних відділень), де курси з основ правознавства, історії України, Конституційного права викладалися протягом семестру або всього навчального року, глибше знайомі з законами України, правовими нормами, мають уявлення про історичне походження права, його використання.

Зробивши висновки з результатів діагностики рівня сформованості інформаційного компоненту соціально-правової просвіти вчителів, зазначимо, що більшість із них має недостатній рівень знань про соціальне право дітей та молоді, не розуміє глибинних взаємозв'язків між різними компонентами і факторами, що складають соціально-правові знання. І як наслідок цього, неглибокі і неповні знання не забезпечують ефективного формування соціально-правових суджень вчителів.

Отже, проведене дослідження виявило протиріччя між наявним і необхідним рівнем сформованості знань вчителів про соціальне право і соціально-правових захист школярів.

Наступний етап констатуючого експерименту був спрямований на виявлення рівня сформованості *просвітницько-репродуктивних знань*.

Для відтворення своїх знань, суджень вчителям пропонувалися завдання, працюючи над виконанням яких, вони мали змогу використати придумані ними сценарії, схеми або тренінги. Цьому сприяли відеофільми про права дітей “Конвенція ООН про права дітей”, “Жорстокість та діти”, які демонструвалися на наших заняттях. Після перегляду таких фільмів, ми поставили запитання «Що Вас захопило при перегляді фільму?», «Які почуття у Вас викликає реалізація основних прав дітей у світі?».

Інші завдання включали перегляд документальних відеофільмів з життя дітей у США, Франції, Ізраїлю, Польщі. Відображення емоційного ставлення вчителів спостерігалось при обговоренні умебльованих класів шкіл зарубіжжя, при розповідях дітей про те, як вони проводять літні канікули, де відпочивають. Завдання полягало в тому, щоб вчителі за допомогою набутої інформації передавали своє емоційне ставлення до переглянутого відеоматеріалу. Практично більшість вчителів, що становить 31 особу (65,4 %), не справилися з поставленими завданнями.

Відтворюючи побачене, засноване на власному вираженні, відповіді передавали, в основному, інтерпретацію змісту за сценарієм фільму, точним переказом того, що відбувалося на екрані. Деякі вчителі не розуміли, як можна

передати та перенести на наш ґрунт їх інформативно-емоційний стан, який вони відчували під час перегляду відеофільмів. Тому, окремі з них відмовилися від використання завдання. Інші ж по кілька разів уточнювали “Чи можна зробити щось конкретне?”.

Виявлення суб’єктивного фактора, тобто ставлення вчителів до характеру виконуваної роботи, відбувалося під час анкетування. Питання анкети були поставлені таким чином, щоб уникнути стереотипних відповідей (“так” чи “ні”).

Перше і друге питання ставилися з метою з’ясувати: якому виду роботи віддають перевагу вчителі, чи потребують вони допомоги при виконання завдань. Таким чином, ми побічно визначили, як вчителі оцінюють свої почуття стосовно характеру роботи. Лише 8,4 % (4 особи) вчителів віддають перевагу виконанню робіт творчого характеру, більшість із них вважають, що їм самотійно вдається знаходити оригінальні шляхи реалізації поставлених завдань. 54 % вчителів (25 осіб) відзначили, що їм подобається виконувати завдання за розробленим сценарієм, схемою, інструкцією, при виконанні завдань вони періодично потребують допомоги фахівця. 77,6 % вчителів (18 осіб) займалися б короткочасною роботою за розробленим планом при постійній допомозі з боку фахівця.

Проте наші спостереження, в ході подальшої роботи, показали, що частина вчителів, які високо оцінили здатність самотійно творити, потребували допомоги фахівця, і частина вчителів, які вважали, що не можуть виконувати роботу без допомоги фахівця, проявили наполегливість і самотійність у виконанні завдань. Отже, ми відзначили, що 12,3 % вчителям (6 особам) притаманна неадекватна самооцінка (занижена).

Відповіді на наступні питання дозволили з’ясувати, якому характеру роботи у певному виді соціально-правової діяльності вчителі віддають перевагу. Зокрема, лише 8 % вчителів (4 особи) відзначили своє захоплення від роботи. Вони бажали виконувати її за власним сценарієм при певній свободі дій. При цьому, таке задоволення вони отримували б від різних видів

діяльності. 22,1 % вчителів (10 осіб) одержують задоволення від одного-двох видів діяльності, якщо передбачається їхня самостійність і в інших видах діяльності. Також вони отримують задоволення при виконанні завдання за сценарієм, який їм запропоновано. Решта вчителів (71,4 %), віддають перевагу виконанню завдання за розробленим кимсь іншим сценарієм або відчують байдужість чи незадоволення від запропонованих їм видів діяльності.

Після анкетування були проведені бесіди із вчителями, спрямовані на з'ясування причин такого, у більшості випадків, негативного чи байдужого ставлення до соціально-правової діяльності. Їх, навіть, дивувала така постановка запитань: вони уявляли, що процес такої виховної діяльності виконується тільки за усталеним зразком. Отримані результати наявності сформованості просвітницько-репродуктивного компонента подаємо у таблиці 2.9 нижче.

Таблиця 2.9

Рівень сформованості просвітницько-репродуктивного компонента

Кількість вчителів	Рівні сформованості	Показники у відсотках
4	Високий	6,5
10	Середній	22,1
34	Низький	71,4

Порівняння рівнів сформованості просвітницько-репродуктивного компонента з інформаційним дозволило виявити частину вчителів, яка досить інформована про права дитини, в той же час у них не сформовано позитивне ставлення до соціально-правової діяльності, відсутнє бажання самостійно розробляти сценарії, тренінги, шукати ефективні форми роботи по соціально-правовому вихованню.

З метою з'ясування рівня прояву активності у діяльності щодо соціально-правових знань (орієнтація особистості на діяльність, на процес активного творення та проведення соціально-правових заходів) було використано моделювання ситуацій (Додаток Ж), пов'язаних з готовністю вчителів до перенесення набутих знань у нові ситуації.

Наприклад, вчителям пропонувалось така ситуація: «Батьки не в змозі оцінити значення освіти для своєї дитини. Мати-швачка, батько-сантехнік. Деякі заробітки вони мають, живуть скромно. Хотіли б, щоб дитина працювала секретарем-референтом. Дитина розумна, має здібності до навчання. Як Ви переконаєте їх, що подальша освіта буде корисною для дитини?». Слід сказати, що 61,2 % вчителів (129 осіб) запропонували авторитарно-нав'язливий стиль розмови з батьками, який характеризувався логічними та інформаційними помилками. Лише 8,7 % вчителів (4 особи) зазначили, що батькам не потрібно відразу нав'язувати свою думку. Потрібно систематично переконувати їх, що хоча дитина і не вчиться на відмінно, але у неї хороша механічна, зорова пам'ять, вона багато знає інформаційно-енциклопедичного матеріалу, багато читає, батьки їй не допомагають робити домашні завдання, отже вона достатньо серйозно ставиться до виконання своїх обов'язків і та інше. У ході бесіди з'ясувалось, що ці вчителі і самі йшли до здобуття вищої освіти подібним шляхом, з радістю займаються навчально-методичною роботою. В університеті або інституті вони брали участь у студентських наукових олімпіадах, писали дипломні дослідження.

При виконанні завдань творчого характеру, що передбачають включення вчителів до розробки тренінгів, сценаріїв, планів уроків із соціального права, лише 8,7 % (4 особи) справились із завданням на високому рівні прояву активної діяльності. Частина вчителів проявили самостійність, творчість у виконанні завдань, пов'язаних з одним-двома видами практичної діяльності. У інших видах їх діяльність носила репродуктивний характер і вимагала допомоги викладача, що становить 25 % (12 осіб). Проте, на жаль, виявилось, що 66,3 % вчителів (32 особи) недосконало володіють теоретико-практичними знаннями. Вони потребують значної допомоги спеціаліста, їх результати у плані соціально-правового виховання та активної діяльності незначні або відсутні.

Оцінка виконання запропонованих завдань (див. Додаток Є), була проведена згідно з критеріями компонента прояву активної діяльності

(таблиця 2.10.). При цьому враховувались процес “творення” та володіння певними навичками у розробці тренінгів, сценаріїв; самостійність у виконанні роботи; результати правовиховної діяльності. Результати сформованості компонента прояву активної діяльності подаємо у таблиці 2.10.

Таблиця 2.10

Рівень сформованості прояву активної діяльності у вчителів

Кількість вчителів	Рівні сформованості	Показники у відсотках
4	Високий	8,7
12	Середній	25
32	Низький	66,3

Порівнюючи рівень сформованості компонента прояву активної діяльності з іншими компонентами, ми виявили, що найвищим є рівень сформованості інформаційного компонента. Значна частина вчителів володіє деякими знаннями із соціально-правового захисту дітей, виконує завдання репродуктивного характеру (високий і середній рівень прояву активної діяльності), хоча у багатьох із них досить низький рівень сформованості почуттєво-емоційного компонента.

Окреслюючи результати сформованості інформаційного, просвітницько-репродуктивного компонентів та прояву активної діяльності у категорії права культура, ми визначили рівень її сформованості у вчителів на вихідному етапі нашого дослідження, який подаємо у діаграмі (рис.2.4).

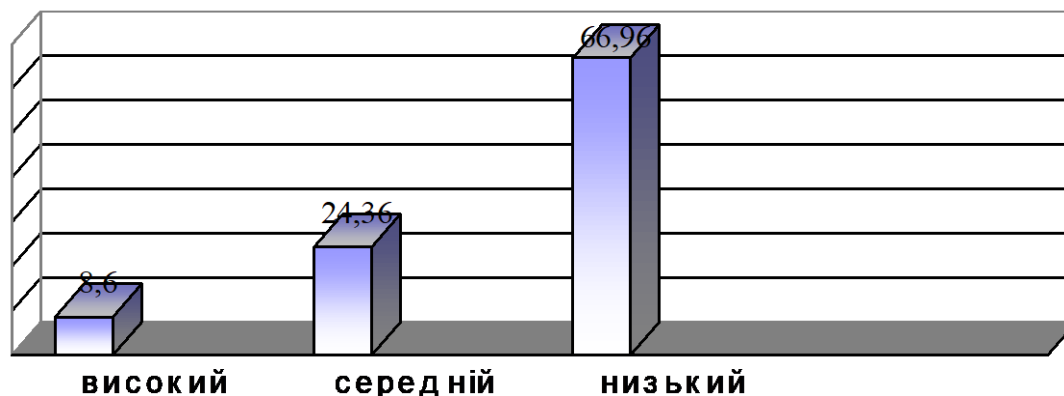

Рис. 2.4. Рівень сформованості соціально-правових знань вчителів

З метою прогнозування шляхів формування готовності вчителів до соціально-правового виховання школярів нами була проведена експертна оцінка сформованості соціально-правових знань у групах вчителів, яка була зіставлена з результатами анкетування, спостереження, моделювання ситуацій.

Такі результати зумовлені станом навчально-виховної роботи у вищих навчальних закладах, зокрема, викладанням дисциплін соціально-правового циклу, методами і прийомами педагогічного впливу, умовами проходження процесу формування правової культури майбутніх вчителів усіх спеціальностей. На наш погляд, є кілька причин, насамперед, обмеженість викладання соціального права всім майбутнім вчителям, при якому по суті ігнорується інформаційно-правове навчання на неспеціальних факультетах. У той же час вчителі не виявляють бажання оволодівати соціально-правовими знаннями, які можуть стати у пригоді їм у просвітництві учнів та батьків. Ці тенденції, дещо негативні, актуалізують проблеми щодо перегляду соціально-педагогічних умов забезпечення правового захисту школярів та розробки технологій і нових програм, тренінгів, які зможуть посилити цей процес як у навчальному, так і позанавчальному процесах школи.

2.2. Основні шляхи соціально-педагогічного впливу на розвиток правової освіти учнів старших класів у позанавчальний час

Виявлення шляхів соціально-педагогічного впливу на особистість учня старших класів у позанавчальний час є одним із досить важливих компонентів у структурі соціально-правової освіти школярів. Ефективність цих шляхів виховання визначається завершенням формування та активністю прояву соціально значущих якостей особистості. Зміна умов або шляхів педагогічного впливу на учня приводить до зміни суті його життєдіяльності в сучасних умовах.

Традиційний експеримент з метою соціального розвитку особистості як перехід із вихідного стану у стан-результат здійснюється за численними

параметрами і під впливом багатьох факторів. Це значно ускладнює їх аналіз, окрім того, важко зафіксувати розвиток соціальної особистості конкретизацією вибору кінцевого числа ознак, як про це говорять психологи [117; 124; 139; 224].

Тому у роботі обмежилися виявленням тенденцій розвитку соціальної особистості школяра. Показником ефективності експериментальної роботи визначено зміни у виборі педагогами шкіл напрямів та форм надання соціально-правових знань старшокласникам (табл. 2.11).

Таблиця 2.11

Напрями та форми надання соціально-правових знань старшокласникам (у %)

№ п/п	Основні напрями і форми надання соціально-правових знань підліткам, що обрано педагогами шкіл	Початок експерименту		Кінець експерименту	
		Ег	Кг	Ег	Кг
1.	Індивідуальна робота, теми бесід: “Мої основні права” “Я маю право на освіту” “Я маю право на здоров’я” “Я маю право на повноцінне харчування”	31	9,5	73,4	21
2.	Організація самовиховання та саморозвитку з соціального права: Інтелектуальна гра Соціально-правова олімпіада Змагання Проект із втілення соціальних прав дітей Виставка малюнків “Я знаю свої права”	19	12,3	75,2	39
3.	Прояв і розвиток здібностей (комплексна): Конкурс “Хто краще знає свої права” Фестиваль “Діти планети про свої права” Організація диспуту “Я маю право на...” Круглий стіл “Поговоримо про наші права”	26,5	10,1	80	35
4.	Диференційована робота із школярами: Гра “Станція моїх прав” Обмін думками “Чи порушуються мої соціальні права” Турнір ораторів соціального права Змагання правознавців Гра-екстрим Тренінг	17,6	12	85	37

Результати наведеної таблиці засвідчують, що орієнтація на взаємозв'язок особистісних потреб, вікових особливостей та цілеспрямованої організації діяльності особистості є правильною. Забезпечення їх прояву у практиці підвищують рівень активності школярів і їх свідомого включення у набуття соціально-правових знань. При цьому сама дитина максимально активно проявляє себе, включається в пізнавальну і розвиваючу діяльність. Таким чином, сам підліток значною мірою визначає набуті соціально-правові знання, а разом з цим й свій розвиток як особистості.

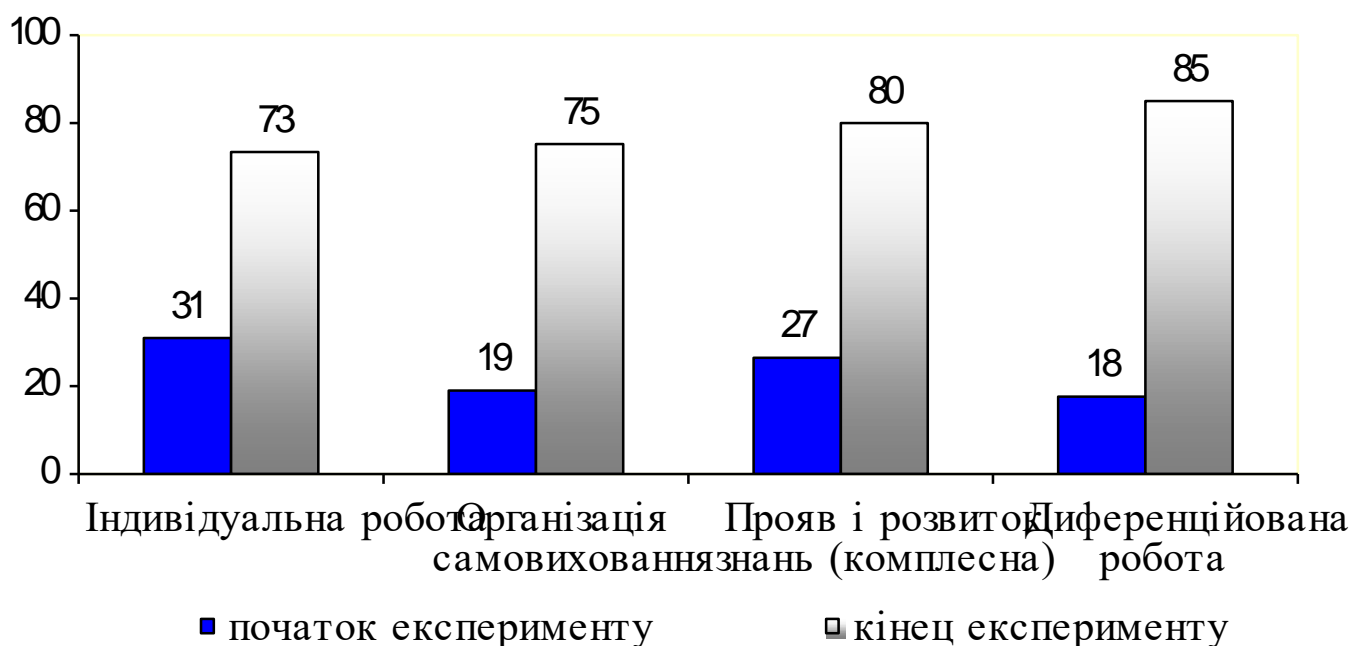

Рис 2.5. Динаміка сформованості соціально-правових знань старшокласників

У діаграмі (рис.2.5) ми наглядно наводимо показники підвищення рівня соціально-правових знань школярів за основними формами та напрямками правовиховної діяльності, що були обрані педагогами шкіл і реалізовані самими дітьми (експериментальна група).

Як видно із діаграми, найвищий показник ми отримали, використовуючи в роботі із учнями старших класів диференційний підхід. Якщо на початку експерименту лише 17,6 % школярів включилися в гру, в обмін думками (дискусію), у тренінг по формуванню знань своїх соціальних прав, то вже у кінці експерименту цей показник зріс майже у п'ять разів.

Отже, результати цієї частини експерименту були взяті нами за основу визначення методики соціальної правовиховної роботи у школі.

У процесі вибору шляхів педагогічного впливу на рівень соціально-правових знань школярів виходили з провідних умов становлення і розвитку особистості та напрямів власної реалізації підлітків у позанавчальній соціально-правовій діяльності. Це дозволило нам виокремити чотири основні напрями соціально-правової освіти старшокласників, які виявилися доцільними у практичній діяльності:

- 1) організація у позанавчальній роботі всіх форм правоосвітньої діяльності, що стосуються інформаційно-інтелектуального розвитку школяра;
- 2) застосування різноманітних форм соціально-правової роботи у життєдіяльності школяра;
- 3) широке включення підлітків в різноманітні соціально-правові ситуації;
- 4) корекція соціально-правових знань старшокласників.

Рис. 2.6. Модель формування соціально-правової освіти старшокласників

Представлений в схемі (рис. 2.6) взаємозв'язок практичної діяльності з іншими формами роботи із школярами не є вичерпним, можуть бути й інші шляхи, але ми включили, на наш погляд, найбільш суттєві напрями, які використовували при проведенні експериментального дослідження, тому що саме вони досить ефективно впливають на розвиток особистості підлітка.

Для подальшого висвітлення проблеми вважаємо за доцільне розглянути більш детально визначені шляхи.

Щоб особистість могла розкрити себе достатньою мірою, необхідно при плануванні позанавчальної роботи передбачити можливість функціонування всіх основних форм соціально-правової освіти школяра, і в першу чергу – предметно-практичну діяльність, тренінги, спілкування. Виокремлюючи ці форми, ми загострюємо увагу на об'єктивній можливості розвитку всіх потенційних сил школяра, а отже, на соціально-правовому виховному впливі (педагогів, всіх учасників) на особистість. На цю проблему свого часу звернув увагу А.В. Петровський, наголошуючи, що «складається таке враження, що як власне особистісні, “працюють” лише ті якості індивіда, котрі найбільш включені у провідну для даної соціальної спільноти діяльність, що ж стосується індивідуальних здібностей, то вони до певного часу залишаються “німими” [197, 163]. Очевидно, лише в результаті широкої репрезентативності всіх форм правовиховної діяльності вони можуть бути реалізованими, а не бути “німими”: інтелектуальні, інструментальні, експресивні та соціальні здібності учня» [206, 246].

Так, спостерігаючи за оволодінням старшокласниками знаннями у позанавчальній роботі завдяки участі у запропонованих нами тренінгах, можна було бачити в перші дні посилену активність підлітків. Цьому, без сумніву, сприяє відчуття новизни, усвідомлення корисності і потреби знань. Проходить 5-6 днів і активність спадає. Тут проявляється відсутність навичок до систематичної самоорганізації у різних видах діяльності, іноді накопичується байдужість від перенасичення подіями, фактами, людьми, немає навичок спілкування. Але спостереження педагогів свідчать про те, що

головною причиною є інше. Відомо, що для школярів завжди є притаманним бажання реалізувати себе у різних формах діяльності. Таке бажання не проявляється лише тоді, коли відсутні умови для реалізації особистості. Крім того, недостатні знання певною мірою також є проявом невпевненості в тому, чи можуть вони взяти участь в тій чи іншій формі роботи. Найвні невдачі в реалізації особистих знань школярі співвідносять будь з чим чи будь з ким, але не з самим собою. Це пояснюється тим, що старшокласники прагнуть будь-якою ціною самоствердитися. А звідси і поява необхідності прояву “Я” у всіх формах роботи. На певному етапі участі в тій чи іншій формі діяльності школярам стає немов би “тісно” співпрацювати, де можна успішно реалізувати себе, але де мало можливостей для більш широкого, наповненого, змістовного спілкування: для гри, змагань тощо. Спостереження під час проведення інтелектуальної гри “Я і мій Закон” дозволяють стверджувати, що присутня достатня залежність результативності діяльності в одній формі роботи від можливостей реалізувати себе в інших формах. Наприклад, тренінг для молодших школярів “Я маю право на навчання” проводили старшокласники, з якими такий ж самий тренінг провели вчителі – класні керівники.

За допомогою методів опитування, включеного спостереження, бесід було виявлено, що навіть ті, хто проявив себе особливо яскраво у певних формах, прагнуть реалізувати себе і в інших. Така тенденція простежується у 81,2 % обстежених нами школярів. Звичайно, не у всіх формах роботи підліток реалізує своє “Я”, свої здібності і вміння достатньо повно. Але майже кожен з них прагне випробувати, проявити себе у найбільш широкому спектрі дій.

Дослідницько-експериментальна робота показала, щоб дану ідею застосування всіх форм роботи реалізувати найбільш ефективно, необхідно виконати певні педагогічні вимоги:

- форми діяльності повинні бути якомога більш різноманітними;
- важливо, щоб школярі виступали суб'єктами форм роботи;

- у кожній окремо взятій формі від школяра вимагається докласти зусилля інтелектуальних, емоційних та вольових сил.

Важливим шляхом впливу для забезпечення соціально-правового захисту школярів є широке включення особистості в різноманітні соціально-правові ситуації.

Індивідуальна робота використовувалася нами під час підготовки до різних заходів. Особливо ми звертали увагу на дітей із неблагополучних сімей. Так, Оксана П. не приймала активної участі у проведенні гри “Що таке соціальне право?”. Після закінчення ми в індивідуальній бесіді поцікавилися, чому вона не бере участь у грі. Вона відповіла, що їй не цікаво, тому що не знає, що таке право. Нами було з’ясовано її сімейний стан і виявилось, що її батько-алкоголік, мати працює посудомийкою у санаторії і профілакторії, тобто 16 годин на добу, бабусі і дідуся вже немає, тому нікому контролювати не тільки домашні завдання, а й те, як вона проводить свій вільний час. За характеристикою класного керівника дівчинка здібна, але не вольова, завжди сидить тихо, за своїм бажанням ніколи не відповідає, хоча майже завжди уроки у неї зроблені. Ми індивідуально почали працювати з нею, і вже в кінці експерименту школярка сама пропонувала нам цікаві ігри на соціально-правову тематику, почувала себе впевнено, почала виявляти якості лідера.

Таким чином, за нашою рекомендацією, класні керівники працювали ще з багатьма дітьми експериментальної групи, і всі вони в результаті брали активну участь у конкурсах, олімпіадах, були співкерівниками у проведенні тренінгів для інших школярів. Результатом такої індивідуальної роботи було підвищення емоційного стану школярів, їх почали поважати ті, хто отримував добрі та відмінні оцінки. Такий напрям діяльності сприяв психологічному комфорту й успішному співробітництву школярів з однокласниками та з вчителями.

Результативність практичної соціальної правовиховної роботи забезпечується зацікавленістю класних керівників по залученню до такої роботи дітей, яка б підштовхувала їх до активної, самостійної та адекватної її інтересам діяльності. Організовуючи таку роботу, ми виходили із таких

міркувань: становлення підлітка як соціальної особистості – органічна частина всієї його життєдіяльності; виявлення мотивації діяльності підлітків – фактор доцільності його організації, необхідне забезпечення психологічного клімату у спілкуванні з однолітками, що спонукає його до співробітництва не тільки з однокласниками, а й з вчителями; схвалення і стимулювання успіхів школяра, спрямування його на саморозвиток та самовдосконалення.

На цій підставі можна вважати, що індивідуальна робота виходить за межі виховного процесу. Вона набуває статусу інтегративного методу, який забезпечує нові умови становлення особистості, за яких сама особистість максимально активно проявляє себе, пізнає, розвиває, формує. Самі школярі обирають напрямок свого розвитку і самовдосконалення. Тобто організація індивідуальної роботи є “способом педагогічного впливу на підлітка з метою оптимізації його спільного соціального, вікового та індивідуального розвитку” [122]. Саме такий підхід робить школяра активним співучасником та ініціатором соціально-правової освіти і власної правової культури, спираючись, при цьому, на свої здібності. У контрольних групах, за нашими дослідженнями, таких школярів завжди є близько 10 %, в експериментальних групах адекватний вибір видів діяльності спостерігається у 69,1 %, що може свідчити про закладені передумови подальшого розвитку респондентів.

Окрім того, помітно зростають можливості вибору школярами видів діяльності з подальшою орієнтацією на їх розвиток. Це є результатом індивідуальної роботи, спрямованої на їх самопізнання і саморозвиток.

До цього часу ще досить активно існує думка, що школяр не може жити поза колективом. Тому, нами колектив розглядається і як об’єкт, і як суб’єкт цілісного процесу. Зокрема, свого часу С. Шацький наголошував на тому, що саме в колективі школярі пізнають себе, оцінюють інших, реалізують свої здібності, свої запити та інтереси. А. Макаренко підкреслював, що колектив не пригнічує індивідуальність, а, навпаки, саме в колективі дитина може проявити себе всебічно і водночас збагачувати своє “Я” [135].

На думку вчених (А. Мудрика, В. Коротова, Б. Лихачева, О. Киричука), колектив не протиставляється індивідуальності, а виступає фактором її розвитку [152; 114; 127; 100].

Проте ми звернули увагу, що при проведенні масових соціально-правових заходів досить часто саме в колективі втрачалась індивідуальність. Скажімо, в колективі визначалися види діяльності, які обов'язкові для всіх. І при обговоренні практичних справ увага, перш за все, зверталась на їх престижність, вплив на авторитет групи, що приймала участь у заході. І при цьому найбільш активні школярі, які зацікавлені в набутті нових знань, апелювали до всіх щодо необхідності виявляти ініціативу, наполегливість, винахідливість, справедливість тощо. Вони були здивовані, коли кілька учнів заявили, що хочуть займатися своїми улюбленими справами (плаванням, дзюдо, математикою, рибальством тощо).

У такій ситуації довелося докласти чимало зусиль, щоб переконати активістів у тому, що кожна людина, без винятку, має, перш за все, соціальне право на таку діяльність, яка приносить їй задоволення, якщо при цьому не буде шкоди іншій людині або суспільству. Важливо лише вміти застосувати з користю для інших результати власної діяльності. Тут доречно зазначити, що результатами рибальства – мідіями, які запечені у тісті, ласували всі, хто брав участь у заході, запропонованому рибалкою.

Класні керівники та організатори позанавчальної роботи делікатно і не один раз наголошували на уміннях школярів, загострюючи увагу на тому, що кожний із учасників олімпіади або конкурсу міг вийти переможцем у змаганні.

Включаючи школярів у різноманітні форми роботи, різні за складністю і напрямками, ми дійшли висновку, що ефективність даного шляху значно зростає, якщо при цьому враховуються такі вимоги:

- наявність соціально-корисних правових завдань;
- ліквідація суперечності між індивідуальними та колективними потребами і інтересами;

- урахування наявних соціально-правових знань у школяра, його психічного, фізичного розвитку, а також соціального статусу батьків (економічне становище).

Важливим шляхом для забезпечення соціального захисту старшокласників є широке включення особистості в різноманітні соціально-правові ситуації. Велику роль тут відіграє і “ситуативний колектив”, який вже є новою соціально-правовою групою. А. Макаренко називав їх “зведеними загонами”. Потім вони зникли, хоча в принципі такі “ситуативні зағони” ми організовували у школах, де готували заходи із соціально-правової тематики. Така створена “ситуативна спільнота,” інтегрована своєрідним соціальним досвідом, який викликає близьку соціальну установку, емоційний настрій, стимулює творчу діяльність цієї спільноти [135, 86].

Ситуативна спільнота (група) створюється, як правило, в межах великого колективу і має чітко визначену мету діяльності для вирішення конкретних завдань, ситуацій: підготовка сценарію заходу з іншими збірними групами. Таке ситуативне товариство функціонує протягом порівняно короткого часу. Проте саме ця умова стимулює, активізує всіх учасників (як представників різних мікрогруп) проявити максимум умінь, винахідливості, оптимізму, працьовитості, зважаючи на те, що їх діяльність швидко завершиться. При цьому не можна не відзначити: чим вищий рівень розвитку і діяльності мікрогрупи, тим ефективнішою є діяльність ситуативної групи. У даному випадку ситуативна група виступає своєрідним індикатором соціального рівня розвитку особистості підлітка в тому чи іншому мікрооб’єднанні. Створюючи такі ситуативні групи, ми водночас розширюємо межі діяльності особистості, а отже, і шляхи та фактори, які впливають на активізацію особистості школяра, оскільки розширюється кількість його функціональних ролей і кожного разу вони можуть виконуватися в нових умовах. Це все разом допомагає старшокласнику набувати соціального досвіду, оптимізувати його власний саморозвиток. Реалізуючи себе в ситуативній групі як в середовищі, школярі

досить часто починають активніше включатися і проявлятися в життєдіяльності постійного колективу-класу, і при цьому задовольняти свої потреби, інтереси.

Практичний досвід, спостереження і аналіз результатів опитування респондентів показують ефективність періодичного включення старшокласників у ситуативні групи. Спільні інтереси будуть зростати, якщо класним керівником будуть враховуватись такі умови:

- діяльність, на основі якої створено ситуативну групу, повинна бути наповнена пізнавальними, емоційними і вольовими компонентами;
- діяльність ситуативної групи має носити творчий характер і мати чітке спрямування на розвиток соціально-правової культури;
- ситуативні групи повинні мати різноманітний характер і напрями діяльності з тим, щоб надати змогу всім учням реалізувати свої потреби;
- перед ситуативним колективом необхідно ставити конкретні цілі, реалізуючі які, кожен школяр виконує посильні для себе функції.

Проведене опитування дозволило нам з'ясувати задоволення старшокласниками своєю діяльністю у соціально-правових заходах у класі та ситуативній групі. Під час аналізу відповідей учнів старших класів, ми виявили високий відсоток бажаючих брати участь у соціально-правових заходах: тренінгах, іграх, олімпіадах, конкурсах тощо (табл. 2.12). Ці відповіді цілком вмотивовані, оскільки у контрольних групах не проводилася спеціальна орієнтація старшокласників на участь у зазначених заходах, що й дало відповідний результат.

Таблиця 2.12

Показники задоволення старшокласниками власною участю у різних соціально-правових заходах (у %)

Групи	У класі		У ситуативній групі	
	Кількість	%	Кількість	%
Експериментальна (205 осіб)	164	78,4	41	86,7
Контрольна (168 осіб)	54	21,2	54	30,3

Ще одним важливим шляхом, який сприяє становленню особистості старшого підлітка в школі, як обізнаного щодо соціально-правового захисту, на нашу думку, може бути, корекція його емоційного стану. Цей шлях, як стверджує ряд дослідників [15; 17; 206; 224; 244], підвищує самореалізацію вихованців у будь-якій сфері діяльності. Дослідження і наші спостереження дозволили виявити, що при прояві пригніченого настрою різко знижується результативність діяльності дитини, знижується зацікавленість у різних заходах. Такий стан може призвести старшокласника до емоційного зриву.

Зважаючи на те, що під час підготовки та проведення соціально-правових заходів ми не завжди могли близько контактувати з кожним учнем індивідуально, то, звичайно, і його емоційний стан у деякій мірі було важко прогнозувати. Адже він може залежати як від стану здоров'я, атмосферних коливань, так і від взаємин з батьками, однокласниками, друзями, взагалі від матеріальних проблем. Наприклад, Андрій С., який загалом був активним у підготовці до Благодійної акції “День захисту дітей” для дітей Лівадійської школи-інтернату (131 особа), Будинку дитини (48 осіб), Міського територіального центру для дітей-інвалідів (50 осіб), яка проходила за нашою участю у місті Ялта, в день проведення заходу не з'явився, але його бачили друзі і розповіли нам, що він “не має настрою”. У бесіді наступного дня виявилось, що хлопець не мав кишенькових грошей і йому було соромно за те, що він не зміг зробити особистий подарунок (надувну кульку) дитині-сироті, як він собі це запланував.

Отже “настрій” – це широке поняття, яке включає багато аспектів емоційного стану. Під час підготовки та проведення заходів неможливо весь час утримувати дітей у стані святковості, інтелектуальної чи емоційної напруги. Повинен панувати урівноважений настрій, який переходить тільки іноді у радісний (особливо, при досягненні успіху). Тут ми цілком згодні з вченими, які виявили і обґрунтували пульсацію настрою колективу і назвали це явище “маятниковим ефектом”. Зміна темпоритму “емоційного маятника”, все ж таки, повинна відбуватися з певною періодичністю. Не потрібно допускати його

“уповільнення” або “підвищення” (“бігу”), бо від цього залежить динаміка емоційного життя групи, яка готує та проводить певні заходи. При цьому виявляється специфіка прояву емоційного стану: відбувається швидке наростання радісних переживань і достатньо повільний, але помітний його спад. Тобто збереження такого емоційного стану має певну обмеженість у часі. Це дозволило зробити нам припущення, що для яскравого прояву позитивного емоційного стану (емоційного виверження) деякий час потрібна відсутність певних радісних вражень [198, 54].

В цілому учні найповніше проявляють себе, набувають впевненості в собі, результативніше діють, якщо переживають сильні емоційні позитивні переживання і знаходяться в піднесеному настрою.

Наприклад, при підготовці до загальнокримської акції “Милосердя”, яку проводила Служба у справах неповнолітніх, простежувався піднесений настрій старшокласників, які приймали від батьків та учнів шкіл одяг, взуття, канцелярське приладдя, продукти харчування для дітей із малозабезпечених та багатодітних сімей. Підлітки із задоволенням розподіляли та розносили таким сім’ям зібрані речі. Вони отримували велике задоволення від того, що можуть допомогти і така допомога є корисною. Цей настрій допустимий при піднесеному емоційному стані. В даній ситуації кожен учасник мов би піднімається на найвищу сходинку прояву своїх найкращих якостей. А таке сходження може відбуватися лише за умови позитивної емоційної мотивації дії як самого учасника, так і оточуючого середовища: тільки ти це можеш, тільки тобі це під силу.

Або участь у Школі волонтерів з пропаганди репродуктивного здоров’я, яка діє при Службі у справах неповнолітніх. Старшокласники експериментальних шкіл, яких навчали вчителі за розробленим нами тренінгом “Я маю бути здоровим” (для підлітків 15-18 років) [Додаток 3], представляли сценки із життя дорослих, які певний час вживали алкоголь, через сатиричний, гумористичний матеріал, в картинках. Цілком зрозуміло, що міні-вистава спонукає учнів до пошуків розумних і дотепних форм показу “падіння” таких

людей, тремтіння рук, невпевненість мови, неспроможність зв'язати слова, пошук грошей для випивки, вживання дешевого денатурату, неякісної їжі, і, що саме головне, вразливість фізичного стану, прояв хвороб. Також, вказує шляхи інтелектуального, фізичного, духовного “зростання”, якщо не вживати алкоголь; пошук роботи, яка приносить не тільки інтелектуальне, а й економічне задоволення; повага до батьків, друзів і так далі.

Після проведеного нами навчання з вчителями та тренінгових занять з учнями експериментальних груп на тему: „Я маю право на повноцінне харчування” (Додаток К), керівництво шкіл звернулося до Управління їдальнями з вимогою постачати якісні продукти для харчування школярів. При подальшому обстеженні було відмічено, що дійсно в асортименті з'явилися недорогі овочі та фрукти, які вже були доступні 71,8 % дітей. Рада батьків шкіл № 2 та № 9 знайшла спонсорів серед бізнесменів, що утримують хлібопекарні району Великої Ялти. З жовтня по травень включно вони зобов'язалися опікуватися згаданими шкільними установами та постачати, з розрахунку на кожного учня, щоденно по дві булочки або пиріжка чи один чебурек. Результатом цих дій було усвідомлення школярами позитиву від накопичених ними знань із своїх соціальних прав.

Оброблені анкетні дані дали нам змогу виявити задоволення як вчителів (100 %), так і учнів (98 %) та їхніх батьків (96 %) від проведеної роботи із забезпечення повноцінним харчуванням. Учні у своїх відповідях в анкетах на питання «Чи маєте ви повноцінне харчування?» після експерименту відповіли, що на сніданок вони тепер обов'язково мають твердий сир, масло, молоко, а після занять фізкультурою школа їм „дарує” чебурек та оливки. Оскільки цей продукт розповсюджений у Криму та має високу калорійність і може замінити інші компоненти необхідного повноцінного харчування. Учні також зрозуміли, що мають право вимагати для себе повноцінне харчування, звертаючись до класного керівника, адміністрації школи, батьківської ради. В цьому проявляється їх самоусвідомленість після набутих знань, із вивчення своїх

невід’ємних соціальних прав, які закріплені у міжнародних документах та Законах України.

Аналіз досвіду роботи з підлітками при проведенні з ними тренінгів та соціально-правових заходів засвідчує, що набуття ними знань щодо захисту особистих прав на основі діяльнісного підходу, прискорює цей процес і забезпечує гармонізацію застосованих умов і шляхів, які сприятимуть цьому становленню.

Конкретне педагогічне керівництво соціально-педагогічними умовами забезпечення соціально-правового захисту школярів включає різноманітні методи і прийоми. Зокрема, метод щодо саморозвитку можна назвати як спосіб реалізації спільних зусиль вчителя і учнів при реалізації цілей і змісту правовиховної діяльності. Конкретно тут спрацьовують методи оцінки і самооцінки емоційного стану.

Наприклад, самооцінка власного “Я” виражалася через створення “соціального автопортрета” за такими параметрами.

1. Я живу для...
2. Як я розумію: права, гуманність, демократизм, соціальні прояви.
3. Моя особиста соціально-правова позиція.
4. Моє сприймання нового у визначенні статусу школяра.
5. Моя відповідальність за власне життя та за життя інших.
6. Мої здібності: кому і для чого вони потрібні.

Аналіз представлених нам таких особистих соціальних портретів дозволив виявити, що більшість старшокласників свої соціальні якості дещо завищує і наповнює їх змістом, який не співпадає з характеристикою вчителя-класного керівника. Тобто, спостерігається завищена самооцінка, що притаманна старшим підліткам. Опитувані не помітили у собі відсутності тих або інших соціальних якостей. Ці результати слугували нам основою для подальшої мотивації оцінки вчинків поведінки школярів (головним бралось висловлювання “ти писав про себе таке..”). Цей прийом спрацьовував у 93-95 %

випадках у складних ситуаціях, що дозволяло виявити повне сприйняття соціального портрета, що було проявом соціалізації особистості.

Представлені показники у діаграмі (рис.2.7) лише по одному 11 класу гімназії імені А.П. Чехова міста Ялти, дозволили наочно побачити явно виражену динаміку розуміння школярами власного соціального портрета, що свідчить про їх усвідомлення якісних характеристик соціального прояву.

По вертикалі ми подаємо відсотковий показник усвідомлення вираження власного соціального портрета, а по горизонталі – часовий відлік від початку проведення тренінгів і до заключного, підсумкового заняття.

Як видно із діаграми, учні старших класів контрольної групи, які на початку експерименту дещо чули про закони соціально-правового захисту дітей із навчальних програм під час класичних занять у школі, але спілкувалися з друзями із експериментальної групи, розширили своє уявлення.

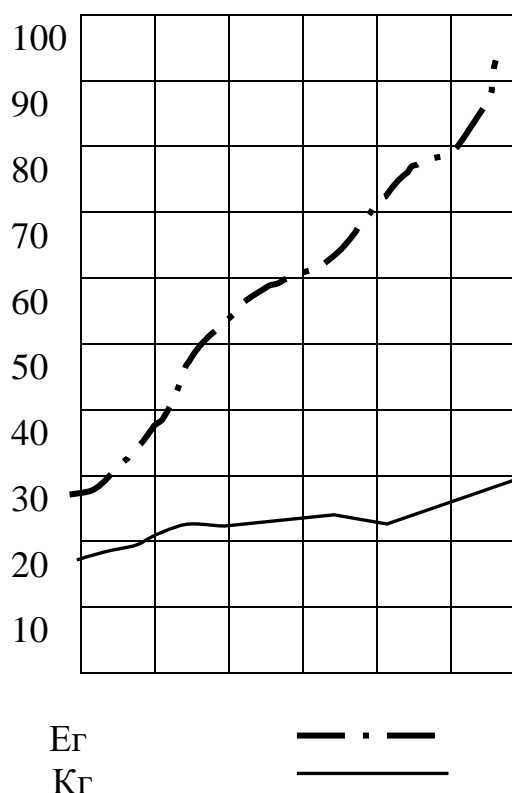

Рис. 2.7. Діаграма показників усвідомлення власного соціального портрета старшокласниками

Разом з тим, підлітки, охоплені нашими тренінгами, не лише розширили своє уявлення, але 96 % із них підвищили свої знання. Це дало їм змогу усвідомити необхідність постійного вивчення соціального права не тільки для дітей, а й взагалі, що є умовою їх самоствердження.

Традиційні методи самоствердження, саморозвитку і становлення через набуття соціально-правових знань реалізуються за допомогою ряду прийомів:

- стимулювання і позитивна оцінка набуття знань певного характеру;
- залучення школяра до застосування цих знань у заходах;
- виведення найбільш обдарованих учнів на рівень співкерівника у підготовці заходів;
- загострення позитивної чи негативної самооцінки тощо.

Все це разом дозволяє старшокласнику побачити себе з різних сторін: соціальною особистістю, знавцем соціального права, консультантом з набутих знань для друзів, просто людиною, яка прагне допомоги іншим.

Сьогодні показує, що аналіз соціального самопочуття молоді буде неповним, якщо не навести дані стосовно погляду у майбутнє. Зміна умов соціалізації, більш „жорстокі правила гри” у боротьбі за соціальний успіх зумовили формування у молоді нової системи пріоритетів стосовно тих якостей, які потрібно формувати та розвивати. На першому місці – стійкість у боротьбі з труднощами (71 %), освіченість (66 %), як запорука потенційних можливостей своєї кар’єри, сила і витривалість (63 %), відповідальність (63 %), працьовитість (63 %), діловитість (52 %). Тобто у сучасної молоді сформоване уявлення та розуміння про важливість „проринкових” якостей для досягнення успіху [118].

Класні керівники та організатори позанавчальної роботи в експериментальних групах, де апробувалась наша методика із забезпечення соціально-правового захисту старшокласників, відзначали таке: різко посилювався інтерес учнів до знань, підвищувався інтерес до участі у загальних заходах, зокрема благодійних акціях, з’явилося бажання у багатьох підлітків

вислуховувати думки інших, зокрема дорослих, з'явилася довіра до органів внутрішніх справ, соціальних служб для молоді, виконавчої влади.

Запропоновані методи, методики та технології посилюють виокремлені умови соціально-педагогічного забезпечення соціально-правового захисту старшокласників. А проаналізовані шляхи педагогічного впливу на соціально-правову освіту старшокласників дозволяють їм розкривати свої здібності, реалізувати інтереси, знання, навички і вміння. І, як результат цих дій, сприяють самоствердженню особистості.

2.3. Результати перевірки ефективності соціально-педагогічних умов щодо забезпечення правового захисту школярів

Практична перевірка ефективності педагогічних умов формування соціально-правових знань педагогів відбувалася в ході формуючого експерименту. Експериментальна робота була спрямована на розв'язання таких завдань: виконання і перевірка ефективності технології формування соціально-правових знань, вивчення особливостей формування соціально-правових знань вчителів з різним рівнем сформованості (інформаційного, просвітницько-репродуктивного компонентів та прояву активної діяльності правової просвіти), виявлення ситуацій, в яких у педагогів з'являється потреба у застосуванні набутих знань та передачі набутого досвіду роботи щодо правовиховної діяльності школярам, перевірка динаміки зростання показників сформованості соціально-правових знань педагогів, встановлення взаємозалежності між рівнями кожного досліджуваного компонента.

Теоретичне обґрунтування цих компонентів нами було представлено у підрозділі 2.1. В основі експериментальної роботи покладено програму, яка передбачала розробку та впровадження нових технологій формування соціально-правових знань вчителів, класних керівників та організаторів виховної роботи з урахуванням інших педагогічних умов.

Сутністю дослідження, яка зумовила результативність процесу формування соціальних-правових знань, стало залучення класних керівників та організаторів виховної роботи до оволодіння соціально-правовими знаннями завдяки включенню їх у систему факультативних занять, які об'єднали у собі особливості змісту законодавчої та практичної основи позакласної та позашкільної роботи і базувалися на різних видах діяльності.

Застосування розроблених технологій здійснювалось під час проведення факультативу “Соціально-педагогічні умови забезпечення правового захисту школярів”. Одночасно нами було розроблено програму навчального курсу “Права дітей у сучасному світі”, в якій передбачалося дати відомості вчителям про соціально-правові особливості у роботі з школярами, окреслити соціальні напрямки та конкретні технології застосування основних знань із соціально-правового захисту дітей (Додаток А). Крім того запропоновано тренінг до цього курсу, в якому визначено основні типи навчально-виховних завдань (Додатки З, К), які активізують в учителів інтерес до соціально-педагогічного захисту школярів.

З метою виявлення ефективності запропонованих технологій було визначено експериментальні та контрольні групи серед вчителів, класних керівників та організаторів виховної роботи. Протягом 2000–2002 років теоретичний курс був ідентичним для експериментальної і контрольних груп. Експериментальна групи налічували 24 особи вчителів, класних керівників та організаторів виховної роботи, а також 50 вчителів-предметників. У контрольній групі навчалося також 24 вчителі, класні керівники та організатори виховної роботи і вчителі-предметники.

Метою роботи в експериментальній групі було формування соціально-правових знань вчителів у процесі застосування запропонованої технології у єдності трьох компонентів: інформаційного, просвітницько-репродуктивного та проявів активності у діяльності. Особлива увага зверталася при цьому на формування позитивного ставлення вчителів до основ законодавства та різних видів соціально-правової діяльності, пов'язаних з цим напрямом, прагнення до

поліпшення поведінки через оволодіння знаннями із захисту прав дітей, а не тільки відтворення у процесі навчання здобутих знань. У контрольній групі ставилось завдання – створити умови для опанування вчителями технологією оволодіння знаннями для виконання завдань репродуктивного характеру.

Сьогодні навчальними планами з вищої школи, за якими готуються студенти – майбутні соціальні педагоги – передбачено вивчення навчального курсу “Основи соціально-правового захисту дітей та молоді” протягом 57 годин. Тому для вчителів ми розрахували наш курс на таку ж кількість годин, щоб посилити рівень поінформованості вчителів – неспеціалістів з даного напрямку діяльності. Це дало нам можливість вирівняти знання вчителів інших спеціальностей, які працюють у школах, але обмежені у знаннях, що стосуються соціально-правового аспекту в школі.

У ході експериментальної роботи, спрямованої на формування соціально-правових знань, було доцільним використання високоякісної наочності, яка несе достатній інформаційний потенціал, викликає позитивне ставлення і спонукає до бажання практично включатися до соціально-правозахисної діяльності дітей. В нашому досліді такою наочностю стали: копії особових справ неповнолітніх правопорушників, відеофільми із застосуванням знань про права дитини, планшети ООН із відтворенням у картинках основних прав дітей, фотографії дітей та юнацтва, які займаються жебрацтвом, побитих батьками або друзями, в тому числі дівчат-підлітків, які втягнуті у секс-бізнес.

Ми віддавали перевагу реаліям щоденного життя, а не мрійливим уявленням про те, що всі діти виховуються у сім'ї та школі однаково, і це нібито не потребує глибоких правових знань, бо цими скаліченими дітьми повинна опікуватись лише міліція. Ми віддавали перевагу проявам фактів реального життя, тому що це дозволяє більш детально ознайомитись із позашкільним життям дітей, відчути його матеріальність, побачити негаразди, встановити відповідність між вихованням у школі та вуличним життям дитини, співвіднести поведінкові характеристики дитини. Використовувались ці ілюстрації на факультативі тому, оскільки в дійсності складно показати цей

негативний життєвий досвід: такі діти погано йдуть на контакт з усіма тими, хто намагається залучити її до певної виховної діяльності.

Однією з педагогічних умов формування правової культури вчителів є взаємопов'язане використання правових знань у різних життєвих ситуаціях. Високо цінував працю вчителя В.О. Сухомлинський. У своїй книзі “Розмова з молодим директором” він наголошував: “Особливо раджу навчитися бачити взаємозалежність таких явищ, як праця вчителя і знання учнів, урок та інші різноманітні форми організації навчально-виховного процесу, культура педагогічного процесу на уроці і творча лабораторія вчителя, книга і розумова праця учнів, духовна спільність учителя і дітей та виховний вплив учителя як людини, як особистості на розум і серце вихованців” [229, 253-254]. Бо й справді, якщо учень допустив до своєї душі, до свого серця вчителя, то тим більше знань він здобуде не лише у процесі навчання, а й у позанавчальній діяльності, тим образніше, яскравіше, більш емоційне враження справлятимуть додаткові знання та заходи вчителя. А тим самим буде підвищуватися авторитет вчителя, його мудра педагогіка, котра рекомендує або відкидає, схвалює чи засуджує, спостерігає чи повчає.

Впродовж усієї експериментальної роботи широко використовувались положення про загальнолюдські цінності, зокрема, про такі, як доброта, щирість, дружба, аналізувались деякі пісні так званого “тюремного”, жанру з погляду культурної та правової освіти, виявлявся негативний підтекст в них, за дружніми бесідами-семінарами розглядалися погляди на цей жанр дітей із різних сімей, характеризувалися автором таких текстів.

Варто відзначити, що ефективність запропонованої технології формування соціально-правових знань значною мірою залежить від соціального середовища, у якому працюють і вчителі, і учні. З цією метою перед початком занять ми відповідним чином обладнали кімнату, створюючи специфічний інтер'єр, який сприяє глибинному прийняттю теми заняття. Так, перед першим заняттям в інтер'єрі приміщення були використані прапори України та Автономної Республіки Крим, Герб України, на стіні вивішено Гімн України,

стіл вкривала скатертина з українським орнаментом, на якому були розкладені папери із списком Законів України, що стосуються соціального захисту прав дітей, Конвенція ООН про права дитини, Європейська Соціальна Хартія. На базовому стенді нами було розміщено коротку історичну довідку про Кримський півострів, фотографії визначних осіб Криму.

Досягненню позитивних результатів сприяє залучення вчителів до національної культури, адже для багатьох вчителів Крим – не є місцем народження, а прибули вони у школи за розподілом і багато з них погано знають українську культуру, татарські звичаї, не мають уявлення про взаємовплив українського та татарського соціального права. Залучення викладачів до соціально-правової культури у процесі оволодіння технологіями навчання школярів правознавчим основам значно підвищує статус соціального педагога, класного керівника та організатора виховної роботи у школі, а запропонований нами синтез красивого і корисного під час проведення факультативу позитивно впливає на мотиваційну сферу, підвищує у них інтерес до набуття нових знань.

Поява інтересу, питань щодо змісту стендів свідчить про прояв зацікавленості у вчителів до різних тем заняття.

Оцінка рівня сформованості інформаційного компоненту правової просвіти проводилась при вивченні кожної теми окремо і в кінці вивчення курсу загалом “Права дітей у сучасному світі” на базі основних напрямків, визначених у параграфі 2.1. Наприклад, при вивченні теми “Освіта дітей” був запропонований ряд завдань такого типу:

1. Із основних міжнародних документів (Європейської Соціальної Хартії, Декларації прав дитини, Європейської конвенції про визначення та виконання рішень стосовно опіки над дітьми та про поновлення опіки над дітьми) необхідно вибрати ті позиції, що стосуються освіти дітей. Назвати їх, пояснити, чому саме в такій редакції представлені права дітей.

Вчителі контрольної групи у переважній більшості (82 %) використовували ті знання, які отримали самотійно уривками, безсистемно, за

межами навчальних закладів, іноді вони не могли знайти певну позицію. На питання “Чому саме ця позиція?”, відповідали: “Різниці немає, до того ж вона найперша” і т. ін. У вчителів експериментальної групи простежується тенденція до мотивації відповідей. Типовою є відповідь: “Для роботи з окремо взятим учнем я виберу всі позиції, пов’язані з освітою, тому що вони свідчать про турботливе ставлення дорослих до дітей всього світу, незалежно від рівня розвитку країни”.

2. Порівняти Європейську Соціальну Хартію та Декларацію прав дитини. Вчителям ставилося запитання: “Чому так називаються ці документи?”, “Яке Ваше ставлення викликають ці документи?”, “Чому зараз вибрані саме ці документи?”

Вчителі контрольної групи відзначали, що запропоновані документи є однаковими за суттю, але різні за змістом. Однаковим є те, що вони – міжнародні.

Вчителі з експериментальної групи доводили, що ці міжнародні документи приймалися в різний час: 1952 і 1959 роки, перший є загальним для соціально-правової діяльності і забезпечує громадянські, політичні та культурні права всім людям, опирається на Європейську Конвенцію про захист прав людини та основних свобод 1950 року, а Декларація прав дитини спрямована на розвиток особистості дитини, присвячена тільки їй і в цьому є цінною для всіх держав-учасниць, що її продекларували. Це був певний спосіб самовираження особистості вчителя. Наприклад “Європейська соціальна Хартія за мету ставить захист та здійснення ідеалів і принципів, що притаманні будь-якому суспільству, яке розвивається”.

Важливе значення в роботі надавалося розкриттю особливостей єдиних принципів цих документів, їх зв’язку з життям європейських країн, зокрема питанням, пов’язаним з освітою, наданням загальної безплатної початкової освіти всім дітям, незалежно від їх походження. В процесі з’ясування витоків того чи іншого принципу документів, вчителі виконували такі завдання:

1. Пояснити, чому “Кожна людина має право на відповідні послуги у сфері професійно-технічної орієнтації”, “Що забезпечує Європейська Соціальна Хартія статтею 10?”, “Чому тут не виокремлено право на освіту?”.

2. Пояснити, чому право на освіту забезпечується саме Декларацією про права дитини? Чому у принципі 7 записано, що “освіта має бути безкоштовною і обов’язковою, в усякому разі на початкових стадіях?” Як це право застосовується в Україні?

3. Прочитати всі Статті Хартії та всі Принципи Декларації, виявити наявну різницю? Що з положень цих документів простежується у законодавстві України?

У відповідях респондентів на перший блок запитань вчителі конкретної групи виявили неповні знання міжнародних документів. Вони відзначали, що “професійно-технічна освіта” для багатьох і є тією “верхньою точкою”, яку діти мають досягти. Ці вчителі не виокремили право на загальну освіту.

Відповіді на цей же блок запитань вчителів експериментальної групи були значно глибшими, змістовними, свідчили про орієнтацію в цих питаннях: “У світі, особливо центральноафриканському регіоні, багато дітей взагалі не відвідують школу. Там панує голод і хвороби, діти постійно не доїдають. Кращі справи на Близькому Сході та країнах Азії, але там інша проблема, за мусульманськими звичаями дівчаток віддають заміж у 12-13 років і вони просто не встигають отримати не те що професійну, а й середню освіту. Основний їх обов’язок бути люблячою дружиною, гарною матір’ю, вміти готувати, обслуговувати сім’ю, виховувати дітей. І це в кращому випадку. У гіршому, якщо сім’я дуже бідна, дітей продають у більш багаті сім’ї, щоб вони могли хоча б за харчі вижити та працювати на хазяїна”.

Щоб відповідати на другий і третій блок запитань, вчителі повинні знати не тільки міжнародні документи, а й вивчити Конституцію України та “Закон про освіту”, усвідомити їх змістовну сторону.

На друге і третє завдання вчителі контрольних груп дали поверхові відповіді: недостатньо чітко розкрили значення права на освіту у світовому

просторі, не зазначили, як право застосовується в Україні, як право на освіту акцентовано в Конституції України, не зуміли виокремити безоплатну початкову освіту та безоплатну загальну середню.

Вчителі експериментальної групи виявили знання елементів освіти, які розглядаються у міжнародних документах, змістовно виокремили право на професійно-технічну освіту як таку, що надає учням професію, але відзначили, що без отримання загальнообов'язкової середньої освіти, яка надається нашою країною згідно Конституції, немає сенсу вчитися далі, бо дитина не отримає певних знань, необхідних для подальшого життя та навчання.

У результаті проведеної роботи 41 % вчителів експериментальної групи правильно змогли зробити висновки щодо зв'язку міжнародних документів та Законів України: всі юридичні міжнародні документи мають відповідати інтересам країн світу, їх звичаям і традиціям; документи про діяльність країн щодо освіти дітей підпорядковані певній меті (підвищення освітнього та культурного рівня кожної країни); необхідно враховувати використання цих документів при втіленні Законів про освіту в Україні.

Для перевірки самостійності вчителів у ході засвоєння знань такого типу кожен із учителів отримав витяги з міжнародних документів та українських законів про освіту, навчання та виховання дітей у розрізі соціально-правового захисту дітей та молоді. Завдання полягало у тому, щоб виявити спільні і відмінні визначення даних положень, пояснити їх особливості. Водночас використовувалась наочність, зокрема, малюнки фонду ЮНІСЕФ [91, 56-57] із графічним відображенням дитячих соціальних прав та їх співвідношення, короткими коментарями до них (Додаток Л). При потребі вчителі зверталися до викладача. Дослідження показало, що вчителі контрольної групи мали певні труднощі в аналізі, зіставленні, узагальненні відомих знань, поставала необхідність у допомозі викладача. Часто лише за вказівкою педагога активізувалися набуті знання.

Вчителі експериментальної групи досить самостійно співвідносили знання, більш глибоко розуміли взаємозв'язки. Вони підкреслювали, що,

ознайомлюючи дітей зі своїми правами через таку наочність, школярі більш ефективно, завдяки зоровій пам'яті, запам'ятають свої права, їм буде більш цікаво перемальовувати близькі для себе ідеї, через таку ігрово-малюнкову форму досягнуть розуміння цих прав, знайдуть для себе нові права, про які вони ще знають, або придумують свої малюнки про права, якими вони можуть скористатися. Зацікавленість викликав малюнок № 13, який трактується так: “Жодна дитина не повинна прибирати свою кімнату”. І тут думки у вчителів розійшлися: це стосується іграшок, книжок, чи стосується вологого прибирання. Деякі вчителі запропонували змінити малюнок, при цьому відзначили позитивне і негативне у зображеннях. Вони дійшли висновку, що обов'язково поговорять про це із школярами і дадуть можливість дітям висловити свої думки з приводу кожної із картинок, виокремлюючи неправильні.

При побудові своїх відповідей вчителі експериментальної групи використовували знання, набуті в ході факультативних занять, інтерпретували їх, додаючи інформацію, отриману на заняттях ще у вищих навчальних закладах з історії, правознавства, народознавства, психології. Зауважимо, що вчителі експериментальної групи широко використовували довідковий матеріал, енциклопедичні словники, підручники з правознавства, словники юридичних термінів, філософський словник, психологічну і соціально-педагогічну літературу тощо. У них не було потреб звертатися за допомогою до тренерів.

Результативність дослідження свідчить про те, що вчителі експериментальної групи відрізняються більшою самостійністю при засвоєнні знань, ніж вчителі контрольної групи.

Завершальним етапом формування інформаційного компоненту є актуалізація вчителями набутих знань та їх творче поповнення у нестандартних умовах. Головне завдання полягало у виявленні вчителями можливих шляхів усунення прогалин у поінформованості про певні події, яке реалізувалося за допомогою моделювання соціально-педагогічних ситуацій.

1. Скласти перелік основних прав дітей згідно із реальною ситуацією на Кримському півострові за власними спостереженнями і висновками, включаючи право на освіту, здоров'я і харчування.

2. Скласти свій ескіз вказаних прав дітей, підтримуючи або відкидаючи малюнки, запропоновані UNICEF.

3. Вам потрібно взяти участь у конкурсі “Права дітей та їх реалізація”, де демонструватимуться Ваші малюнки та малюнки дітей класу, де Ви є керівником. Малюнки дітей повинні бути на ту ж тему, що й Ваші. Дайте свої пропозиції.

Учителі контрольної групи в основному не досить вдало користуються отриманою інформацією, відчують труднощі при перенесенні знань у нестандартну ситуацію і не знають, як поповнити їх в разі потреби. Вони не усвідомлюють, що отриманий досвід в галузі соціально-правового захисту може і повинен бути використаний у сучасних нетрадиційних умовах. Симптоматичним є те, що в середньому по три учителі кожної конкретної підгрупи моделювали власні ситуативні малюнки на основі синтезу знань про сучасні умови соціально-правового захисту дітей для участі у конкурсі. Решта учителів використовували типові малюнки, запропоновані нами, при цьому 34 % вчителів показали достатній рівень набутих знань щодо перенесення їх в нову нестандартну ситуацію.

Більшість вчителів самостійно шукали шляхи подолання прогалин у своїх знаннях (“піді до бібліотеки, пошукаю в енциклопедії”, “подивлюсь вдома підручники”, “запитаю у вчителів-предметників”, “схожу до художників, пораджусь, як краще намалювати”, “придумаю сама”).

Після завершення вивчення основ соціально-правового захисту прав дитини у сучасному світі була проведена обробка всіх отриманих результатів відповідно із шкалою критеріїв інформаційного компонента, які ми подаємо у таблиці 2.13.

Таблиця 2.13.

Динаміка сформованості інформаційного компонента в експериментальній та контрольній групах у вчителів (у %)

Рівні сформованості	Група Ег					Група Кг						
	На початку експерименту			Після експерименту			На початку експерименту			Після експерименту		
	кількість вчителів	%		кількість вчителів	%		кількість вчителів	%		кількість вчителів	%	
Високий	4	16,7		21	87,5		4	16,7		8	33,3	
Середній	6	25		2	8,3		6	25		10	41,7	
Низький	14	58,3		1	4,2		14	58,3		6	25	
Усього	24			24			24			24		

На початку експерименту вчителів з високим рівнем сформованості інформаційного компонента було 16,7 %, після – 87,5 %; з низьким рівнем – 58,3 %, після – 4,2 %, тобто показник виріс на 54,2 %, що свідчить про ефективність нашої роботи.

Порівняння сформованості інформаційного компонента в експериментальних і контрольних групах подаємо у діаграмі (рис. 2.8.).

У кожній діаграмі ми показуємо рівень сформованості на початку і після експерименту, причому якщо для високого і середнього рівня показник іде вгору, то для низького – вниз, тобто зменшується кількість вчителів, які мали низький рівень інформаційного компонента.

Порівнюючи результати сформованості інформаційного компонента у вчителів про соціально-правовий захист дітей у сучасному світі до і після експерименту, можемо зробити висновок: в експериментальній групі збільшилась кількість вчителів, що мають високий рівень на 70,8 %; на 16,7 % – зменшилась кількість вчителів середнього рівня; 54,2 % – з низьким рівнем. У

контрольній групі теж відбулися зміни, особливо у вчителів із низьким рівнем, він змістився від 58,3 % до 25 % респондентів.

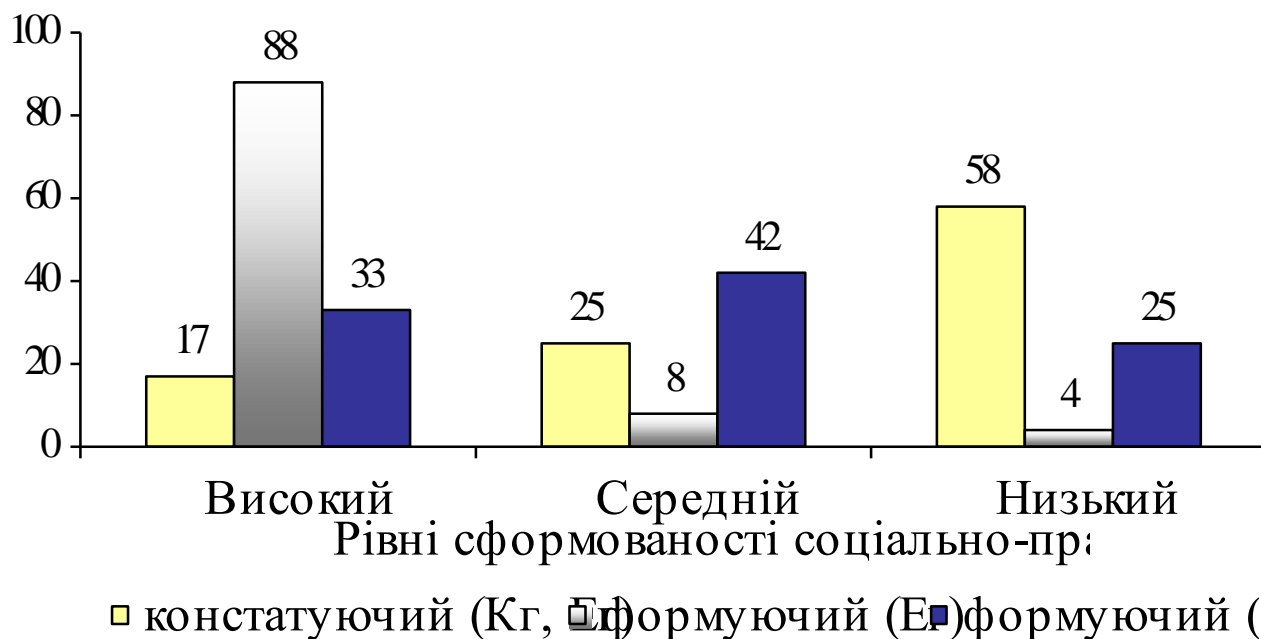

Рис. 2.8. Динаміка сформованості інформаційного компонента у вчителів (у %)

В усіх групах показники рівня сформованості інформаційного компонента зросли завдяки тому, що теоретичний курс читався їм одночасно, тобто наявність знань була приблизно однакова, але рівень самостійності у застосуванні цих знань, актуалізації, творчого поповнення значно більше зріс у групах експериментальних, тому що у них значно піднявся рівень просвітницько-репродуктивного компонента.

Одним із засобів актуалізації просвітницько-репродуктивного компонента виступає усвідомлене сприймання. В даному дослідженні динаміка аналізується за виконаною самостійною роботою щодо впровадження знань про права дітей у позакласній виховній роботі (“Показники інформаційного компонента”).

Важливого значення набуває просвітницько-емоційне відчуття вчителя, його творче ставлення до набутих нових знань, яке визначалося через самостійну роботу на факультативному занятті; та самооцінка вчителя, яка

з'ясовувалася завдяки виставленим балам. Основними питаннями, на які очікували відповіді були такі:

1. “Мої враження від Конвенції ООН про права дитини”.
2. “Мої враження від розкриття прав дитини щодо здоров'я”.
3. “Моє ставлення до прав дитини в галузі харчування в Україні”.

Перед виконанням самостійної роботи тренер створював ситуацію, яка б стимулювала вчителів. Для досягнення цієї мети ми ставили завдання типу:

1. “Як би я була Президентом, щоб я додала до Конвенції ООН про права дитини в освіті, здоров'ї, харчуванні?”
2. “Як би я була Міністром освіти і науки, які б документи розробила?”
3. “Як би я була ректором університету, директором школи, щоб нового запровадила для абітурієнтів-школярів?”

Цінність роботи полягає у змісті власних розроблених відповідей, їх своєрідності, що дало можливість оцінити рівень творчої інтерпретації означеної проблеми вчителями. Домінування нестандартних відповідей, їх зв'язок з реальністю та в деякій мірі прояв романтизму дозволив розподілити самостійні роботи за рівнем сформованості просвітницько-репродуктивного ставлення компонента, зокрема, ставлення до правових документів. Структура, динамізм, орієнтація на інтелектуальність кожного учня дозволила виявити завдяки цим роботам рівні сформованості самооцінки вчителів.

В основному виявлено низький і середній рівень просвітницько-репродуктивного компонента у вчителів контрольної групи. Вони показали незадоволення від поставленого завдання. Лише незначна частина вчителів (2,08 % – 8 осіб) прагнули до створення власних варіантів. Деякі вчителі не зрозуміли отриманого завдання і не змогли навіть за допомогою додаткових питань висловити своє внутрішнє ставлення до певної події. Для виконання завдання їм необхідно було додаткове тлумачення правових принципів та статей. Такий стан речей обумовлений переважанням авторитарного стилю спілкування, невмінням вчителя створити творче, демократичне середовище

для розкриття та отримання знань їхніми учнями, що призводить до почуття дискомфорту у процесі сприйняття освітніх цінностей.

У той же час у вчителів експериментальної групи таке завдання викликає почуття задоволення, бажання знайти власний варіант здійснення соціально-правової освіти, іноді, навіть, достатньо вільну інтерпретацію статей міжнародних та українських документів.

Такі позитивні результати забезпечувалися ходом підготовки до вивчення соціально-правових актів, під час якого вчителі спочатку знайомилися з виникненням, наприклад, найдавнішого права у Римській імперії, Давній Греції, Давньої Русі, його становленням та розвитком, особливостями соціального піклування на території України у IX–XII сторіччях, його функціями і використанням. Сформованість системних знань створила умови для вільного розкриття ставлення вчителів до соціально-правового взагалі, його застосування основних норм соціально-правового захисту школярів, розвитку практики з цих питань протягом багатьох років.

Таблиця 2.14

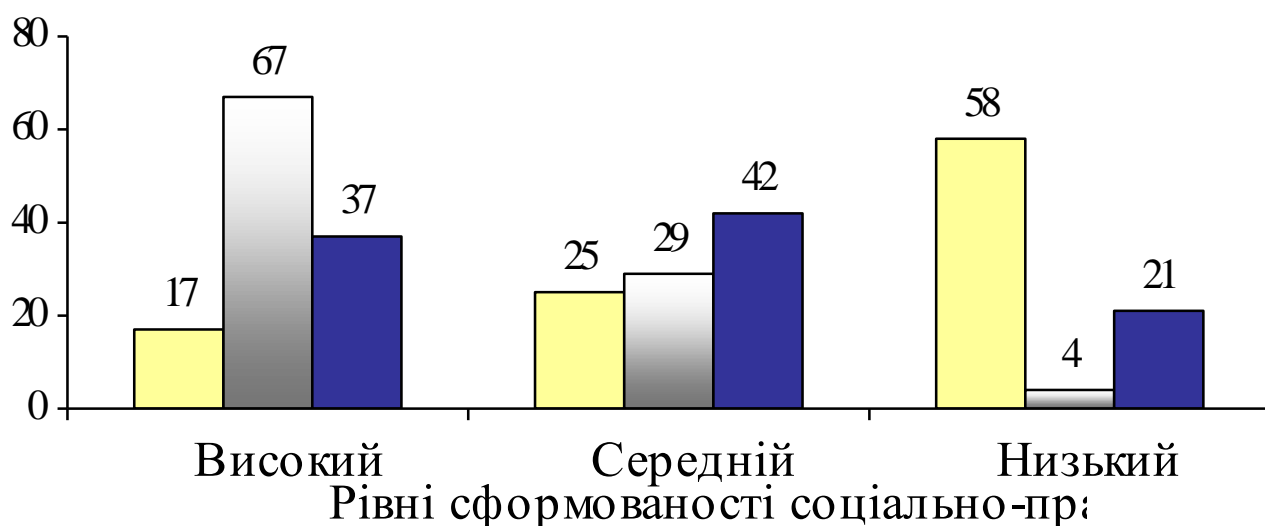
Динаміка сформованості просвітницько-репродуктивного компонента у
вчителів (у %)

Рівні сформованості	Ег				Кг			
	На початку експерименту		Після експерименту		На початку експерименту		Після експерименту	
	кількість вчителів	%	кількість вчителів	%	кількість вчителів	%	кількість вчителів	%
Високий	4	16,7	16	66,7	4	16,7	9	37,5
Середній	6	25	7	29,2	6	25	10	41,7
Низький	14	58,3	1	4,2	14	58,3	5	20,8
Усього	24		24		24		24	

Роботи вчителів експериментальної групи показали розуміння ними запропонованих завдань, неординарність у підході до їх вирішення, відсутність бар'єру у спілкуванні при підготовці і написанні самостійних робіт і, як наслідок, комфортне самовідчуття і адекватну самооцінку.

У поданій таблиці 2.14. наводимо рівні сформованості другого компонента соціально-правової просвіти – просвітницько-репродуктивного ставлення до надбань українського соціального права.

Порівняння динаміки сформованості просвітницько-репродуктивного компонента в експериментальних та контрольних групах подаємо у діаграмі (рис. 2.9). У кожній діаграмі ми показуємо рівень сформованості, якщо за високим і середнім рівнями просвітницько-репродуктивний компонент зростає, то за низьким рівнем – цей же компонент, який не був сформованим і давав високий відсотковий показник, то у кінці експерименту відсоток вчителів, які не хотіли або не могли перебороти у собі незадоволення, падав, тому стрілкою ми показуємо це зниження не сприйняття матеріалу.

■ констатуючий (Кг), ■ формуючий (Ег) формуючий (Фг)

Рис. 2.9. Динаміка сформованості просвітницько-репродуктивного компонента у вчителів (у %)

Порівнюючи результати сформованості просвітницько-репродуктивного компонента знань із соціального права, ми зробили висновки, що високий рівень збільшився в експериментальній групі на 50 %, середній рівень показав зростання на 4,2 %, у контрольних групах також простежується зростання результатів. Так, кількість вчителів, що мають високий рівень сформованості просвітницько-репродуктивного компонента, збільшилась на 20,8 %, середній рівень – на 16,7 %.

Підвищення рівня сформованості просвітницько-репродуктивного компонента є особливо важливим у процесі формування соціально-правової освіти особистості, оскільки він відіграє важливу мотиваційну роль у включенні всіх вчителів – класних керівників та організаторів виховної роботи у соціально-правову діяльність щодо захисту прав школярів, створює основу для формування прагнення і потреби передачі цих знань учням.

Слід зазначити, що у процесі організації соціально-правової просвіти вчителів здійснюється включення вчителів не лише у процес оволодіння знаннями при вивченні факультативного курсу, а й у практичну діяльність. Це, наприклад, були завдання такого типу: скласти план організаційно-виховного уроку з тематики: “Я хочу мати високий рівень знань”, “Я знаю своє здоров’я”, “Я харчуюсь правильно”; і разом з організаціями м. Ялти, що займаються проблемами правового захисту дітей, а це такі, як Кримська Федерація багатодітних сімей, Молодіжний Департамент при Міській Раді студентів та старшокласників, Школа волонтерів, Клуб “Данко” для дітей-інвалідів, сиріт, дітей із кризових сімей, провести захід до Дня захисту дітей (01 червня); намалювати плакати, присвячені цій темі, підібрати пісні, зняти відеофільм про свято, створити казковий захід для дітей-інвалідів разом із Міським територіальним центром для дітей-інвалідів, порівняти однакові заходи дітей різних шкіл, зробити малюнки-шаржі на дітей свого класу чи кожен із них малює сам себе, як він себе уявляє (ластівка, військовий, бізнесмен, балерина і та інші). Ми просили надані нам матеріали цих заходів пояснити.

Ці завдання були спрямовані на формування активної творчої діяльності вчителів. Моделювання таких ситуацій сприяло підвищенню рівня прояву активної діяльності соціально-правової просвіти особистості. Виконуючи завдання, вчителі експериментальної групи спиралися на необхідні знання для розкриття змісту заходів, виявляли творчі здібності при оформленні таких акцій. Зокрема, потрібно відзначити благодійну акцію “Дні дитинства”, у рамках якої 250 школярів із малозабезпечених сімей, 85 дітей із багатодітних сімей, 25 дітей, що знаходяться під опікою, отримали ранці, рюкзаки, писемне

приладдя до школи із написами “Я маю право на освіту”, а 30 першокласників отримали набір “Подарунок першокласнику” (акцію ми проводили разом з УДС м. Ялти). Вчителі також допомагали організаторам акцій запобігти труднощам, що перешкоджали досягненню конкретних результатів соціально-правової діяльності. Вчителі експериментальної групи почували себе вільно, активно-розкуто. Кожен з них знайшов свій спосіб перенесення набутих знань у нову ситуацію. Динаміку проявів активної діяльності в експериментальній і контрольній групах подаємо у таблиці 2.15.

Таблиця 2.15.

Динаміка проявів активної діяльності у вчителів (у %)

Рівні сформованості	Ег				Кг			
	На початку експерименту		Після експерименту		На початку експерименту		Після експерименту	
	кількість вчителів	%	кількість вчителів	%	кількість вчителів	%	кількість вчителів	%
Високий	4	16,7	20	83,3	4	16,7	10	41,7
Середній	6	25	4	16,7	6	25	13	54,2
Низький	14	58,3	-	-	14	58,3	1	4,2
Усього	24		24		24		24	

Як видно за показниками, 83,3 % вчителів Ег вільно володіють практичними навичками соціально-правової роботи, у різних ситуаціях досягають значних результатів у соціально-правовій діяльності.

У контрольній групі лише 41,7 % вчителів показали високий рівень прояву активної діяльності.

Значна частина вчителів експериментальної групи (36,4 %), що мала низький рівень, показала після експерименту відповідну динаміку прояву активної діяльності. Вони добре оволоділи частиною технологій соціально-правових заходів, виконують завдання репродуктивно-творчого характеру, хоча

подекуди і потребували допомоги практиків-фахівців, але досягали високих результатів у практичній діяльності; 4 особи zostалися на середньому рівні, а на низькому рівні не зосталося жодного вчителя. У контрольній групі значно менше вчителів мають середній рівень прояву активної діяльності, але спостерігається значний перехід з низького рівня на середній. Таким чином, спостерігається помітне зростання в експериментальних групах кількості вчителів, які переходять від нижчого до середнього, від середнього до вищого рівнів у плані прояву активної діяльності. У контрольній групі теж відбувся перехід частини вчителів на вищі рівні сформованості прояву активної діяльності у соціально-правовій просвіті.

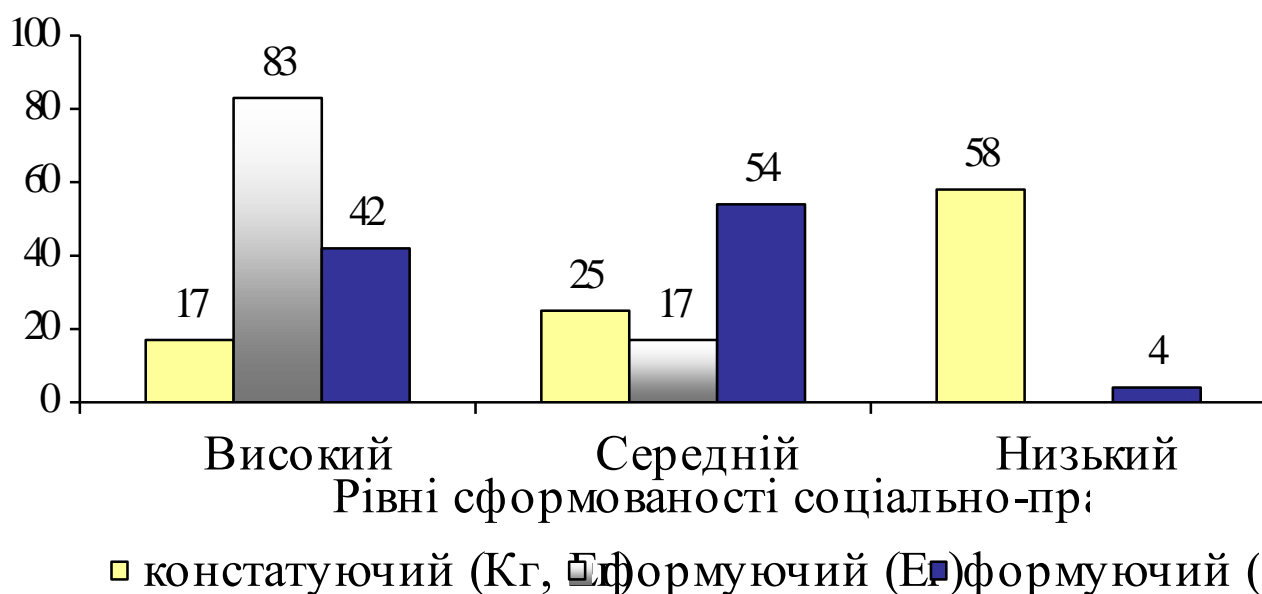

Рис. 2.10. Динаміка сформованості проявів активної діяльності у Ег та Кг

Порівняння динаміки проявів активної діяльності у експериментальних і контрольних групах подаємо у діаграмі (рис. 2.10.). У кожній діаграмі стрілками ми зазначаємо рівень сформованості на початку і в кінці експерименту. Як бачимо, в Ег показник сформованості компоненту прояву активної діяльності на низькому рівні опинився на нульовій відмітці, на високому рівні проявів активності у діяльності компонент підвищився на 66,7 %.

Як видно із діаграми, всі вчителі, котрі відносились до низького рівня сформованості, активно включились у хід виконання програми, їхній інтерес до заходів із соціально-правового захисту дітей значно підвищився.

Після завершення експериментальної роботи була проведена обробка всіх результатів відповідно із шкалою, поданою у параграфі 2.1. Згідно з нею, були визначені рівні сформованості соціально-правових знань вчителів у єдності і взаємозалежності інформаційного, просвітницько-репродуктивного компонентів та проявів активної діяльності. Динаміку сформованості соціально-правових знань в експериментальній та контрольній групах подаємо у наступній таблиці 2.16.

Таблиця 2.16

Динаміка сформованості соціально-правових знань у вчителів (у %)

Рівні сформованості	Ег				Кг			
	На початку експерименту		Після експерименту		На початку експерименту		Після експерименту	
	кількість вчителів	%	кількість вчителів	%	кількість вчителів	%	кількість вчителів	%
Високий	4	16,7	19	79,2	4	16,7	9	37,5
Середній	6	25	5	20,8	6	25	11	45,8
Низький	14	58,3	-	-	14	58,3	4	16,7
Усього	24		24		24		24	

В експериментальних групах значно зросла кількість вчителів, які мають високий рівень (на 62,5 %), на низькому рівні не залишилося жодної особи.

В контрольних групах теж з'являється тенденція переходу з нижчого рівня на вищий: кількість вчителів, що мають високий рівень, зросла – на 20,8 %; середній рівень – на 20,8 %. Також, залишається частина вчителів – 16,7 % на низькому рівні сформованості.

Ми зробили порівняння динаміки сформованості соціально-правових знань в експериментальних та контрольних групах, яку подаємо у діаграмі (рис. 2.11). У кожній діаграмі різними видами стрілок ми показуємо рівні сформованості у процесі експерименту. Він зростає від нижчого до вищого у вчителів з високим та середнім рівнем сформованості в залежності від кількості проведених занять. Як бачимо, показники в експериментальних групах, особливо тих вчителів, які були з низьким рівнем сформованості соціально-правових знань, значно відрізняються. Якщо на початку експерименту вони були 58,3 %, то по завершенню кількість вчителів з низьким рівнем сформованості дорівнювала 0.

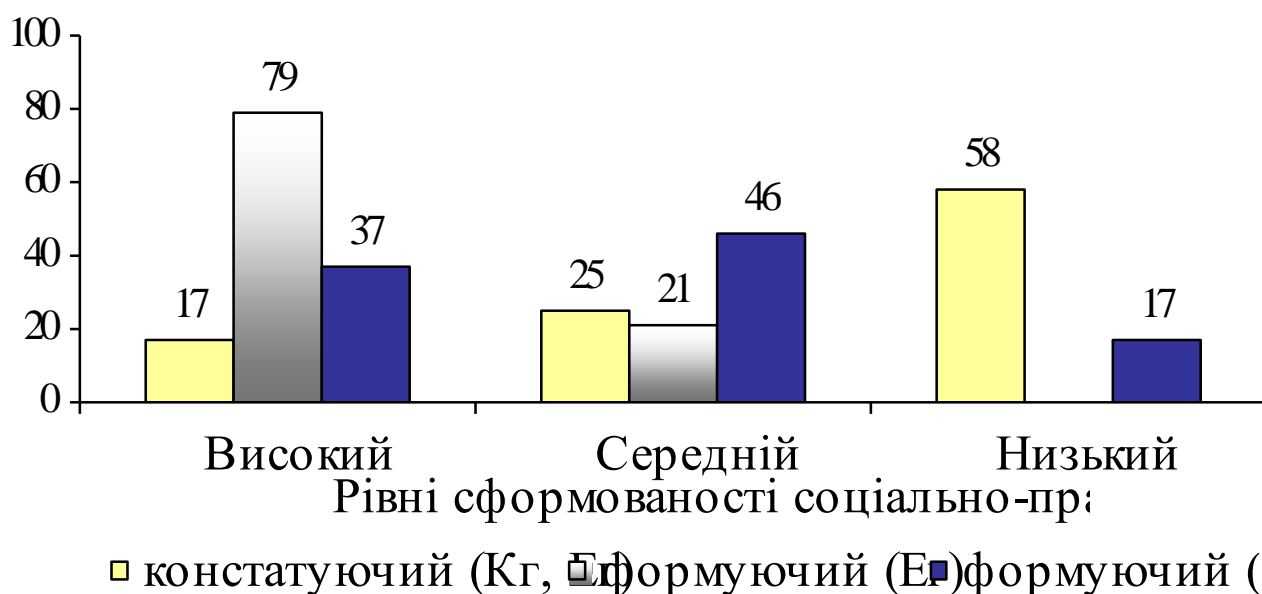

Рис. 2.11. Динаміка сформованості соціально-правових знань

Динаміка сформованості соціально-правових знань вчителів у контрольній групі невисока. Вона зросла тільки в три рази у вчителів з високим рівнем сформованості, з 16,7 % до 37,5 % з початку і до кінця експерименту. У вчителів з середнім рівнем сформованості – зросла на 20,8 %, кількість вчителів з низьким рівнем сформованості зменшилась після експерименту відповідно на 41,7 %.

Наслідки проведеної експериментальної роботи ми простежуємо у ході організації та проведення вчителями соціально-правових заходів з учнями.

Більшість вчителів контрольних груп відчували труднощі у підборі інформації для проведення консультацій з допомоги підліткам у виборі своєї професії.

При складанні інформаційних матеріалів, що стосуються здоров'я та правильного харчування учнів, педагоги не приділяють достатньої уваги формуванню своїх соціально-правових знань, вихованню у себе особливої культури поведінки згідно нових набутих знань. Вчителі експериментальних груп вносили корективи у реалізацію завдань, які їм пропонувалися, спонукали школярів не лише здобувати нові знання, а й приділяли значну увагу формуванню нових поглядів та ідеалів.

Результати експериментального дослідження дають підстави говорити про ефективність запропонованої методики формування соціально-правових знань вчителів різної фахової підготовки, яка передбачає дотримання її технологій у взаємозв'язку всіх етапів: підготовчого, соціально-орієнтаційного самостійно-діяльнісного, врахування рівня сформованості у вчителів інформаційного, просвітницько-репродуктивного компонентів та проявів активності у діяльності соціально-правових знань; спрямування на правове орієнтоване входження у соціальне середовище; залучення при вивченні основ соціального права до ретельного знання законодавчих документів, соціального ставлення до виховання дітей; формування потреби в передачі здобутого досвіду соціально-правової діяльності школярам.

Розроблена методика формування соціально-правових знань вчителя вимагає корекції щодо змісту, тривалості, актуалізації певних методичних прийомів у ході навчально-виховних занять, які визначаються специфічними особливостями вчителів різних спеціальностей та їх індивідуальними професійними якостями. Важливого значення набуває особистість вчителя, його уподобання, захоплення, інтереси, що стимулюють активність окремих розділів методики.

Цінність розробленої системи полягає в тому, що при незначній корекції нею можуть користуватись вчителі і гімназії, і професійного училища, і викладачі інститутів.

Висновки до другого розділу

1. Здійснена експериментальна робота дозволила виявити основні напрями соціально-педагогічної діяльності школи щодо захисту прав дітей і обґрунтувати оптимальні соціально-педагогічні умови реалізації основних напрямів із цього питання. Було розроблено 3 блоки основних напрямів діяльності, які були своєрідним джерелом розширення сфер соціально-правової діяльності старшокласників: право на освіту, право на здоров'я, право на повноцінне харчування.

2. З метою реалізації сфер соціально-правової діяльності старшокласників визначені основні складові, за якими може здійснюватися соціально-правова діяльність школи у позанавчальний час: формування нової системи цінностей, насамперед, у вчителів про здоровий спосіб життя; розробка нових, удосконалених критеріїв здоров'я та здорового способу життя; оптимізація режиму школи, особливо у позанавчальний час; розробка комплексу заходів по захисту соціальних прав школярів щодо набуття освіти, поліпшення здоров'я та умов харчування. При цьому зосереджувалася увага на особистісних якостях класних керівників та школярів.

Основними прийомами підвищення знань учнів про свої права були такі форми роботи, як участь у трьох тренінгах та позанавчальних заходах, що створювали ситуації для одержання позитивного емоційного стану, а отже і позитивного результату. Нами також задовольнялися не лише індивідуальні інтереси, а й масові потреби, що вимагало від учасників зміни функціонально-рольових обов'язків, стимулювало до позитивної оцінки результатів діяльності, а отже, і до підвищення самооцінки власної поінформованості.

3. Визначаючи рівень сформованості соціально-правових знань вчителів, доцільним є врахування рівнів сформованості кожного з його компонентів: інформаційного, просвітницько-репродуктивного та проявів активності у діяльності. Критеріями інформаційного компоненту є наявність певної суми знань класних керівників та організаторів позакласної роботи; самостійність вчителів у ході засвоєння цих знань; актуалізація набутих знань та їх постійне

поповнення. Критеріями просвітницько-репродуктивного компоненту є отримання задоволення від передачі набутих знань іншим, задоволення від характеру діяльності, від власної самооцінки. Критеріями проявів активності у діяльності є: бажання творчо інтерпретувати соціальне середовище, сам процес творення дії і результати соціальної правозахисної діяльності, здатність долати труднощі.

4. Вивчення стану формування соціально-правових знань вчителів здійснювалося за допомогою анкетування, моделювання різноманітних ситуацій, бесід, самооцінки та експертної оцінки, спостереження. Це дозволило визначити і перевірити в дії основні шляхи соціально-педагогічного впливу.

Ефективними соціально-педагогічними умовами забезпечення правового захисту старшокласників вважаємо:

а) оволодіння сумою соціально-правових знань як вчителями, які по суті виконують функції соціального педагога, так і учнями;

б) усвідомлення учителями, класними керівниками та організаторами позакласної роботи місця і значення дитячого соціального права;

в) відповідність технологій формування соціально-правової освіти набутим знанням;

г) врахування рівня сформованості у вчителів інформаційного, просвітницько-репродуктивного компонентів соціально-правових знань та проявів активності у діяльності;

д) формування у вчителів потреби у передачі соціально-правових знань;

є) залучення і соціальних педагогів, і школярів та їхніх батьків до набуття соціально-правових знань.

5. Практична перевірка соціально-педагогічних умов забезпечення правового захисту школярів відбувалася у ході проведення формуючого експерименту. Експериментальна робота була спрямована на розв'язання таких завдань: експериментальна перевірка ефективності запропонованої технології формування соціально-правових знань; вивчення особливостей формування соціально-правових знань у класних керівників та організаторів позакласної

роботи з різним рівнем сформованості компонентів соціально-правових знань: інформаційного, просвітницько-репродуктивного та проявів активності у діяльності; виявлення ситуацій, в яких у вчителів з'являється потреба у соціально-правових змінах оточуючого середовища і передачі набутих знань та досвіду школярам; перевірка динаміки зростання показників сформованості соціально-правових знань у вчителів та у школярів; вз'ясування взаємозалежності між рівнями кожного виділеного компоненту.

Спираючись на отримані результати щодо набуття соціально-правових знань школярами, їх позанавчальна діяльність може бути спроектована так, щоб при отриманні таких знань та активної участі у соціально-правових заходах, вони могли максимально реалізувати себе на рівні соціальної особистості (див. підрозділ 2.2.). Паралельно з цим було розроблено програму діяльності класних керівників та організаторів позакласної роботи, яка відрізняється визначеною метою та завданнями, дозволяє трансформувати соціально-правові знання школярів, спрямовує на формування в них нових позицій щодо подальшого входження у соціальне середовище. В основі діяльності школярів лежало усвідомлене цілепокладання на розвиток отримання соціально-правової освіти. Зміна спрямованості цілей підтверджує важливість самого феномена набуття соціально-правових знань та забезпечення соціально-правового захисту школярів у загальному процесі становлення старшокласників як соціальних особистостей.

6. Розроблена методика забезпечення соціально-педагогічних умов захисту школярів вимагає корекції щодо змісту, тривалості, актуалізації певних методичних прийомів у ході навчально-виховних завдань, що визначається специфічними особливостями вчителів, які є в основному викладачами інших предметів (крім історії, правознавства), та їх індивідуальними і професійними якостями. Цінність розробленої системи полягає в тому, що при незначній корекції нею можна користуватися у школах-інтернатах, дитячих будинках та будинках сімейного типу, а також у ліцєях і гімназіях, вищих навчальних закладах I та II рівнів акредитації.

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ

Проведене дослідження підтвердило висунуту гіпотезу, дозволило обґрунтувати сукупність оптимальних соціально-педагогічних умов забезпечення правового захисту школярів, а також визначити перспективи і завдання освіти та виховання у соціально-правовому аспекті.

1. Глибоке вивчення та високі знання нормативно-правових актів з питань соціального захисту, розвитку та допомоги школярам є необхідною умовою грамотної просвіти соціального педагога щодо повноцінної реалізації особистих прав старшокласників. З соціальним розвитком суспільства розширюється та уточнюється законодавча база. Лише за останні роки прийнято цілий ряд законів, які мають першочергове значення для організації та наповнення конкретним змістом позанавчальної роботи загальноосвітніх закладів, зокрема, це стосується, перш за все, прийнятого у 2001 році Закону “Про охорону дитинства” (2000 р.) та “Сімейного Кодексу” (2002 р.).

2. Соціальне право є системоутворюючим і впливовим компонентом суспільства та виконує пізнавальну, захисну, просвітницьку функції, охоплює сферу знань, правові погляди, моральні, культурні, виховні аспекти. З погляду нашого дисертаційного дослідження, особливо важливою є захисна функція. Це середовище є суб’єктом впливу на особистість учня, з метою розкриття особливостей її дії необхідно було в теоретичному плані визначити суть „соціально-правового захисту” школярів. З цією метою ми даємо робоче визначення “Соціально-правового захисту дітей” – це комплекс взаємодії державних заходів і зусиль громадських організацій щодо законодавчого і соціального закріплення прав дітей, в основі яких лежить пріоритет дитини, гарантування особистих та соціальних прав, прав у сім’ї та суспільстві, прав на здоров’я, освіту, повноцінне харчування, необхідність першочергової уваги до їх фізичного і духовного розвитку. Ці заходи базуються на основних міжнародних правових принципах, зокрема, рівності усіх дітей, і є головною умовою реального визнання правового статусу особистості в державі, який відображає конституційні повноваження громадян по захисту своїх прав та

свобод. Це включає комплексний аналіз рівня соціальних та економічних умов життя дітей, організацію та впровадження нових форм та видів натуральної, гуманітарної, технічної, екстремальної допомоги.

3. Запропоновані у дисертації соціально-педагогічні умови із забезпечення правового захисту школярів базуються на інтересах і потребах особистості та об'єктивних можливостях суспільства, соціально-педагогічних служб, соціально-виховних інфраструктур, насамперед, шкільної, діяльність яких вбирає в себе варіанти змісту, форм і видів у правовій просвітницькій роботі.

4. Соціально-педагогічні умови забезпечення правового захисту школярів передбачають інтеграцію підходів у діяльності на основі суб'єкт-суб'єктних відносин. Це зобов'язує класних керівників, вчителів:

- ◆ підходити до особистості як рівноправного суб'єкта, базуватися у своїй діяльності на науковому та реальному підґрунті щодо характеристики особистості, яка потребує просвітницьких знань щодо соціальних прав дітей;

- ◆ проектувати соціально-правову діяльність у школі, спираючись на міжнародні правові документи (Конвенція про прав дитини, Декларація прав людини, Декларація прав дитини та інші) та законодавчу базу України (Конституція України, Сімейний Кодекс, Закони України “Про охорону дитинства”, «Про соціальну роботу з дітьми та молоддю», Декларація «Про загальні засади державної молодіжної політики в Україні») на основі загальних цілей, конкретно визначених завдань стосовно суб'єкта соціально-правової роботи та здатності чи готовності його до реалізації своїх соціально-правових функцій як члена суспільства;

- ◆ всі суб'єкти діяльності повинні підпорядковуватись основним соціально-педагогічним принципам: гуманізації виховної системи, реалізації суб'єкт-суб'єктних відносин, розвитку особистісно-творчого потенціалу вчителів та дітей, особистісно зорієнтованого виховання, прагнення вчителів розвивати й закріплювати у дітей усвідомлення «Я особистості».

Проте, на жаль, ще й сьогодні соціально-педагогічна система перебуває у стані нестабільності. Це пояснюється, з одного боку, небажанням частини

соціальних інститутів включитися у проблеми, що не стоять гостро на порядку дня, з другого – прояв пасивності частини вчителів, батьків та школярів, які не мають можливостей або досвіду взаємодії у нових умовах.

5. У ході дослідження визначено компоненти соціально-правових знань особистості: інформаційний, просвітницько-репродуктивний та прояви активності у діяльності, які повинні функціонувати в гармонійній взаємодії. Інформаційний компонент передбачає наявність певної суми знань, самостійність у ході їх засвоєння, актуалізацію набутих знань. Показниками просвітницько-репродуктивного компонента є: відповідальне ставлення до набуття соціально-правових знань, вміння передавати і застосовувати набуті знання, задоволення від характеру роботи, адекватна самооцінка. Рівень сформованості проявів активності у діяльності визначається бажанням творчо інтерпретувати набуті соціально-правові знання, характером активізації діяльності, самостійністю, здатністю долати труднощі.

6. Педагогічними умовами забезпечення соціально-правового захисту школярів визначено:

а) сформованість у класних керівників, вчителів компонентів соціально-правових знань; спрямування вчителів і школярів на об'єктивне сприймання соціального середовища;

б) формування у вчителів шкіл потреби в передачі соціально-правових знань школярам та їх батькам;

в) залучення школярів при здобутті соціально-правових знань до соціально значущих правових дій.

г) дотримання технології соціально-правової просвіти.

7. Технології формування соціально-правових знань у педагогів, які організують соціально-правовий захист школярів, спрямовані на вихідному етапі на забезпечення готовності та проведення навчання (метод тренінгу), а на ціннісно-орієнтаційному – створення позитивного ставлення до оволодіння знаннями із соціального права; інформаційно-підзнавальному – формування у позанавчальному процесі знань про міжнародне законодавство та соціально-

правову базу України; просвітницько-репродуктивному – формування досвіду практичної та освітньої діяльності; на активно-діяльнісному етапі на формування у вчителів умінь щодо організації соціально-правових заходів для школярів. Запропоновану технологію доцільно використовувати при проведенні факультативних та тренінгових занять з курсу “Права дітей у сучасному світі”.

Реалізація зазначених умов сприяє ефективному соціально-педагогічному забезпеченню правового захисту школярів, що створює сприятливе підґрунтя для їх “м’якого” входження у доросле життя, оволодінню досвідом соціальних відносин, сприяє соціально значущій добродійній діяльності.

8. Результати формуючого експерименту показали, що розроблені технології і методи актуалізації оптимальних умов у загальноосвітніх закладах дозволяють стимулювати підвищення рівня знань, умінь і навичок вчителя щодо здійснення соціально-правового захисту дітей і посилити поінформованість школярів щодо їхніх прав і обов’язків в різному соціумі та шляхи подолання цих прав. Показники позитивної динаміки рівнів свідчать про ефективність запропонованих методик і технологій (представлено у розділі 2.3).

Результати дослідження дають підстави вважати, що вихідна методологія є правильною, визначені завдання реалізовані, мети досягнуто. Сукупність отриманих наукових висновків та практичних рекомендацій має важливе значення для здійснення соціально-правового захисту школярів.

Подальшими напрямками дослідження цієї проблеми вважаємо наступність в організації формування соціально-правової культури в загальній підготовці вчителів; виявлення оптимальних технологій у виховній системі загальноосвітньої школи; здійснення порівняльно-педагогічного аналізу системи формування правової культури майбутніх працівників школи у зарубіжній педагогіці, виявлення закономірностей формування соціально-правової культури учнів та її вплив на зниження рівня правопорушень неповнолітніми тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Амонашвили Ш.А. В школу – с шести лет: Педагогический поиск – М., 1987 – 64с.
2. Амонашвили Ш.А. Что такое защита детства // Учительская газета. – 1988. – 22 ноября.
3. Ананьев Б.Г. Вопросы повышения качества учебно-воспитательной работы школы: Сборник статей / Отв. ред.: Б.Г.Ананьев, А.К.Бушля. – М.: Изд. АПН РСФСР, 1953. – 351 с.
4. Андрущенко В.П., Михальченко М.І. Сучасна соціальна філософія: Курс лекцій. Вид. 2., виправлене й доповнене. – К.: Видавництво «Генеза», 1996. – 398 с.
5. Антология педагогической мысли Древней Руси и Русского государства XIV–XVII вв. – М., 1985. – 248 с.
6. Антонович М. Україна в міжнародній системі захисту прав людини. – К: Видавничій дім "KM Academia2000 ,". – 262 с.
7. Ахмедзянова Л.М. Психолого-педагогические основы формирования призвания к профессии учителя. – О., 1993. – 219 с.
8. Бабанский Ю.К. и др. Педагогика: Под ред. Ю.К.Бабанского. – 2-е издание, дополненное и переработанное. – М.: Просвещение, 1988. – 478 с.
9. Барихоновская Е.Г. Система правового образования в школе: Концепция. Учебники. Программы. – С-П., 1995. – 68 с.
10. Беллами, Керол. Положение детей в мире, 2000 г. / Директор-исполнитель Детского фонда ООН. – UNICEF, 2000. – 117 с.
11. Белоусова З.И. Мищик Л.И. Психолого-педагогические проблемы развития личности. – Запорожье: ЗГУ, 1994. – 214 с.
12. Беляков В.В. Сиротские детские учреждения России. – М., 1993. – 184 с.
13. Бернс Р. Развитие Я-концепции и воспитание.– М.: Прогресс, 1986. – 421 с.
14. Бех І. Права особистості та деякі шляхи їх реалізації // Український часопис прав людини'98. – 1999. – № 3-4. – С. 66-69.
15. Бех І.Д. Особистісно зорієнтоване виховання. – К.: ІЗМН, 1998. – 204 с.
16. Бойко А.М. Основлена парадигма виховання: шляхи реалізації. – К.: ІЗМН, 1996. – 232 с.
17. Бондар Н.Є. Формування особистісної репрезентації життєвого шляху в юнацькому віці: Дис...канд. псих. наук: 19.00.07. – К., 1998. – 207 с.
18. Бондаровська В. Що ми можемо зробити, щоб запобігти домашньому насильству: Роздуми та поради психолога. – К.: "СДМ-Студіо1999 ,". – 64 с.
19. Бородавка О.М. Правова культура як якість особистості майбутнього вчителя // Допрофесійна підготовка учнівської молоді в контексті реалізації цільової комплексної програми "Вчитель": Зб. наук.-практ. матеріалів Всеукр. конфер. – Дніпропетровськ, 1998. – Ч.3. – С.16-20.

20. Боцяновский В. Исторический очерк деятельности Российского Красного креста: Антология социальной работы. – М., 1994. – 386 с.
21. Бочарова В.Г. Социальная микросреда как фактор формирования личности: Дисс...докт. пед. наук: 13.00.01. – М., 1991. – 379 с.
22. Бочарова В.Г., Плоткин М.М. Школьник в микрорайоне // Новое в жизни, науке, технике: Серия «Педагогическая». – М.: Знание, 1986. – № 9. – 80 с.
23. Булгакова А.В. Вивчення Декларації прав дитини та Конвенції про права дитини в загальноосвітніх навчальних закладах: Методичний посібник для вчителів. – Х.: Факт, 2000. – 64 с.
24. Вайнруб Е.М. Основные процессы гигиенического нормирования учебной и трудовой нагрузки школьников: Дис...док.мед.наук. – К., 1970. – 432 с.
25. Валеологія в школі і вдома. Роль батьків у формуванні, збереженні і зміцненні здоров'я підлітків: Посібник для батьків / Т.Бойченко, Н.Колотій, А.Царенко та ін.; Канадське агентство міжнародного розвитку «Молодь – за здоров'я» українсько-канадський проект. – Пробне видання. – К.: Логос, 1999. – 87 с.
26. Василькова Ю.В., Василькова Т.А. Социальная педагогика: Курс лекций: Учебное пособие для студентов пед.вузов и колледжей. – М.: Изд. Центр «Академия», 1999. – 440 с.
27. Васильковская І. Сімейне виховання: правовий аспект проблеми // Право України. – 1998. – № 6. – С. 25-29.
28. Васянович Г.П. Вступ до філософії: Навчальний посібник / Інститут педагогіки і психології професійної освіти АПН України, Львівський державний фінансово-економічний інститут. – Л.: Норма, 2001 с. – 210 с.
29. Васькович Й. Правосвідомість та її вплив на менталітет українського народу // Право України. – 1998. – № 6. – С. 108-111.
30. Введення у соціальну роботу: Навчальний посібник. – К.: Фенікс, 2001. – 288 с. – С. 178-187.
31. Вертинская Н.Н. Формирование индивидуальности школьника в целостном учебно-воспитательном процессе. Дисс....докт.пед.наук: 13.00.01 – Минск, 1991. – 316 с.
32. Виховна робота в закладах освіти України: Збірник нормативних документів та методичних рекомендацій / Упоряд.: Кириленко С.В., Климова Н.О., за ред. Назаренко Н.А. – випуск II. – К.: ІЗМН, 1998. – 355 с.
33. Вікова психологія / За ред. Г.С.Костюка.– К.: Радянська школа, 1976.–269 с.
34. Вінгловська О. Сучасний рівень додержання міжнародних стандартів прав дитини в законодавстві України // Український часопис прав людини'98. – № 3-4. – 1999. – С. 20-26.
35. Власова Е.М. Личностные механизмы становления социальной активности подростков: Дисс...канд. психол. наук: 19.00.07. – К., 1989, – 186 с.

36. Войтко В.И., Гильбух Ю.З. Школьная психодиагностика: достижения и перспективы. – К., 1980. – 48 с. – (Серия педагогическая, VII, № 4 / Общество «Знание» УССР).
37. Волинець Л.С. Права дитини в Україні: проблеми та перспективи / Український інститут соціальних досліджень, Інститут дитинства. – К.: Логос, 2000. – 75 с.
38. Всесвітня Декларація про забезпечення виживання, захисту і розвитку дітей // Збірник нормативно-правових актів у сфері захисту прав дітей / Туркевич І.К., Пастухов В.П., Куцим І.І. та ін. – К.: «Юнісеф», 2000. – С. 20-21.
39. Вступ до прав людини.– USIA Regional. Programm Office.– Viena,1999.– 36 с.
40. Вчимося жити самостійно: Навч.-метод. посіб для роботи з учнями випускних класів інтернатних закладів / Ж.В.Петрочко, О.В.Безпалько, О.М.Денисюк та ін. – К.: Державний ін-т проблем сім'ї та молоді, 2002. – 203 с.
41. Выготский Л.С. Педагогическая психология. – М.: Педагогика-Пресса, 1996. – 536 с.
42. Выготский Л.С. Психология развития как феномен культуры: Избранные психологические труды / М.Г.Ярошевский (ред.); АПСН, Московский психолого-социальный институт.– М.: Воронеж, 1996. – 512 с.
43. Гапон Ю.А. Соціально-педагогічні технології виховання: теоретичні основи і практика // Педагогіка і психологія. – 1996. – № 2.– С. 108-115.
44. Гершунский Б.С. Педагогическая прогностика: методология, теорема, практика. – К.: Высшая школа, 1986. – 200 с.
45. Глущенко В. Права дитини та можливості їх реалізації у сучасному українському суспільстві // Український часопис прав людини'98. – 1999. – № 3-4. – С. 62-66.
46. Голубников М.В. Комплексне дослідження стану здоров'я дитячого населення у різних регіонах країни: Дис...док.мед.наук: 14.02.10 / Інститут здоров'я ім.Л.І.Медведя. – К., 1995. – 408 с.
47. Гончаренко М.С. Валеологический словарь / Харьковский государственный университет. – Х.: ХГУ, 1999. – 315 с. – (Национальная программа «Дети Украины»).
48. Гончаренко С.У. Український педагогічний словник. – Київ: Либідь, 1997. – 376 с.
49. Грушин Б.А. Эффективность массовой информации и пропаганды. – М., 1997. – 64 с.
50. Гуманізація навчально-виховного процесу в загальноосвітніх школах: Посібник для вчителів зони підвищеного радіаційного контролю / Г.О.Балл (ред.); Центр соціальних експертиз та прогнозів. Інститут соціології НАН України. – К., 1998. – 130 с.

51. Декларація прав дитини // Збірник нормативно-правових актів у сфері захисту прав дітей / Туркевич І.К., Пастухов В.П., Куцим І.І. та ін. – К.: «Юнісеф», 2000. – С. 10-11.
52. Декларація прав людини // Діти, молодь і закон: Збірник документів. Частина 1. / За заг. ред. В.С.Плохій. – К.: Мінмолодьспорту, Укр НДІ проблем молоді, 1994. – С. 5-10.
53. Декларація про загальні засади державної молодіжної політики в Україні від 15 грудня 2002 року. – К.: Преса України, 2003. – 26 с.
54. Державна доповідь «Про становище дітей в Україні» (за підсумками 1999 року) Соціальний захист дітей-сиріт: дітей, позбавлених батьківського піклування / Л.С.Волинець, Ю.Г.Антіпкин, Л.В.Валим та ін.; І.Н.Федоренко (голова ред. кол.). – Офіц. вид. – К., 2000. – 138 с.
55. Державна національна програма “Освіта. Україна ХХІ ст.” – К.: Радуга, 1994. – 61 с.
56. Дети улицы. Что нужно знать для успешного управления проектом – Б.м.: ЮНИСЕФ, 1999. – 54 с.
57. Джуринский А.Н. Право на образование в современном мире // Педагогика. – 1998. – № 3. – С.93-97.
58. Дитина в прийомній сім’ї: нотатки психолога / Г.М.Бевз, І.В.Пеша; Український інститут соціальних досліджень. – К., 2001. – 102 с.
59. Дитинство в Україні: права, гарантії, захист: Збірник документів (станом на 1 жовтня 1997 року) / Український інститут соціальних досліджень / Редкол.: В.І.Довженко (голова) та ін. – К.: Столиця, 1998. – Ч.1. – 245 с.
60. Дитяча праця в Україні / О.О.Яременко (керівник авт.кол.), О.М.Балакірева, Л.С.Волинець та ін. – К.: Український інститут соціальних досліджень, 2000. – 132 с.
61. Діти України в умовах перехідного періоду: Аналіз ситуації / Палій О., Артамонова А., Заїка В. та ін., – К.: Генеза, 1996. – 81 с.
62. Діти України про свої права: За результатами соціологічного опитування дітей віком від 9 до 17 років, за сприянням ЮНІСЕФ в Україні. – Центр: «Соціальний моніторинг» – К.: Український інститут соціальних досліджень, 2000. – 150 с.
63. Доватор Р.Л. Дошкольное воспитание: Очерки истории школы и пед. мысли народов СССР. Конец XIX– XX в. – М., 1991. – 312 с.
64. Документы ООН о детях, женщинах и образовании: Сборник документов // Народное образование. –1995. – № 2. – 106 с.
65. Дубасенюк О.А. Теоретичні і методичні основи виховної діяльності педагога. Дис...канд.пед.наук 13.00.01 – 13.00.04. – К., 1996. – 180 с.
66. Егер Еда, Оденвеллер Міхаель. Основи харчування: Навч.посібник / Пер.з нім. Т.І.Зінкевич. – К.: Вища школа, 1995 – 199 с. – 199 с.

67. Енциклопедія сучасного права неповнолітніх / Шость Н.В., Козир М.К., Ситник О.М. – К.: Рідна мова, 1997. – 384 с.
68. Європейська Соціальна Хартія. Збірка договорів Ради Європи / Переклад та під ред. Є.М.Вишневського. – К.: Парламентське видавництво, 2000. – С. 68-72.
69. Жестокое обращение с детьми и детской заброшенности / РАН, Ин-т научной информации по общественным наукам, Всесоюзный межведомственный центр наук о человеке при Президиуме РАН. – М., 1992. – 83 с.
70. Забадыкина Е.В. Памятка социальному работнику. Основные сведения о насилии в семье // Социальные работники за безопасность в семье / Под ред. М.И.Либоракиной. – М.: Редакционно-издательский комплекс Русанова, 1999. – С. 138-142.
71. Закон України «Кримінальний Кодекс України» від 5 квітня 2001 року // Збірник нормативно-правових актів у сфері захисту прав дітей / Туркевич І.К., Пастухов В.П., Куцим І.І. та ін. – К.: «Юнісеф», 2000. – С. 302-310.
72. Закон України «Основи законодавства України про охорону здоров'я» від 19 листопада 1992 року із змінами та доповненнями // Збірник нормативно-правових актів у сфері захисту прав дітей / Туркевич І.К., Пастухов В.П., Куцим І.І. та ін. – К.: «Юнісеф», 2000. – С. 32-37.
73. Закон України «Про органи і служби у справах неповнолітніх та спеціальні установи для неповнолітніх» від 24 січня 1995 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1995. – № 6. – С. 35.
74. Закон України «Про освіту» від 23 березня 1996 р. / Вісник Верховної Ради України. – 1996. – № 21. – С. 84.
75. Закон України «Про охорону дитинства» від 26 квітня 2001 року // Знаємо та реалізуємо свої права / Денисова О., Квітка Я.М., Ковганич Г.Г., Константінів С. – К.: Міленіум, 2002. – С. 104-118.
76. Закон України «Про попередження насильства в сім'ї» від 15 листопада 2001 року // Збірник нормативно-правових актів у сфері захисту прав дітей / Туркевич І.К., Пастухов В.П., Куцим І.І. та ін. – К.: «Юнісеф», 2000. – С. 139-143.
77. Закони України / Національна програма правової освіти населення від 18 жовтня 2001 року // К.: Преса України, 2001. – 28 с.
78. Закон України «Про соціальну роботу з дітьми та молоддю» від 21 червня 2001 року // Збірник нормативно-правових актів у сфері захисту прав дітей / Туркевич І.К., Пастухов В.П., Куцим І.І. та ін. – К.: «Юнісеф», 2000. – С. 37-40.
79. Закон України «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні» від 23 березня 2000 р. // Збірник нормативно-правових

- актів у сфері захисту прав дітей / Туркевич І.К., Пастухов В.П., Куцим І.І. та ін. – К.: «Юнісеф», 2000. – С. 29-32.
80. Збірка договорів Ради Європи / Переклад та під ред. Є.М.Вишневецького. – К.: Парламентське видавництво, 2000. – 368 с.
  81. Законодавство, яке тебе захищає: Випускникові школи-інтернату для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування / Авторський колектив: Л.С.Волинець, Т.В.Говорун, І.В.Пеша, М.Г.Афендулова, Л.І.Берліна, О.І.Карпенко, А.А.Філіпшина, О.О.Яременко. – К.: Український інститут соціальних досліджень, 2000. – 78 с.
  82. Збірник міжнародних документів та нормативно-правових актів України з питань соціально-правового захисту дітей / С.Р.Станік (гол. ред); Міністерство юстиції України. – 2 вид., доп.– К.: Логос, 2001. – ч.1. – 595 с.
  83. Збірник міжнародних документів та нормативно-правових актів України з питань соціально-правового захисту дітей / С.Р.Станік (гол. ред); Міністерство юстиції України. – 2 вид., доп.– К.: Логос, 2001. – ч.2. – 442 с.
  84. Збірник міжнародних правових документів, законодавчих актів і нормативних документів України з питань соціально-правового захисту дітей / Головний редактор С.Р.Станік. – К.: Столиця, 1998. – 512 с.
  85. Зверєва І.Д. Теорія і практика соціально-педагогічної роботи з дітьми та молоддю в Україні: Дис... док. пед. наук.: 13.00.05 / АПН України, Інститут педагогіки. – К., 1999. – 451 с.
  86. Зеньковский В.В. Психология детства: Учебное пособие для вузов / Ред. В.В.Рубцов; Сост. А.Д.Червяков. – Екатеринбург: Деловая книга, 1995. – 346 с.
  87. Зимовец Н.В. Навчання ровесників ровесниками – інноваційна навчально-вихована технологія // Практична психологія та соціальна робота. – 2001. – № 4. – С. 17-20.
  88. Знаємо та реалізуємо свої права. Денисова О., Квітка Я.М., Ковганич Г.Г., Константинов С.Ф. – К.: Міленіум, 2002. – 164 с.
  89. Иванов В.Г. Коллектив и личность. – Ленинград: ЛГУ, 1971. – 120 с.
  90. Иванова О.А., Иванова Ю.А. Актуальные направления региональной программы воспитательной работы // Педагогічний пошук – 1998. – вип. 4 (20). – С.8-12.
  91. Изучаем права ребенка: Методическое пособие для педагогов, представителей социальных служб и общественных организаций, которые работают с детьми и для детей / Автор-составитель Кузнецова Н.А. – Симферополь, 2002. – 88 с.
  92. Інформація і право. Інформаційно-довідковий бюлетень Українського державного центру соціальних служб для молоді. – К.: УДЦССМ, 2001. – № 1. –153 с.; № 2 – 170 с.

93. Історичний нарис діяльності Російського Червоного хреста: Антологія соціальної роботи. – М., 1994. – 238 с.
94. Іщенко М.П. Молодь – активний суб'єкт оновлення сучасної цивілізації // Вивчення молоді на сучасному етапі. – К.: Столиця, 1996. – С.73-76.
95. Кабуш В.Т. Воспитание школьников в условиях обновления общества. – Минск: ИПКУ, 1994. – 176 с.
96. Капська А.Й. Соціально-педагогічна діяльність як умова соціалізації особистості // Соціальна робота: деякі аспекти роботи з дітьми та молоддю: Навчально-методичний посібник. – К.: УДЦССМ, 2001. – 220 с.
97. Капська А.Й. Основні закономірності моделювання виховного процесу // Нові технології виховання. – К.: ІСДО, 1995. – С.91-95.
98. Каржова З.Д. Соціально-правовий захист дитинства // Соціалізація особистості. – К., 1999. – вип. 3. – С.91-100.
99. Карпачова Н.І. Стан дотримання та захисту прав і свобод людини в Україні: перша щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. – К., 2000. – 378 с.
100. Киричук О.В. Концепція виховання підростаючих поколінь суверенної України // Радянська школа. – 1991. – № 5. – С. 33-40.
101. Киричук О.В., Тисячник І.М. Громадянське самовизначення: процес і результати системи національного виховання // Українське народознавство: проблеми національного виховання школярів. – Ів.-Фран.: Івано-Франківський ПДУ, 1995. – С. 43-51.
102. Кікало А.В. Еволюція методології в соціальній роботі // Соціальна робота: теорія, досвід, перспективи: Матеріали Міжнарод. наук.-практ. конф. – Ужгород, 1999. – С. 294-297.
103. Класний керівник у сучасній школі: Методичний посібник / В.М.Оржеховська, О.І.Пилипенко, Л.А.Греков та ін.; Інститут змісту і методів навчання. – К., 1996. – 156 с.
104. Ковчина І.М., Агаркова Н.І. Підготовка до соціально-правового захисту дітей: Навчально-методичний посібник / За заг. ред. А.Й.Капської. – К.: Логос, 2003. – 40 с.
105. Ковчина І.М., Жуков В.В. Соціально-правовий захист дітей: Методичні рекомендації / За загальною редакцією А.Й.Капської.–К.: НПУ, 2001.– 24 с.
106. Ковчина І.М., Романовська О.О. Соціально-правові передумови успішного функціонування фостерінгу у Великобританії. Методичний посібник. – К.: Логос, 2001. – 97 с. – С.41-59.
107. Кон И.С. Открытие «Я». – М.: Политиздат, 1978. – 367 с.
108. Кон И.С. Ребёнок и общество: Историко-этнографическая перспектива. – М: "Наука1988 ,". – С. 214-239.

109. Конвенція ООН з прав дитини: шляхи практичного застосування: Методичні рекомендації / Християнський Дитячий Фонд; Упоряд.: Г.Лактіонова та ін. – К.: Науковий світ, 2000. – 38 с.
110. Конвенція про права дитини / Українська правнича фундація (Міжнародні документи ООН з питань прав дитини). – К.: Право, 1995. – 31 с.
111. Конституція України. Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. – К.: Преса України, 1997. – 80 с.
112. Концепція педагогічної освіти / Схвалено колегією Міністерства освіти України 23 грудня 1998 року, протокол № 17/1-5. – К., 1998. – 20 с.
113. Короткий психологічний словник. За ред. В.І.Войтка. – К.: Вища школа, 1976. – 191 с.
114. Коротов В.М. Справочник класного керівника. – М.: Просвещение, 1979. – 303 с.
115. Косаткина Е.К. Формирование социальной активной позиции подростков в условиях временного детского коллектива. Автореф. дис... канд.пед.наук: 13.00.01. – М., 1990. – 16 с.
116. Костенко О. Правова культура і економічна безпека // Право України. – 1999. – № 3. – С. 85-86.
117. Костюк Г.С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості / За ред. Л.М.Проколієнкою – К.: Радянська школа, 1989. – 608 с.
118. Крандакова О. Діти в Україні в умовах економічної кризи // Права людини в Україні (Щорічник, 1994). – К., 1996. – С.32-43.
119. Критерії морального виховання / За ред. І.Д.Беха. – К.: Рад.школа, 1989. – 96 с.
120. Крысько В.Г. Психология и педагогика в схемах и таблицах. – Мн.: Харвест, 1999. – 384 с.
121. Кудін В.О. Освіта в США та Японії. – К., 1996. – 56 с.
122. Кузьменко Л. Проблеми правового виховання у школах-інтернатах // Український часопис прав людини'98. – К.: Українська Правнича Фундація. –1999. – № 3-4. – С.79-81.
123. Кузьменко О.А. Соціальне становлення особистості в умовах відкритої соціально-педагогічної системи: Дис...канд. пед. наук: 13.00.01.– К., 1998. – 184 с.
124. Лазурский А.Ф. Избранные труды по общей психологии: Психология общая и экспериментальная / Г.С.Никифоров, Л.А.Коростылёва (отв.ред.); СПбГУ фак. Психологии. – СПб.: Алетейя, 2001. – 288 с.
125. Лебедев О.Е., Майоров А.Н., Золотухина В.И. Права ребёнка и его активность // Школьные технологии. – 2000. – № 5.– С. 32-58.
126. Лейтес Н.С. К проблеме инсензитивных периодов психического развития человека. – М.: Наука, 1978. – 368 с.

127. Лихачев Б.Т. Воспитательные аспекты обучения: Учебное пособие по спецкурсу для институтов. – М.: Просвещение, 1982. – 191 с.
128. Літопис Руський / Пер. Л. Махновця. – К.: Дніпро, 1989. – 228 с.
129. Лоза О.Б. Особиста безпека дитини: Посібник для батьків та вихователів з курсу “Захист життя та здоров’я дітей, норми поведінки у надзвичайних ситуаціях”. – Суми: ВВП «Мрія- 1» ЛТД, 1999. – 83 с.
130. Лукашевич М.П. Соціалізація. Виховні механізми і технології: Навч.–метод. посібник. – К.: ІЗМН, 1998. – 112 с.
131. Лутовская И.Р. Формирование жизненных целей старшеклассников в классном коллективе. (9-10 классы). Дис...канд.пед.наук: 13.00.01 – М., 1983. – 143 с.
132. Мазаев В. Проект «Правовое образование в школе»: достижения и перспективы // Народное образование. – 1999. – № 1/2. – С. 71-77.
133. Макаренко А.С. Книга для родителей. – М.: Педагогика, 1988. – 304 с.
134. Макаренко А.С. Мета виховання: Вибр. пед. твори в 7-ми т. — К.: Рад. Школа, 1954. – Т. 4.– С. 209-230.
135. Макаренко А.С. Методика організації виховного процесу: Вибр.пед.твори у 7 т. – К.: Рад.школа, 1954. – Т.5. – С. 9-96.
136. Малярова Н.В., Несмеянова М.И. Социальная защита детства: концептуальный подход // Социологические исследования. – 1991. – № 4. – С. 79-83.
137. Малькова З.А. Проблема защиты детей от насилия в американском обществе // Школа здоровья, 1994. – Т.1.– С. 86-90.
138. Мартинюк І.В. Національне виховання: Теорія і методологія: Методичний посібник. – К.: ІСДО, 1995. – 160 с.
139. Масгутова С.К. Основные проблемы подросткового возраста в контексте школьной психологической службы: Автореф. дис...канд. психол. наук: 19.00.01. – М., 1988. – 35 с.
140. Методика и технологии работы социального педагога: Учебное пособие для студентов высших учебных заведений / Б.Н.Алмазов, М.А.Беляев, Н.Н.Бессонова и др.; Под ред. М.А.Галагузовой, Л.В.Мардахаева. – М.: Издательский центр «Академия», 2002. – 192 с.
141. Методичні рекомендації щодо удосконалення утримання та виховання дітей у дитячих інтернатних закладах на принципах, що базуються на Конвенції ООН про права дитини // Український інститут соціальних досліджень / Упоряд., авт. кол.: Л.С.Волинець та ін.; Редкол.: В.Т.Биковський (голова) та ін. – К.: Студцентр, 1998. – 187 с.
142. Методично-нормативний посібник з питань адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу / С.Р.Станік (гол. ред); – К.: Логос, 2001. – 119 с.

143. Миньковський Г.М. Социально-правовые проблемы жестокого обращения с детьми // Современная семья: проблемы, решения, перспективы развития. – М., 1992. – С. 97-103.
144. Мищик Л.И. Психолого-педагогические проблемы личности. – Запорожье: ЗГУ, 1994. – 115 с.
145. Міжнародний словник педагогічних термінів / Г.Генри Пейдж, Дж.Б.Томас, Алан Р.Маршалл. – К., 1987.
146. Міщик Л.І. Соціальна педагогіка: Навчальний посібник / Інститут змісту і методів навчання. – К., 1997. – 139 с.
147. Молодежь в меняющемся обществе: Проект MONEE ЦВЕ, СНГ, Балтия. – UNICEF, 1999. – 193 с. – С. 57.
148. Молодь і закон: Збірник нормативних актів і документів з проблем виховання студентської молоді / За заг. ред. Н.І.Косаревої. – К.: ІЗМН, 1997. – 352 с.
149. Молодь України за соціальний прогрес і злагоду в суспільстві: Збірник матеріалів Конгресу української молоді. / С.Р.Станік та ін. (ред); Український НДІ проблем молоді. – К.: АТ Видавництво «Столиця», 1997. – 202 с.
150. Москаленко В.В. Социализация личности: Философский аспект. – К.: Вища школа, 1986. – 224 с.
151. Мудрик А.В. О воспитании старшеклассников. – М.: Просвещение, 1981. – 176 с.
152. Мудрик А.В. Социализация: задачи социальной педагогики // Магистр. – 1993. – № 3. – С. 40-50.
153. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України від 5 квітня 2001 року / А.М.Бойко, Л.П.Бриг, В.К.Гришук та ін.; М.І.Мельник, М.І.Хавронюк (ред.). – К.: Канон, 2001. – 1102 с.
154. Національна програма «Діти України» (витяг). Затверджено Указом Президента України від 18 січня 1996 року № 63/96. // Український часопис прав людини, 1998. – К.: Українська фундація прав людини, 1999. – № 3-4. – С. 166-183.
155. Никольская И.М., Грановская Р.М. Психологическая защита у детей. – СПб.: Речь, 2000. – 504 с.
156. Ничкало Н.Г. На меридіанах дитинства. Деякі питання виховної роботи з дітьми та підлітками в зарубіжних країнах. – К.: Молодь, 1976. – 223 с.
157. Нікітіна І.В. Психологічні особливості суб'єктного самовизначення особистості в період повноліття: Дис...канд. психол. наук: 19.00.01. – К., 1999. – 209 с.
158. Нове покоління незалежної України (1991–2001 роки): Щорічна доповідь Президентів України, Кабінету Міністрів України про становище молоді

- в Україні (за підсумками 2001 року). – К.: Державний інститут сім'ї та молоді, 2002. – 211 с.
159. Новик Ю.И. Психологические проблемы правового регулирования. – Мн.: Университетское, 1989. – 135 с.
  160. Новикова Л.И. Воспитательная система: исходные позиции // Советская педагогика. – 1991. – № 11. – С. 61-65.
  161. Об исследовании проблемы взаимодействия социальных институтов во внешкольном воспитании учащихся: Сборник научных трудов. – М., 1983. – 368 с.
  162. Овчарова Р.В. Справочная книга социального педагога. – М.: ТЦ Сфера, 2002. – 480 с.
  163. Ожегов С.И. Словарь русского языка. – М., 1978. – 735 с.
  164. Озерская Ф.С. Воспитательные учреждения Ведомства Императрицы Марии: Очерки истории школы и пед.мысли народов СССР. – М., 1973. – 342 с.
  165. Оксамитний В.В. Правовое воспитание – важный фактор формирования социально активной личности. – К.: Наук. Думка, 1979. – 216 с.
  166. Олішевська О. Дитина під парасолькою прав / ВФ “Крок за кроком” проект “Запобігання насильства над дітьми”. – К., 2002. – 125 с.
  167. Омельченко Ж.О. Теоретико-методичні основи формування загальнолюдських норм життєдіяльності в учнів старшого шкільного віку: Дис...докт. пед. наук: 13.00.01. – К., 1997. – 254 с.
  168. Оржеховська В.М. Соціально-педагогічні основи профілактики правопорушень важковиховуваних учнів: Дис...док.пед.наук.: 13.00.01 / АПН України, Інститут педагогіки. – К., 1995. – 440 с.
  169. Осипова Л.Г. Социально-педагогические функции школы в защите и обеспечении прав детей: Автореф. дис...канд.пед.наук: 13.00.01 / МГУ педагогіки. – М., 1997. – 22 с.
  170. Основы правознавства: Навчальний посібник / М.Л.Головко, С.В.Лінецький, В.П.Пастухов, В.Ф.Пеньковський; В.П.Пастухов (ред.); Академія праці і соціальних відносин федерації профспілок України. – К.: Четверта хвиля, 1998. – 299 с.
  171. Основы психології: Підручник для студентів Вищих навчальних закладів освіти / О.В.Киричук, В.А.Романець, В.О.Татенко и др.; О.В.Киричук, В.А.Романець (ред.). – 4 вид., Стереотип. – К.: Либідь, 1999. – 632 с.
  172. Пасічняк Р.Ф. Психологічні особливості особистісного самовизначення старшокласників: Дис...канд. психол. наук:19.00.01. – Івано-Франківськ, 1999. – 186 с.

173. Педагогічна наука – перебудові школи: Матеріали наук. конфер. наук.-дослід. ІІІ УРСР / Ред. кол.: М.Д.Ярмаченко (відп. ред.) та ін. – К., 1990. – 278 с.
174. Педагогічні основи ресоціалізації злочинців / В.М.Синьов, Г.О.Радов., В.І.Кривуша, О.В.Беца. – К.: Леся, 1997. – 272 с.
175. Педагогічно-правова профілактика правопорушень серед учнівської молоді: Наук.-метод. зб. статей / В.П.Пастухов (ред.). – К.: ІЗМН, 1997. – 248 с.
176. Періодична національна доповідь про реалізацію Україною положень Конвенції ООН про права дитини: проект / Л.С.Волинець, Л.М.Валим, В.Т.Биковський та ін.; В.І.Довженко (ред.). – К., 1998. – 214 с.
177. Перше звернення до дітей: Всесвітня декларація та План дій з її запровадження, прийняття на всесвітній зустрічі на найвищому рівні в інтересах дітей. Конвенція про права дітей / С.Р.Станік (гол. ред. ради). – К.: Логос, 2001. – 70 с.
178. Петрова Н. Проблема прав дитини в Україні // Права людини в Україні: Щорічник Українського центру прав людини. – К.: Видавництво "Право", Українська Правнична Фундація. – 1995. – С. 49-57.
179. Пінчук І.М. Формування навичок здорового способу життя та навчання здоров'ю на життєвих прикладах. Соціальна робота в Україні на початку ХХІ століття: проблеми теорії і практики: Матеріали доповідей на міжнар. наук.-практ. конф. – Ч.2. – К., 2002. – 316 с.
180. Подберезський М.К. Правова культура майбутнього вчителя (теорет.-метод. аспект) / Харківський державний педагогічний університет ім. Г.С.Сковороди. – Х.: Основа, 1997. – 220 с.
181. Пономарчук В. До питання соціального захисту дитинства // Освіта і управління. – 1997. – № 3. – С. 132-133.
182. Понятійно-термінологічний словник соціальної роботи / Уклад.І.В.Козубовська, І.І.Мигович, В.В.Сагарда та ін. / Заг.ред. І.В.Козубовської, І.І.Миговича. – Ужгород: УжНУ, Видавництво "Мистецька лінія", 2001. – 152 с.
183. Послання Президенту «Про внутрішнє та зовнішнє становище України у 1996 році»: Послання Президента України до Верховної Ради України. – К., 1997. – С. 33-34.
184. Постанова Кабінету Міністрів України «Про роботу Національних телевізійних та радіокомпаній України з питань висвітлення проблеми організації виховної роботи серед молоді, профілактики наркоманії та СНІДу» від 24 травня 1996 р. // Молодь і закон: Збірник нормативних актів і документів з проблем виховання студентської молоді / За заг. ред. Н.І.Косаревої. – К.: ІЗМН, 1997. – С. 81-83.

185. Постанова Кабінету Міністрів України від з серпня 2000 року «Про утворення Міжвідомчої комісії з питань охорони дитинства» // Збірник нормативно-правових актів у сфері захисту прав дітей / Туркевич І.К., Пастухов В.П., Куцим І.І. та ін. – К.: «Юнісеф», 2000. – С. 90-92.
186. Постникова Г.В. Курс “Практическое право” – эффективное средство политико-правового образования учащихся // Відкритий урок. – 2001. – № 9-10. – С. 19-21.
187. Постовий В. Обов’язок українського суспільства в контексті проблеми захисту й реалізації // Український часопис прав людини’98. – 1999. – № 3– 4. – С. 70-72.
188. Права дитини – права людини: Інформаційно-методичний посібник / Упоряд. З.Галковська, Т.Жданюк, С.Яровий. – К., 2000, – Ч.1. – 91 с.; Ч.2. – 93 с.; ч.3. – 150 с.
189. Права жінок у сучасному світі / За загальною редакцією І.М.Пінчук, С.В.Толстоухової. – К.: УДЦССМ, 2000. – 112 с.
190. Правда Русская: Вып. II.: Комментарии / Под ред. академ. Б.Д.Грекова. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1947. – 99 с.
191. Права дитини: посібник для журналістів / в межах проекту «Права дитини в фокусі ЗМІ» Молод. громад. орг-ції «Клуб «Компас». – К.: ФНІСЕФ, 2002. – 116 с.
192. Про становище молоді в Україні (за підсумками 1998 року): Щорічна доповідь Президентові України, Верховній Раді України, Кабінету Міністрів України. – К.: ТМ ПРІНТ ІксПрес, PrintXPress., 1999. – 154 с.
193. Проблеми державотворення і захисту прав людей в Україні: Матеріали III регіональної наукової конференції. – Львів, 1997. – 224 с.
194. Проблеми насильства в сім’ї: правові та соціальні аспекти / Упоряд. О.М.Руднева; наук.ред. А.П.Гетьман. – Харків: Право, 1999. – 212 с.
195. Программа правового образования населения Автономной Республики Крым на 2002-2005 годы // Юридический вестник: Информационно-правовая газета. – № 5 (17), 15 июля. – 2002. – С. 2-6.
196. Промова Верховного Комісара ООН з прав людини на комітеті з прав дитини (витяг) від 9 січня 1998 року, Док. ООН CRC/C/SR. 428. // Український часопис прав людини’1998. – К.: Українська фундація прав людини, 1999. – № 3-4. – С.188-190.
197. Профілактика правопорушень серед неповнолітніх: Навч.-метод. посібник / Міжнар. фонд «Відродження». Програма «Трансформація гуманітарної освіти в Україні». – К.: ВІАН, 1996. – 352 с.
198. Психолого-педагогічна діагностика розвитку учнів та колективу школи: Навчально-методичний посібник для вчителів, студентів педагогічних навчальних закладів / О.В.Киричук, О.М.Коберник (уклад.); ІЗМН. – К., 1998. – 106 с.

199. Рабінович П. Основні права людини: поняття, класифікації, тенденції // Український часопис прав людини. – 1995. – № 1. – С. 37-44.
200. Решетников Ф.М. Правовые системы стран мира: Справочник. – М.: Юридическая литература, 1993. – 254 с.
201. Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні (X-поч. XX ст.) Нариси / Редкол.: М.Д.Ярмаченко (відп. ред.) та ін. – К.: Радянська школа, 1991. – ИСБНБ. – 330 с.
202. Розуміння й використання механізму прав людини. – К, 1999. – 86 с.
203. Российское законодательство X–XX вв. – Т.5. – 450 с.
204. Рыбинский Е.М., Никитин А.Ф., Соколов Я.В. Как прочитать, понять Конвенцию ООН о правах ребёнка и что сделать для её выполнения (рекомендации) // Народное образование. – 1993. – № 6. – С.78-90.
205. Рыбинский Е.М. Нужен национальный механизм защиты детства // Народное образование. – 1994. – № 5. – С.5-6.
206. Синютка Л.П. Психологічні особливості життєвого самовизначення підлітка у сім'ї: Дис...канд. психол. наук: 19.00.01. – Івано-Франківськ, 1997. – 182 с.
207. Система оздоровлення дитячого населення з допомогою фітопрепаратів і впровадження здорового образу життя: Методическі рекомендації / М.С.Гончаренко, А.В.Гончаренко, А.М.Деребин, Т.Н.Пантюхіна; Інститут Здоров'я «Виватон». – Х., 1995. – 30 с.
208. Сім'я і родинне виховання: Концепція // Рідна школа.–1996.– № 11-12.– С. 15-20.
209. Сімейний Кодекс України: Офіціальне видання. – К.: Видавничий Дім “Ін Юре”, 2002. – 176 с.
210. Словарь-справочник по социальной работе / Под ред. Е.И.Холостовой. – М.: Юрист, 2000. – 424 с.
211. Словник іншомовних слів / За заг. ред. Л.О.Пустовіт, О.І.Скопненко, Г.М.Сюта, Т.В.Цимбалюк. – К.: видавництво «Довіра» УНВЦ «Рідна мова», 2000. – 990 с.
212. Словник української мови: В 11 томах. – К.: Наукова думка, 1976. – Т.VII. – 665 с.
213. Словник-довідник для соціальних педагогів та соціальних працівників / За заг. ред. А.Й.Капської, І.М.Пінчук, С.В.Толстоухової. – К., 2000. – 260 с.
214. Слюсаревський М., Жадан І. Перспективи правової держави в Україні очима старшокласників // Український часопис прав людини'98. – 1999. – № 3-4. – С. 90-92.
215. Соловьёв С.М. История России с древнейших времён. – М., 1963. – Кн. IX. – 507 с.

216. Социальная работа: теория и практика: Учебное пособие / Отв. ред.: проф. Е.И.Холостова, проф. А.С.Сорвина. – М.: ИНФРА-М, 2002. – 427 с.
217. Социальная работа / Под общ. Ред. В.И.Курбатова. – Р. н. / Д:«Феникс», 1999.–576 с.
218. Соціальна педагогіка: Навчальний посібник / За ред. А.Й.Капської. – К., 2000. – 264 с.
219. Соціальна педагогіка: Навчально-методичний посібник / За ред. А.Й.Капської. – К.: ІЗМН, 1998. – 220 с.
220. Соціальна робота з підлітками та молоддю: Пошуки. Перспективи. – К.: УДЦССМ, 2000. – 276 с.
221. Соціальна філософія: Короткий Енциклопедичний Словник / Заг. ред. і уклад.: В.П.Андрущенко, М.І.Горлач. – Київ-Харків: ВМП «Рубікон», 1997. – 400 с.
222. Соціальне оточення та самопочуття підлітків / О.Балакірева (кер.авт.кол.), О.Артюх, О.Петрунько, О.Яременко. – К.: Державний інститут проблем сім'ї та молоді, 2002. – Вип. 1. – 51 с. – (Серія: Здоров'я та поведінкові орієнтації учнівської молоді. У 3 вип.).
223. Соціальні служби – родині: Розвиток нових підходів в Україні / За ред. І.М.Григи, Т.В.Семигіної. – К., 2002. – 128 с.
224. Соціально-правові основи діяльності психологічної служби в системі освіти: Навчально-методичний посібник / І.В.Козубовська, В.В.Сагарда, О.В.Дорогіна та ін. / За ред.І.В.Козубовської, В.В.Сагарди. – Ужгород: УЖДУ, 2000. – 390 с.
225. Соціологія / За ред. В.М.Пічі. – К.: Заповіт, 1996. – 340 с.
226. Старикова Л.І. Конвенція ООН з прав дитини – історичний аспект. Конвенція ООН з прав дитини: шляхи практичного застосування: Метод. рекомендації / Упоряд. Г.М.Лактіонова та інші.– К.: Наук світ, 2000. – 38 с.
227. Статистика охорони здоров'я: Навчально-методичний посібник для самостійного вивчення дисципліни / Голубчиков М.В., Столяров Г.С., Вороненко Ю.В. та ін.: Київський національний економічний університет. – К., 2000. – 187 с.
228. Стоюнин В.Я. Избранные педагогические сочинения. – М., 1991. – 453 с.
229. Сухомлининский В.А. Розмова з молодим директором. – К.: Рад.школа, 1985. – 357 с.
230. Сухомлинський В.О. Процес соціалізації: Вибрані твори в 5-ти т. – К.: Рад. Школа, 1976. – Т.5. – С. 448-455.
231. Сучасні тенденції соціально-правової освіти молоді / За загальною редакцією Пінчук І.М., Толстоухової С.В. – К.: УДЦССМ, 2000.–152 с.

232. Сущенко Л.П. Соціальні технології культивування здорового способу життя людини / Запорізький державний університет. – Запоріжжя, 1999. – 308 с.
233. Гархова Л. Ювенальная юстиция // Педагогический факультатив. Родителям о детях. – 2000. – № 1. – С. 131-146.
234. Гархова Л. Ювенальная юстиция // Педагогический факультатив. Родителям о детях. – 2000. – № 2. – С. 132-152.
235. Технологии социальной работы: Учебник под общ. ред. проф. Е.И.Холостовой. – М.: ИНФРА-М, 2002. – 400 с.
236. Технология социальной работы: Учебное пособие для студентов высших учебных заведений / Под ред. И.Г.Зайнышева. – М.: Гуманитарный центр ВЛАДОС, 2002. – 240 с.
237. Технології соціально-педагогічної роботи: Навч. посібник / За заг. ред. А.Й.Капської. – К., 2000. – 372 с.
238. Тищенко О. Закон України "Про загальну середню освіту": Аналіз деяких правових положень // Право України. – 2000. – № 2. – С. 82-84.
239. Ткачова Н.А. Педагогічні основи формування правосвідомості учнів у закладах професійно-технічної освіти: Монографія.– Київ: Правда Ярославичів, 1998. – 165 с.
240. Трубавіна І.М. Соціально-педагогічна робота з неблагополучною сім'єю. Навчальний посібник. – К.: ДЦССМ, 2002. – 132 с.
241. Указ Президента України «Про додаткові заходи щодо забезпечення виконання Національної програми "Діти України" на період до 2005 року» від 24 січня 2001 р. // Збірник нормативно-правових актів у сфері захисту прав дітей / Туркевич І.К., Пастухов В.П., Куцим І.І. та ін. – К.: «Юнісеф», 2000. – С. 78-88.
242. Указ Президента України «Про комплексну програму профілактики злочинності на 2001-2005 роки» від 25 грудня 2000 року // Збірник нормативно-правових актів у сфері захисту прав дітей / Туркевич І.К., Пастухов В.П., Куцим І.І. та ін. – К.: «Юнісеф», 2000. – С. 90-92.
243. Ушинський К.Д. Избранные педагогические сочинения / Д.О.Лорнипанидзе, Э.Д.Днепров: Педагогическое наследие К.Д.Ушинского. – М., 1954. – 735 с.
244. Фельдштейн Д.И. Психологические особенности развития личности в подростковом возрасте // Вопросы психологии. – 1984. – № 1.– С. 37-45.
245. Фирсов М.В., Студёнова Е.Г. Теория социальной работы: Учебн. Пособие. – М.: ВЛАДОС, 2000. – 432 с.
246. Фіцула М.М. Правове виховання учнів. – К.: Віпол, 1997. – 147 с.
247. Формирование личности старшеклассника / Под ред. И.В.Дубровиной. – М.: Педагогика, 1989. – 168 с.

248. Формування загальнолюдських ціннісних орієнтацій, соціального і гуманістичного мислення у студентів у пізнавальний час / Укр. Республ. наук.-практ. конфер.: Тези доповідей / ІСДО та інші; Терещенко Г.І.(ред.). – К., 1993. – 344 с.
249. Формування здорового способу життя молоді: проблеми і перспективи / О.Яременко, О.Балакірева, О.Вакуленко та ін. – К.: Український ін-т соціальних досліджень, 2000. – 207 с.
250. Формування здорового способу життя молоді: стратегія для України. – К., 2001. – 24 с.
251. Формування здорового способу життя: Навчальний посібник для слухачів курсів підвищення кваліфікації державних службовців / О.Яременко, О.Вакуленко, Л.Жаліло, Н.Комарова та ін. – К.: Український ін-т соціальних досліджень, 2002. – 232 с.
252. Франция. Конституция и законодательные акты / пер. с фр. М.: Прогресс, 1989. – 275 с.
253. Фрейд З. Детская сексуальность и психоанализ детских неврозов / М.М.Решетников (ред.сост.). – СПб.: Институт психоанализа, 1997. – 387 с.
254. Фридман Л.М., Кулагина И.Ю. Психологический справочник учителя. – Второе изд., доп. и переработ. – М.: Изд-во "Совершенство1998", – 432 с.
255. Фурманов И.А. Детская агрессивность: психодиагностика и коррекция. – Мн.: Ильин В.П., 1996. – 192 с.
256. Хлапонін Ю.Д. Шкільний клуб правових знань // Радянська школа. – 1983.– № 12. – С. 47-49.
257. Хоружий Г. Інформаційна політика: сутність і проблеми // Друкарство. – 1999. – № 4 (27). – С. 4-5.
258. Цицерон Марк Тулій. О старости. О дружбе. Об обязанностях. – М.: Наука, 1974. – 246 с.
259. Чорна К. Виховання правосвідомості дітей у сім'ї //Український часопис прав людини'98. – 1999. – № 3-4.– С. 79-83.
260. Шабельник Е.С., Каширцева Е.Г. Права на всякий случай. – М.: Вита-Пресс, 1995. – 37 с.
261. Шадриков В.Д. Обучение правам человека. – М., 1996. – 76 с.
262. Шептенко П.А., Воронина Г.А. Методика и технология работы социального педагога: Учебное пособие для студентов высших учебных заведений / Под ред. В.А.Сластёнина. – М.: Издательский центр «Академия», 2001. – 208 с.
263. Шнекендорф З. Конвенция о правах ребёнка // Школьный экономический журнал. – 2000 – № 3 (27). – С.3-4.
264. Шнекендорф З. Конвенция о правах ребёнка // Школьный экономический журнал. – 2000 – № 2 (26).– С. 3-4.

265. Шнекендорф З.К. Правовые акты ООН в вузовском курсе педагогики // Педагогика. – 1992. – № 1-2. – С. 11-15.
266. Щацький С.Т. Годы исканий // Избранные педагогические сочинения: В 2-х томах / Составитель Л.Н.Скаткин и др.; Под ред. Н.П.Кузина и др. – Т. 1. – М.: Педагогика, 1980. – 414 с.
267. Энциклопедия социальной работы / Пер. с англ. в 3-х т. – М., 1993-1995.
268. Юзікова Н. Діти потребують захисту // Право України. – 1998. – № 6. – С.111-112.
269. Юридичний словник-довідник / За ред. Ю.С.Шемчуженка. – К.: Феміна, (Nota bene), 1996. – 696 с.
270. Юрій М.Ф. Етногенез та менталітет українського народу. – Чернівці, 1997. – 237 с.
271. Як навчитися поважати себе й інших. Поради психолога: Вип. школи-інтернату для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування / Л.С.Волинець, Т.В.Говорун, І.В.Пеша та ін.; Український інститут соціальних досліджень. – К., 2000. – 79 с.
272. Якобсон П.М. Некоторые данные о психологии юношеского возраста в зарубежной литературе // Вопросы психологии. – 1975. – № 6. – С.43-53.
273. Ярмаченко М.Д. Профілактика правопорушень серед неповнолітніх: Проблеми спільної роботи комісії у справах неповнолітніх та органів освіти України / М.Д.Ярмаченко та ін. (ред.); ІП АПН України, Укр. НДІ проблем молоді. – К.: Академпрес, 1999. – 111 с.
274. Black's Law Dictionaty. St. Paul, Minn. – West Pablising Co., 1991. – 1226 p.
275. Economic survey of Europe 1998. – Женева: Европейская Экономическая Комиссия ООН, 1998. – 264 p.
276. Encyclopedia of Social Sciences. – London, 1934, – Jordon B. Invitation to Social Work. Oxford, 1984. – 645 p.
277. Holt J.C. Magna Carta and Medieval Government. – Lnd., Ronceverte: Hambledon Press, 1985. – 112 p.
278. Kempe C.H. & Helfer R.E. Helping the battered child and his family. – Philordelphila: Lippincott, 1972. –76 p.
279. Kempe C.H., Silverman F.N., Steele B.F., Droegmueller W. & Silver H.K. The battered child syndrome. – Amer. Med. Assoc., 1962 – 181 p.
280. Leonard Glick, Daniel E.Hebding. Introduction to social problens – (реферат).
281. Locke J. Two Trelises of Government. – 1963. – 341 p.
282. Nys J.-F. La sante., 1990. – 38 p.
283. Oates R.K. Prediction, prevention and treatment of child abuse: Child abuse and neglect. What happens eventually? – New York: Brunner-Marel, 1986. – 169 p.
284. Simpson D.P. Cassell's New Latin Dictionary. – 1968. – 331 p.
285. The English Works of Thomas Hobbes. – 1983. – V.3. – 117 p.
286. Weston B.H. Human Rights // Hum. Rts Q. – 1984. – V. 6. – 269 p.

ПРОГРАМА КУРСУ

“ПРАВА ДІТЕЙ У СУЧАСНОМУ СВІТІ”

**для соціальних педагогів, класних керівників,
організаторів позакласної роботи**

м. Ялта, 2000

“Права дітей у сучасному світі”

Пояснювальна записка

Стверджувати, що всі діти мають права – це кинути виклик багатьом споконвічним віруванням у світі. Тисячу років назад діти не вважалися особистостями, а були власністю, рабами або кріпаками, яких потрібно було заставляти працювати, як тільки вони ставали спроможні на це фізично. Дорослі мало звертали увагу на їх специфічні потреби.

Але і на початку ХХ ст., коли холера, тиф та грип збирали смертельну данину з усього світу, діти були також далекі від визнання їх прав, як і раніше. Необхідні були жахи першої світової війни та організація Ліги Націй – оплату миру та реабілітації після війни, щоб перетворити благодійні підходи до проблем дітей у визнання того, що діти мають не тільки потреби, але й права.

Важливі, але все ж таки обмежені благодійні дії не задовольняли багатьох борців за права дітей, включаючи Енглантина Джеба. Цей динамічний британець, який в 1919 році створив фонд “Рятуйте дітей”, склав перший документ в історії, який було прийнято міжнародною спільнотою як свідectво того, що діти мають права. У 1923 році Е. Джеб вказав: “Як мені уявляється, прийшов момент, коли ми не можемо більше очікувати проведення широких дій з надання надзвичайної допомоги. Тим не менш, якщо ми хочемо працювати в інтересах дітей, ... єдиний спосіб – це стимулювати співпрацю зусиль націй для охорони своїх власних дітей на конструктивній, а не благодійній основі. Я впевнений, що ми повинні затребувати для дітей певні права та боротися за їх універсальне визнання з тим, щоб усі ... могли сприяти прогресу цього руху”.

Дана програма передбачає ознайомлення класних керівників, організаторів позакласної роботи, соціальних педагогів із загальною теорією питання соціально-правового захисту дітей, вивчення традиційного, побутового соціального права, його становлення, розвитку та функціонування в сучасних умовах.

Програма передбачає подати інформацію про особливості дитячого міжнародного права, історію його розвитку та технологію передачі знань школярам.

Головна **мета** курсу полягає у вихованні освіченої людини, яка вміє виділити особистісне значимі знання і розуміє, як їх використати у конкретній ситуації.

До найхарактерніших ознак програми належать: спрямованість на забезпечення правового захисту школярів через соціально-педагогічні умови реалізації основних напрямків діяльності школи; набуття школярами соціально-правових знань через тренінги; виховання поваги до правового законодавства; орієнтація на свідоме сприйняття інформації та готовність використати її; формування потреби вчитися та навчати, гармонійно поєднуючи духовні і матеріальні потреби сьогодення.

Реалізація програми націлена на формування у вчителів та учнів почуттєво-емоційного ставлення до захисту соціальних прав дітей, міжнародних законів, законодавчої бази України, на спрямування до позитивно-інформаційно-правотворчої діяльності в оточуючому середовищі.

Програма має навчально-виховне спрямування і передбачає формування у вчителів потреби до передачі здобутих нових знань та досвіду школярам.

Тематичний план курсу
“Права дітей у сучасному світі”

№/№	Назва теми	Кількість годин
1.	Соціальні права дітей як складова правовиховної діяльності у школі прав дитини	2
2.	Передумови розвитку соціально-правових основ захисту школярів	2
3.	Особливості законодавчого забезпечення соціально-педагогічного захисту	2
4.	Міжнародні правові акти як основа соціального захисту прав дітей та молоді	2
5.	Законодавча база України як соціально-педагогічна умова забезпечення правового захисту школярів	2
6.	Підсумкове заняття	2
7.	Круглий стіл “Як ми захищаємо права дітей”	2
8.	Особливості роботи з школярами за тренінгами: “Я маю право на освіту” “Я маю право на здоров’я” “Я маю право на харчування”	2
9.	Розробка сценаріїв та участь у шкільних заходах	15
10.	Участь у загальноміських заходах	23
	Усього	54 годин

Тема 1. Соціальні права дітей як складова правовиховної діяльності у школі

Розглядаючи соціально-правові основи захисту дитини в Україні як об'єкт науково-теоретичного аналізу і мету педагогічного дослідження, ми вважаємо за потрібне дати визначення поняттям “дитинство” й “діти”, “права дітей”, “право”, “правова культура” та її складових: “правове виховання”, “правосвідомість”, “правова освіта”, “правова поведінка”.

Сьогодні вже педагогіка розмежовує поняття “діти” і “дитинство”.

Дитинство – стадія життєвого циклу людини, під час якого продовжується становлення організму, розвиток його найважливіших функцій. Найбільш активно здійснюється соціалізація індивіда, що включає засвоєння визначеної для певного віку системи знань, норм та цінностей, засвоєння соціальних ролей, що дозволяють дитині формуватися та функціонувати як членові суспільства, як цілісній особистості. Дитинство – невід’ємна частина способу життя та культури будь-якого народу й людини в цілому.

Права дитини – забезпечення дитині законом можливості мати і розпоряджатися матеріальними, культурними та іншими соціальними благами і цінностями, користуватися основними свободами у встановлених законом межах.

Правова освіта здійснюється на різних рівнях у дитячих навчальних закладах з метою ознайомлення дітей з їх правами та обов’язками, дати загальне уявлення про право іншої країни. Правова освіта передбачає не тільки надання знань про право, але й вироблення до нього позитивного ставлення та уміння співвідносити свої дії з чинним законодавством.

Правова свідомість – це основа формування правильної соціально-правової поведінки.

Потреби часу, духовний рівень людини, умови історичного, економічного, політичного, національного, демографічного розвитку конкретної країни диктують виникнення нового законодавства, а також поліпшення його принципів та статей.

Тема 2. Передумови розвитку соціально-правових основ захисту школярів

Дитина стала цікавити доросле суспільство як щось відмінне від нього та таке, що має самостійну цінність, відносно недавно, десь біля двох століть тому. До цього дитина вважалась нижчим створінням, повністю залежним від дорослих.

Ставлення до дитини у первісному суспільстві було різним: з одного боку – вбивство дитини не вважалося злочином, тому що дитина була безумовною власністю батьків; а з іншого – велика кількість дітей була економічно вигідною (міцність соціальних позицій сім'ї визначалася кількістю синів). Подалі вбивство дітей базувалося на “якісних” показниках – вбивали фізично або морально неповноцінних дітей. Ці моральні установки були присутні й в античному суспільстві. Наприклад, Аристотель, Сенека вважали справедливим позбавляти дитину-каліку життя. Лише у IV ст. н.е. батькам було заборонено розпоряджатися життям дитини.

У середньовіччі дитину сприймали і як образ невинності, і як втілення природного зла. Дорослими ігнорувалися фізіологічні та психофізичні особливості дітей.

Не менш жорсткі педагогічні методи виховання були і в XVI-XVII ст.ст.: дітей мордували, били, позбавляли їжі. У країнах Середньої Азії батьки не притягувалися до відповідальності за вбивство своєї дитини, а вчитель – свого учня. Мусульманським правом допускалося вживати будь-які засоби насильства над дітьми. Основою в організації шкільного життя була система покарань за порушення і проступки.

Україна має свій власний історичний досвід щодо визнання статусу дитини у суспільстві. Однією з особливостей ментальності українського народу є допомога “сірому”, “убоному”, піклування про сиріт “усім миром”.

До XVII ст. соціальне виховання у нашій країні здійснювали сім'я, церква, територіальна й етнічна громада.

У кінці XIX ст. особливої значущості набуває соціальний рух.

Передовими мислителями, суспільними діячами, лікарями, педагогами, психологами ХХ ст. було проголошене століттям Дитини.

Тема 3. Особливості законодавчого забезпечення соціально-педагогічного захисту прав дитини

Сучасна соціальна педагогіка визначає соціально-правовий захист як одну із головних умов реального визнання правового статусу особистості у державі, який відображає конституційні повноваження громадян із захисту своїх прав та свобод. Він включає: комплексний аналіз рівня соціальних та економічних умов життя населення, організацію та впровадження нових форм та видів натуральної, гуманітарної, технічної, екстремальної допомоги. Рівень соціального захисту залежить від ступеню економічного розвитку країни та її правової системи.

Правовий захист – це діяльність державних органів та громадських організацій щодо надання допомоги громадянам в реалізації їх прав та інтересів, які гарантовані законодавством країни.

Соціально-правовий захист дітей це комплекс державних заходів щодо законодавчого та соціального закріплення прав дітей, необхідність першочергової уваги до їх фізичного і духовного розвитку, гарантування особистих прав дітей, прав у сім'ї та суспільстві. Ці заходи базується на основних міжнародних правових принципах, зокрема, рівності усіх дітей, і є головною умовою реального визнання правового статусу особистості в державі, який відображає конституційні повноваження громадян по захисту своїх прав та свобод. Це включає: комплексний аналіз рівня соціальних та економічних умов життя дітей, організацію та впровадження нових форм та видів натуральної, гуманітарної, технічної, екстремальної допомоги.

Тому одним із напрямків у практиці соціальної педагогіки повинен бути такий, що сприяє створенню умов по наданню допомоги дітям перебороти труднощі, захистити їх.

Головний принцип ювенальної юстиції – дитина завжди права. Однак ювенальна юстиція не скасовує необхідності покарання дитини, яка вчинила правопорушення.

Закони повинні передбачати способи всебічного захисту дітей. Від бандита, гвалтівника, телевізійної експансії, пропаганди жорстокості і розпусти, у широкому розумінні – від насильства соціального середовища. Закон має захищати і звичайних, і особливих, нестандартних дітей.

Система ювенальної юстиції – це багатогалузева служба, найпершим принципом якої є діяти в інтересах дитини.

Захист дитинства – комплекс заходів і зусиль громадських організацій щодо законодавчого закріплення прав дітей, що орієнтується на пріоритет дитини, необхідність першочергової уваги до її фізичного і духовного розвитку, гарантування особистих прав дітей як у сім'ї, так і у суспільстві.

Тема 4. Міжнародні правові акти як основа соціального захисту прав дітей та молоді

Визначення понять “право людини” та “свобода людини” можна знайти в міжнародних документах про права людини, які наголошують, що право людини – це можливість людини діяти у відповідності із закріпленими юридичними нормами, що гарантовані державою.

Конвенція ООН про права дітей першою визначила дитину самостійним суб'єктом права, а її інтереси пріоритетними щодо потреб суспільства. Реалізація основних прав дітей – права на життя, права на захист, права на розвиток - вимагає від системи освіти, вчених, педагогів вирішення ряду соціальних, правових, юридичних, психологічних і педагогічних проблем.

Конвенція – правовий документ міжнародного стандарту. Вона проголошує дитину повноцінною і повноправною особистістю, самостійним суб'єктом права.

Конвенція затверджує ряд важливих соціальних правових принципів, головний з них – визнання дитини повноцінною й повноправною особистістю. Тому цей документ потрібно розглядати не як ідеологічне або політичне явище,

поза і крім якого неможлива не тільки свобода, добро й справедливість, а й виживання людства.

Вивчення Конвенції у такій інтерпретації допоможе вчителю у найголовнішому – зрозуміти дух цього документа.

Міжнародне право розглядає дітей як суб'єкт основних прав і свобод людини.

Правозахисна діяльність у школі повинна відповідати чотирьом положенням Конвенції ООН про права дитини: виживанню, розвитку, захисту і забезпеченню активної участі у житті суспільства.

У 1959 році ООН на своїй Асамблеї розповсюджує текст Декларації прав дитини, який складається з 10 принципів. Вони узагальнювали права кожної дитини, але майже половина прав, означених у ній, носить більш біологічний, ніж соціальний характер.

Тема 5. Законодавча база України як соціально-педагогічна умова забезпечення правового захисту школярів

Створення належних умов для всебічного розвитку школярів певною мірою залежить від виконання державними органами законодавчо визначених норм, правил і положень, які дозволяють соціальним педагогам постійно здійснювати соціально-правовий захист дітей у школі.

За Конституцією України, населення віком від 15 до 28 років визначається як молодь, демографічна група віком до 18 років – як неповнолітні. У Законі України “Про охорону дитинства” вперше офіційно були окреслені поняття “дитинство” й “дитина”: дитинство – це віковий період у розвитку людини до досягнення повноліття, цей віковий період конкретно визначається терміном “дитина” – особа віком до 18 років (повноліття), якщо згідно із законом, застосованим до неї, вона не набуває прав повноліття раніше.

Сьогодні, коли Україна знаходиться у складних умовах розвитку, важливо протидіяти негативним наслідкам щодо дітей в результаті різних соціальних змін через систему соціального захисту.

В Україні діє створений інститут уповноваженого. Це стало свідченням того, що існують права дітей, яких необхідно дотримуватися. Зобов'язанням держави щодо дітей, в особі омбудсмена, повинно бути не тільки забезпечення дотримання цих прав, але й контролювання за виконанням цього зобов'язання.

Реалізація прав дитини неможлива без розвиненої системи соціальних інститутів – державних і недержавних.

В Україні проводиться систематична робота щодо поліпшення законодавства, спрямованого на захист прав та інтересів дітей, охорону їх фізичного й духовного здоров'я. Прийнятий новий Сімейний Кодекс, в якому дитина розглядається як особливий суб'єкт права; прийняті Закони “Про органи і служби у справах неповнолітніх і спеціальні підліткові заклади для неповнолітніх”, “Про соціальну роботу з дітьми та молоддю”, “Про загальні засади державної молодіжної політики в Україні”, забезпечують належний соціально-правовий захист дітей та молоді.

6. Підсумкове заняття

На підсумковому занятті вчителі – соціальні педагоги, класні керівники та організатори позакласної роботи обмінюються знаннями, набутими під час відвідання лекцій, висловлюють свої думки щодо законодавства.

7. Круглий стіл “Як ми захищаємо права дітей”

У процесі проведення Круглого столу всі учасники мають із собою анкети-питальники учнів свого класу та їх батьків. Обговорюється становище дітей у класі, сім'ї, поза школою. Виокремлюються проблеми школярів стосовно їх прав та обов'язків. Керівник Круглого столу повинен мати із собою перелік питань, що стосуються порушення основних прав дітей. У ході бесіди потрібно виявити, яким чином можна на даному етапі допомогти дитині захистити свої права.

8. Особливості роботи з школярами за тренінгами

Керівник курсу апробує всі тренінги з вчителями, особливо загострює увагу на нюансах кожного конкретного заняття. Відповідає на запитання вчителів, проговорюються питання, які можуть поставити школярі.

9. Розробка сценаріїв та участь у шкільних заходах

Вчителі (класні керівники) розробляють сценарій заходів із соціально-правового захисту школярів, які проводяться у школі. Сценарій погоджується із тренером – соціальним педагогом, організатором позакласної роботи та директором школи.

Позанавчальні заходи із соціально-правового захисту дітей, що проводяться у школі-гімназії імені А.П.Чехова, м. Ялта:

Перший блок

- Я маю право на освіту
- **Навчаюсь із задоволенням**
- Я – лідер правової освіти (конкурс)

Другий блок

- Я маю право на здоров'я
- Уникаємо хвороб
- Наш спортивний вихідний (конкурс)

Третій блок

- Я маю право на повноцінне харчування
- Особливості української, російської та татарської кухні
- Клас запрошує на вечерю (конкурс)

10. Участь у загальноміських заходах

Позанавчальні заходи із соціально-правового захисту, що проводяться у місті Ялта:

Благодійна акція “Допоможи дитині” (Служба у справах неповнолітніх).

Загальнокримська акція “Милосердя” (Служба у справах неповнолітніх).

Благодійна акція “День захисту дитини”.

Республіканська акція “Молодь – проти наркотиків, алкоголю та злочинності”.

Акція до Всесвітнього дня боротьби із тютюнокурінням.

Регіональний “Ярмарок професій”.

Профілактична операція “Урок” (Служба у справах неповнолітніх).

АНКЕТА

**для вчителів-класних керівників та організаторів
виховної роботи з метою вивчення педагогічних
умов та стану соціально-правової освітньої роботи
у загальноосвітній середній школі**

1. Які фактори мають найбільший вплив на формування соціально-правових знань особистості? Виберіть відповідь із запропонованих:

- а) школа;*
- б) сім'я;*
- в) телебачення і радіо;*
- г) позашкільні (клуби, гуртки та ін.);*
- д) література;*
- е) масові заходи;*
- є) преса.*

2. Чи можете Ви взяти на себе відповідальність за формування соціально-правової культури у школярів?

Так. Ні. Якщо “ні”, то чому?:

- а) невпевненість у своїй обізнаності;*
- б) недостатній об'єм знань;*
- в) недостатня кількість методичних розробок і спеціальних програм;*
- г) такий процес повинен забезпечувати фахівець.*

3. Чи ефективним, на Вашу думку, є впровадження у навчально-виховний процес поглибленого знайомства з соціально-правовими знаннями?

Так. Ні.

4. Скільки часу Ви проводите на підготовку до роботи, спрямованої на відтворення знань із соціального права?

5. Які Ваші функції під час організації навчально-виховних заходів, спрямованих на відтворення знань із соціального права? В чому полягають методи та форми підготовки до них?

6. Чи створені умови у школі для виявлення Вашого активно-діяльнісного потенціалу?

Так. Ні.

7. Яким видам діяльності Ви віддаєте перевагу? Вкажіть види робіт:

а) лекційно-факультативній;

б) екскурсійній;

в) літературно-творчій;

г) масовим заходам.

8. З якими видами соціально-правової роботи Ви знайомі? _____

АНКЕТА
для вчителів-класних керівників та організаторів
виховної роботи з метою виявлення певної суми
соціально-правових знань, самостійності у ході їх засвоєння,
творчого поповнення

Виберіть відповіді із запропонованих. Проти обраної Вами відповіді поставте знак “+”.

1. Якому характеру соціально-правової роботи Ви віддаєте перевагу:

а) подобається виконувати роботу за розробленим планом, схемою, інструкцією;

б) подобається виконувати завдання творчого характеру;

в) подобається виконувати короткочасну роботу за розробленим планом, схемою, інструкцією.

2. Чи потребуєте Ви допомоги при виконанні завдань соціально-правового спрямування:

а) так, працюю без відхилень від рекомендацій;

б) частково, інколи потрібна допомога спеціаліста;

в) ні, мені самостійно вдається знайти оригінальні шляхи виконання завдання.

3. Організуючи захід на уроці позакласної виховної роботи, Ви надаєте перевагу:

а) роботі за власною розробленою схемою;

б) роботі за схемою, аналогічній попередній;

г) роботі за схемою, яку знайшли.

4. Вам запропонували провести захід, направлений на підвищення соціально-правової культури. Ви:

а) проведу особисто, з новими елементами;

б) проведу традиційно, при наявності всіх елементів;

в) підберу лише основні елементи, оскільки деталі, на мій погляд, не мають важливого значення.

5. Готуючись до Дня захисту дітей, Ви б провели:

а) масовий захід для усієї школи за власним сценарієм;

б) за стандартним зразком-схемою;

в) факультативне заняття.

6. Вам запропонували, на Ваш розсуд, провести загальношкільний захід із підвищення в учнів соціально-правової культури, Ваші почуття:

а) байдужість;

б) задоволення, буду працювати за загальною схемою;

в) захоплення, проведу з ініціативою, за власним сценарієм.

7. Якби Вам запропонували бути співкерівником у проведенні тренінгу для старших школярів із соціального права, Ви:

а) не хвилювалися б без особливого значення;

б) внесли б щось нове у запропонований тренінг;

в) провели б самотійно, без співкерівника.

8. Які почуття у Вас виникають при підготовці до Дня освіти при повній свободі дій:

а) задоволення від творчої праці;

б) незадоволення;

в) задоволення від можливості творчо працювати, але невпевненість у своїх силах.

9. Проводячи позанавчальний захід з соціально-правової тематики, Ви б отримали задоволення, якщо б він був проведений:

а) за власним сценарієм;

б) за дуже простою схемою;

в) за зразком.

**Запитання вчителям-класним керівникам та
організаторам виховної роботи з метою
виявлення рівня сформованості інформаційного
компоненту соціально-правових знань**

Дайте відповідь на питання і обґрунтуйте їх.

1. В чому полягає суть соціально-правового виховання?
2. Яким чином складові соціального права можна використовувати у повсякденному житті?
3. Що, на Вашу думку, відтворює соціальне право?
4. Які основні компоненти соціального права? Де їх можна застосовувати?
5. В чому полягає доцільність вивчення саме цих компонентів школярами?
6. Які б ще тренінги із соціально-правового виховання важливо було б провести для школярів різних класів?

ЗАПИТАННЯ

вчителям-класним керівникам та організаторам виховної роботи з метою з'ясування рівня самостійності і творчості при проведенні тренінгів із соціального права з учнями старших класів

1. На чому потрібно зробити акцент при проведенні тренінгу із старшокласниками “Я маю право на освіту”. Опишіть хід міркувань.
2. Де б Ви порадили школярам віднайти матеріал про їх права на освіту, здоров'я, харчування? Вкажіть джерела інформації при використанні.
3. Які Ви знаєте вищі навчальні заклади?
4. Чи знаєте, ким хочуть бути, насамперед, учні старших класів Вашої школи? Чи точна ця інформація?
5. Чим відрізняються умови вступу до державного навчального закладу та недержавного? Вкажіть їх. Дайте інформацію, звідки вона у Вас?

ЗАПИТАННЯ

вчителям з метою з'ясування готовності перенесення набутих соціально-правових знань у нові ситуації

Вчителям пропонується.

1. Для проведення виховної класної години пропонуються наступні теми: “Право дітей на освіту”, “Право дітей на здоров'я”, “Право дітей на повноцінне харчування”. Завдання полягає у підборі матеріалів для викладання даних тем.
2. Зразки тренінгів “Я знаю своє право на освіту”, “Моє право бути здоровим”, “Як я харчуюсь”. Завдання полягає у підборі таких тренінгів для роботи з дітьми різного шкільного віку.
3. Перелік ключових слів вищезазначених тем та тренінгів. Завдання полягає у розробці виховного уроку за запропонованою тематикою.
4. Пропонується описати місце проведення заходу соціально-правового спрямування.
5. Пропонується ситуація: “Батьки не в змозі оцінити значення освіти для своєї дитини. Як Ви переконаєте їх?”
6. За допомогою невербальних методів пояснити різницю між соціальними правами та політичними.

ТРЕНІНГ

“Я маю право бути здоровим”

(для підлітків 15-18 років)

Актуальність теми: Сучасний світ, в якому зростають діти, набагато більш небезпечний, ніж вважають дорослі. Особливо це стосується здоров'я дітей, які народилися після 1986 року (вибух Чорнобильської АЕС). Тому головним обов'язком держави є піклування про здоров'я дітей, які в майбутньому стануть татами та мамами. Звісно, від того, як вони зараз себе почувають, залежить майбутнє країни. Але сьогодні ще мало дітей знають про своє право бути здоровими, яке вони можуть вимагати від батьків, школи, закладів охорони здоров'я.

Мета: ознайомлення підлітків з їх правом бути здоровими.

Завдання:

1. Ознайомлення підлітків з поняттям “здоров'я”.
2. Ознайомити підлітків з правом бути здоровими, з законодавчими документами з прав дітей на здоров'я.

Аудиторія: 10-12 осіб одного класу або різних, які знайомі між собою.

Тривалість занять: 30 хв.

Місце проведення: шкільна аудиторія.

Тренінг складається із 2-х занять, на яких реалізуються поставлені завдання.

Заняття 1

Початок: соціальний педагог (або класний керівник), який є тренером, вітається з учасниками. Учні сідають в коло і вітаються один з одним за годинниковою стрілкою, називаючи своє ім'я. Наприклад: “Я – Сашко, добрий день, друг”.

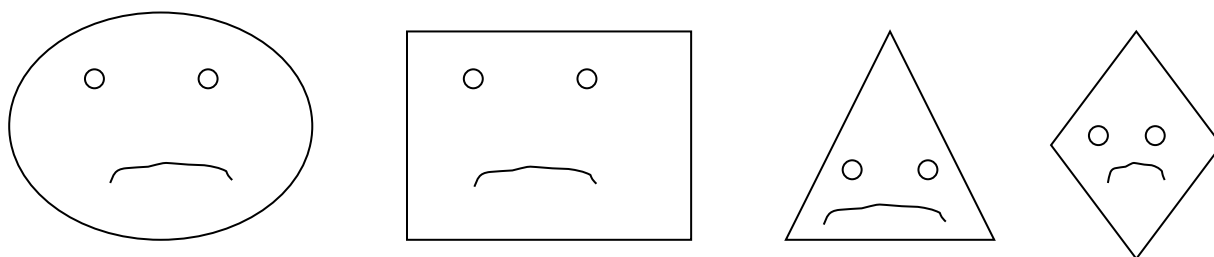
Тренер має із собою “Словник-довідник для соціальних працівників та соціальних педагогів”, збірник законодавчих актів щодо захисту прав дітей, ватман, фломастери.

Спочатку необхідно в'яснити, чи кожний із присутніх на занятті дітей почувають себе здоровими.

Тренер пропонує кожному назвати хворобу, якою хворів підліток. Наприклад: “Я хворіла вітряною”, “А я ОРЗ”, “Я – грипом”. Як правило, біля 50 % дітей хворіли вітряною, ОРЗ та грипом, більше 30 % – ангіною, бронхітом. Тренер виписує вказані підлітками хвороби на ватмані. І ставить питання: “У кого є хронічні хвороби?” І, як правило, біля 10 % дітей мають хронічний гастрит, 6 % – хронічне ОРВ, 5 % – хронічний риніт, 4 % – хронічний гайморит. Тренер пише на ватмані “Хронічні хвороби” і виписує ті, що назвали підлітки.

Тренер далі зачитує, що означає поняття “здоров’я”.

Здоров’я – стан організму, що характеризується його рівновагою з оточуючим середовищем та відсутністю яких-небудь хворобливих змін. Відповідно до визначення, прийнятого Всесвітньою організацією охорони здоров’я, здоров’я являє не лише біологічну, а й соціальну категорію, тобто здоров’я – стан тілесного, душевного і соціального добробуту. Далі тренер пропонує дітям намалювати на ватмані обличчя, які відображають їх стан здоров’я, коли вони хворіють. Як правило, це так малюнки:

Тренер пропонує намалювати хворобу. У дітей це виглядає так

вітрянка:

ОРЗ:

грип:

Тренер: Як ви лікуєтесь?

Підлітки: Таблетками, гарячим молоком з медом, батьки викликають лікаря.

Тренер: Чи завжди ви виходите після хвороби абсолютно здоровими?

Як правило, 50 % дітей не виліковуються повністю.

Тренер: Чи знаєте ви, що не вилікувана повністю хвороба може перерости у хронічну?

Як правило, про це діти знають, але батьки часто самі відправляють дітей до школи або дозволяють трошки пограти на вулиці.

Тренер знову нагадує, що означає поняття “здоров’я”?

На прощання підлітки передають один одному побажання здоров’я, називаючи наступного учасника на ім’я: “Здоров’я, Сашко”, “Здоров’я Ігор”, “Здоров’я Іринко” і т.д.

Заняття 2

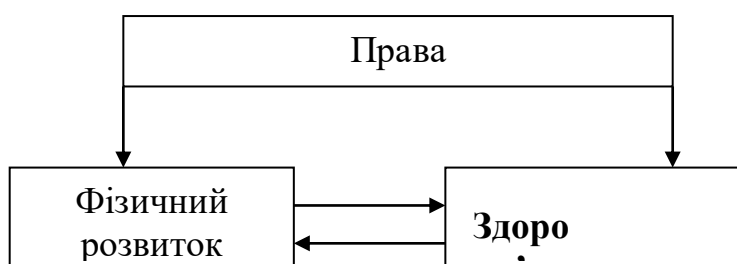
Початок: Соціальний педагог (класний керівник), який є тренером, вітається з учасниками, учасники по колу вітаються один з одним, називаючи ім’я.

Тренер має із собою “Збірник міжнародних документів та нормативно-правових актів України з питань соціально-правового захисту дітей” (ч. 1; ч. 2), ватман, фломастери.

Спочатку згадується попереднє заняття. Тренер зачитує поняття “здоров’я”. Потім знайомить аудиторію ще з одним поняттям “Захист дитинства”. Це – комплекс державних заходів і зусиль громадських організацій щодо законодавчого закріплення прав дітей, що орієнтуються на пріоритет дітей, необхідність першочергової уваги до їх фізичного і духовного розвитку, гарантування особистих прав дітей, прав у сім’ї та суспільстві. Тренер виписує на ватман ключові слова: **права, фізичний розвиток.**

Тренер: Хто може намалювати взаємозв’язок цих понять?

Один з учасників малює залежність наступним чином:

Тренер зачитує витяг із Закону України про охорону здоров'я:

“Стаття 60. Забезпечення дітей і підлітків медичною допомогою. Медична допомога дітям і підліткам забезпечується лікувально-профілактичними і оздоровчими закладами, дитячими поліклініками, відділеннями, диспансерами, лікарнями, санаторіями та іншими закладами охорони здоров'я. До державних дитячих санаторіїв путівки дітям надаються безплатно. Діти і підлітки перебувають під диспансерним наглядом”.

Тренер: Які санаторії або табори ви знаєте?

Підлітки: “Артек”, “Ласпі”, “Солнечный”, “Лівадія”.

Тренер: До кого можна звернутися, якщо під час уроків відчували, що захворюєте?

Підлітки: До класного керівника, до вчителя-предметника, до медсестри.

Тренер: Насамперед, потрібно звернутися до спеціаліста, тобто до медсестри, і якщо вона виявить, що ви дійсно захворюєте, то повинна відправити додому, попередивши класного керівника та батьків.

Наприкінці тренер може задати провокуюче питання: Хто з вас любить хворіти?

Підлітки обов'язково будуть уточнювати: Коли? Влітку чи взимку?

Тренер: І влітку, і взимку ви маєте дбати про своє здоров'я, вести здоровий спосіб життя.

В кінці заняття “Усмішка по колу”.

Література

1. Збірник міжнародних документів та нормативно-правових актів України з питань соціально-правового захисту дітей / С.Р.Станік (гол. ред); Міністерство юстиції України. – 2 вид., доп.– К.: Логос, 2001. – ч.1. – 595 с.
2. Збірник міжнародних документів та нормативно-правових актів України з питань соціально-правового захисту дітей / С.Р.Станік (гол. ред); Міністерство юстиції України. – 2 вид., доп.– К.: Логос, 2001. – ч.2. – 442 с.
3. Словник-довідник для соціальних педагогів та соціальних працівників / За заг. ред. А.Й.Капської, І.М.Пінчук, С.В.Толстоухової. – К., 2000. – 260 с.

ТРЕНІНГ

“Я маю право на повноцінне харчування”

(для дітей 14-18 років)

Актуальність теми: Проблема повноцінного харчування дітей і підлітків не нова на сьогоднішній день. У світі, в деяких регіонах, наприклад, африканському, діти і молодь не має доступу до основних продуктів харчування, не має мінімального раціону, який би підтримував на належному рівні їх здоров'я. В Україні проблема так гостро не стоїть, але елементами повноцінного харчування все ж таки діти забезпечені не в повній мірі. Недостатній рівень оптимального харчування відображається на їхньому здоров'ї: тільки кожний десятий випускник школи вважається здоровим.

Мета: ознайомити дітей і підлітків з їх правом на повноцінне харчування.

Завдання:

1. Ознайомити дітей та підлітків з поняттям “здоров'я”.
2. Ознайомити учасників тренінгу з правом на повноцінне харчування, з міжнародними та державними законодавчими актами щодо забезпечення дітей повноцінним харчуванням.

Аудиторія: до 15 осіб дітей одного або різних класів, які знайомі між собою.

Тривалість заняття: 30 хв.

Місце проведення: шкільна аудиторія або соціальна служба для молоді.
Тренінг складається із двох занять, на яких реалізуються поставлені завдання.

Заняття 1

Початок: соціальний педагог, який є тренером, вітається з учасниками. Підлітки сідають в коло і вітаються один з одним за годинниковою стрілкою, називаючи своє ім'я: “Я – Тетяна”, “Я – Андрій”.

Тренер має із собою Конвенцію про права дитини, Декларацію прав дитини”, Закон України “Про охорону дитинства”, ватман, різнокольорові фломастери.

Тренер знайомить учасників із поняттям “харчування”. “Харчування – набір продуктів, що необхідні для підтримки здоров’я, фізичного та психічного стану людини і включають в себе всі необхідні біологічні елементи, що підтримують здоровий і всебічний розвиток особи”.

Тренер пропонує кожному назвати свої улюблені повсякденні продукти харчування. Учасники, як правило, спочатку сміються і називають “цукерки, морозиво, лимонад”.

Тренер запитує: Якщо вам кожен день давати тільки ці продукти, то що, ви на це скажете і як будете почувати себе?

Відповідь: Добре, відмінно.

Тренер: Що означає режим харчування?

Відповідь: Прийом їжі в один і той же час кожен день.

Тренер: Для того, щоб підтримувати власне здоров’я, правильну роботу організму потрібно вживати їжу мінімум три рази на день: вранці, вдень, ввечері. А ще добре між основними прийомами їжі – сніданком, обідом і вечерею – випивати склянку теплого молока або сік, з’їдати яблуко, банан тощо.

Згадайте, чим вас годують у сім’ї і занотуємо це на ватмані.

Учасники згадують: яєчня, хліб, масло, борщ, котлети, чай, ковбаса.

Тренер: Ця їжа складається з компонентів, які необхідні організму, як бензин машині.

Далі тренер на другому листі ватману пише постійні необхідні складові сніданку: молоко (молочні напої – кефір, йогурт), хліб або булка, сир, фрукти. Організму необхідні яйця, не жирне м’ясо, овочі (редис, помідор, огірок), дуже корисним є оливки.

Тренер робить наступний крок і прохає кожного учасника намалювати свої улюблені овочі та фрукти. Школярі це роблять із задоволенням, згадуючи, що їм батьки готували протягом минулого тижня.

Тренер нагадує, що означає повноцінне та правильне харчування.

На прощання учасники передають один одному побажання бути здоровим, називаючи наступного учасника на ім'я: “Будь здоровим, Толик”, “Дякую. Будь здоровою, Олена” і т.д.

Заняття 2

Початок: соціальний педагог, який є тренером, вітається з учасниками, учасники по колу вітаються один з одним, називаючи на ім'я.

Тренер має із собою збірник “Збірник нормативно-правових актів у сфері захисту прав дітей”.

Спочатку згадується попереднє заняття. Тренер нагадує всім, що таке повноцінне харчування.

Учасникам пропонується ще одне поняття “здорова харчова поведінка”. Тренер пояснює, що це, передусім: їсти не поспішаючи (не менше 20 хв.); не їсти, коли не хочеться (не їсти за інерцією); їсти, щоб жити, тобто повернути їжі її первісне призначення-постачання організму поживними речовинами, не використовувати їжу як компенсацію поганого настрою; споживати різноманітну їжу, не обмежувачись одноманітними харчовими продуктами; включати до раціону харчування більше овочів, фруктів (не менше 400 г на добу).

Тренер пропонує згадати, хто і скільки важить і на ватмані виписує формулу підрахунку оптимальної ваги тіла:

$$\boxed{\text{Зріст (см)}} - 100 = \boxed{\text{Нормальна вага (кг)}}$$

Зазначає, якщо худорлявість є індивідуальною особливістю статури, то від отриманого числа потрібно відняти ще 10. Кожен учасник вираховує свою вагу тіла.

Тренер пропонує кожному ідентифікувати себе із овочем або фруктом і учасники роблять це весело, коригуючи один одного.

Далі тренер зачитує ст. 24 Конвенції про права дитини: “держави-сторони...вживають заходів...з надання достатньої кількості поживного

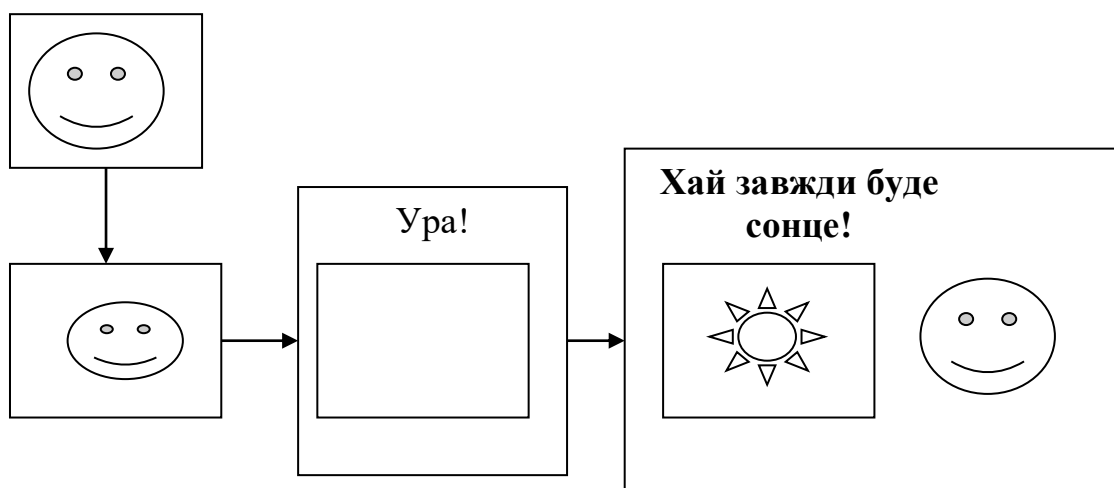
продовольства та чистої питної води...; забезпечення інформацією всіх прошарків суспільства, зокрема батьків і дітей, щодо здоров'я і харчування дітей...”

Тренер: Хто може намалювати взаємозв'язок понять “дитина, життя, здоров'я, харчування”?

Один із учасників малює залежність наступним чином:

Другий учасник малює так:

В кінці заняття традиційна усмішка по колу.

Література

1. Збірник нормативно-правових актів у сфері захисту прав дітей / Туркевич І.К., Пастухов В.П., Куцим І.І. та інші – К.: «Юнісеф», 2000. – 368 с.
2. Аспекти здоров'я (Авт. кол.: О.В.Вакуленко, О.О.Стойка, Л.П.Шнеренко. – К.: Державний ін-т проблем сім'ї та молоді, 2002. – Кн. 3. – 27 с. – (Сер. “Соціальний супровід неповнолітніх”. у 3 кн.).

ТЕСТ–ЛИСТ

«Знаете ли вы содержание Конвенции о правах ребенка?»»

1. Все дети имеют права на любовь и заботу.
2. Каждый ребенок имеет право есть только гамбургеры, чипсы и хот-доги.
3. Дети, которые хорошо относятся к своим родителям, должны получать особое уважение с их стороны.
4. Все дети равны в своих правах.
5. Ни один ребенок не должен быть жертвой насилия или войны.
6. Каждый ребенок может нецензурно выражаться, если он этого захочет.
7. Особая забота детям инвалидам.
8. Все дети имеют право на полноценное питание.
9. Все дети имеют право на отдых и досуг.
10. Ни один ребенок не должен мыть посуду.
11. Все дети имеют право на образование.
12. Каждый ребенок имеет право пользоваться туалетной бумагой.
13. Ни один ребенок не должен убирать собственную комнату.
14. Особая забота детям, которые находятся в конфликте с законом.
15. Особая забота детям-беженцам.
16. Дети имеют право свободно высказывать свои мысли и иметь свои взгляды.
17. Каждый ребенок имеет право отказываться от обеда.
18. Все дети имеют право на медицинскую помощь.
19. Дети имеют право на свободное общение.

20. Дети, которые имеют брата или сестру, должны получать дополнительную защиту и заботу.
21. Особая забота детям не имеющих родителей.
22. Ни один ребенок не должен быть принудительно привлечен к работе.
23. Дети имеют право на информацию.
24. Ни один ребенок не должен быть обижен или унижен.
25. Каждый ребенок имеет право получать завтрак в постель.
26. Ни один ребенок не должен быть объектом сексуальных посягательств.
27. Дети имеют право на свободу совести, мысли и религии.
28. Каждый ребенок имеет право бесплатно развлекаться.